

દેવદાસ.

પ્રકાશક જયેશકર મોહીદાસ દિવેદી

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૌપીયગણિત વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૨૨૦૪ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ દેવદાસ

વિષય ૬૬૫૭ ૨

my 13330

દેવદાસ

(અપૂર્વ સામાજિક નવલકથા)

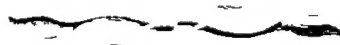
અનુ ૧૬૬
પ્રજાસાહ જાફવજી હક્કર

પ્રકાશક
જયશંકર ખોડીદાસ કિલેદી
બગીચા ગીલડીંગ ચર્ચ સામે
સુબક ૪

સંવત ૧૯૮૧] મૂલ્ય રૂ. ૧-૮-૦ [સન ૧૯૨૫

પ્રકાશક
જયશંકર ખોડીદામ ટ્રિવેદી
તત્ત્વા મોજ-મજલ
ખટાઉ ખીલ્ડીંગ-ચર્ચ સામ
મુબાઇ ૪

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
૨ મહાવાદ
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ સંગ્રહ
૧૨૨૦૬

મુદ્રક
જયશંકર દેવશંકર
મોજ-મજલ પ્રીન્ટીંગ પ્રેસ
ખટાઉ ખીલ્ડીંગ મુબાઇ ૪

પ્રસ્તાવના.

અગ્ર નવલકથાકાર સમ્રાટ શ્રી શરદચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાયનું નામ હવે ગુજરાત સાહિત્ય વિલામીઓથી અપરિચિત રહ્યું છે એમ તો ન જ કહી શકાય માનવજીવનનું વાસ્તવ રૂપ અકિત કરવામાં, માનવના મનસ્તત્ત્વનું યથાર્થ વિલેખણ કરવામાં તથા પાત્રાલેખનના કાર્યમાં શ્રીમદ્ શરદચંદ્ર આજકાલ અદ્વિતીય લેખાય છે કવિવર રવિન્દ્રનાથની નવલકથાઓ કરતાં પણ એમની નવલકથાઓને ઉચ્ચ કોટિની લેખવામાં આવે છે, એટલું જ નહિ પરંતુ તેમની વાર્તાઓ તથા નવલકથાઓના દેરી તેમજ વિદેશી ભાષાઓમાં જે ભાષાતરો થયા છે, તેથી એ કથાકારનો કીર્તિ દેશ વિદેશમાં પરિવ્યાપ્ત થઈ ચુકી છે.

આ ‘દેવદાસ’ નવલકથા ગુજરાત ચટ્ટોપાધ્યાય નરકથા કલકત્તામાંથી પ્રસિદ્ધ થતા સુવિખ્યાત ‘ભારતવર્ષ’ નામક માસિકપત્રમાં લગભગ આઠ દશ વર્ષ પૂરે ક્રમશઃ છપાઈ હતી તથા એ વખતથીજ એ વાર્તાનું ગુજરાતી ભાષાતર કરવા તરફ હું આકર્ષાયો હતો પરંતુ મ્હારી એ ઈચ્છા બીજા આવશ્યકીય કાર્યો સમક્ષ હું અમલમાં મૂકી શક્યો ન હતો છતાં આજે એ ઇચ્છાન કાર્યના રૂપમાં પરિણત થયેલી જોઈ મ્હને અનન્દ થાય એ સ્વાભાવિક છે મૂળ બંગાળીમાં એ નવલકથાનો મુન્તકા કારમાં પણ વણી આવૃત્તિઓ થઈ ચુકી છે.

આ ભાષાતરના કાર્યમાં મૂળ બંગાળી અધિકારને કેટલો ઈન્સાફ આપવામાં આવ્યો છે એ વિચારવાનું કાર્ય તો બગલાપા ભિરૂ અને ગુજરાત ભાષાભિરૂ સમાલોચકો તેમજ વિવેચકોનું છે, છતાં મ્હારે એટલું કહેવું જોઈએ કે, મૂળ લખાણના આશ્રયે આપણી ભાષામાં સમજાવવાનો બનતો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે તથા મૂળ લખાણના કોઈ પણ ભાગને નિરૂપણી ધારી છોડી દેવામાં આવ્યો નથી.

તા. ૧૪ એપ્રિલ ૧૯૨૫
અમદાવાદ

લિ
સાહિત્ય સેવક
નજલાલ બહાદુર ઠંકર

૬૪૬૨૬

પાર્વતીએ દેવદાસને એક નાના હુન્કા હાથમાં લઈ ગભીર
માવથી ધુમ્પાન કરતો જોયો.

(૫૪૬)

દેવદાસ.

પ્રકરણ ૧ લું

તોફાની નિશાળીઓ.

એક દિવસે વૈશાખ માસના દ્વિપ્રહરે પુલકળ ગામમાં પડતી હતી એ વખતે ગામના જમીનદારનો પુત્ર દેવદાસ નિશાળમાં જમીન ઉપર ખેતી હાથમાં સ્લેટ લઈ, દષ્ટિ સ્થિર કરી પગ લાખા કરી, નિશાસ મૂકી વણા ચિતાતુર બની ગયો આવા રમણીય સમયે મયદાનમાં ફરી પતંગ ઉડાવવાને ખડે નિશાળમાં ગોષાઈ રહેતું તેને ગમતું નહોતું તેના કૃણદ્રુપ ભેજમાં એક ઉપાય પણ સૂઝી આવ્યો તે હાથમાં સ્લેટ લઈ ઉભો થયો.

નિશાળમાં ખપોરની રજા પડી હતી બાળકો વિવિધ મડળમાં વહેચાઈ બુમરાણ કરતાં હતાં થોડે દૂર આવેલા એક ઝડના ઝાડ નીચે રમતાં હતાં દેવદાસે એક વખત એ તરફ જાયું ખપોરના ટીશીનની રજા તેને મળતી નહોતી કારણુ ગોવિંદ માસ્તરને વણી વખત એવો અનુભવ થયો હતો કે, દેવદાસ એક વખત નિશાળની બહાર જતો એટલે તે દિવસે એ ફરી દેખાતો નહિ દેવદાસને ટીશીનની રજા આપવી નહિ એમ તેના પિતાએ પણ માસ્તરને કહ્યું હતું એ રજાના વખતમાં મુખ્ય વિદ્યાર્થી બુલાની દેખરેખ નીચે દેવદાસને રાખવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી.

હમણા નિશાળરૂપી એ ચોરડાની અંદર માસ્તર મહાશય દ્વિપ્રહરના આળમથી આંખો મીચી સૂઈ ગયા હતા એક પુણામાં તેમનો માનીતો મુખ્ય શિષ્ય બુલો ભાંગી ગયેલા હાથપગવાળો એક ન્હાની બેગ ઉપર માસ્તર બનીને ઘેડો હતો વચ્ચે વચ્ચે તિરકાર યુક્ત દષ્ટિથી તે વડ નીચે રમતા બાળકો તરફ જોતો હતો તથા કવચિત્ દેવદાસ અને પાર્વતી તરફ આલસ્ય કટાક્ષ ફેંકતો હતો પાર્વતી બગબગ એક મહિનાથી માસ્તર મહાશયના આગ્રય તથા

દેખરેખ નીચ આવી હતી માસ્તરે સભાત આ એક મહિનાના તેનું મન રજન કયું હતું તેથીજ તે વણા વ્યાનથી પુકળ ચીરજસદિત પતિદ્રિતિ ચાપડીના છેલ્લા પૃષ્ઠ ઉપર પેન્સિન ચીતરતી હતી વણા ચત્તથી તયાર થતું ચિત્ર આદર્શની માથે કેટલા અંગે મળતું આવે કે એ તે ચતુર ચિત્રકારની માફક વિવિધ રીતે જોતી હતી જો કે એમા વિશેષ મળતાપણુ નહોતું છતાં એટલાથી પાર્વતી પૂરતો આનંદ અને આત્મપ્રસાદ અનુભવતી હતી

આ વખતે દેવદાસ હાથમા રંગેટ લઈ ઉભો ઉભો થયો તથા બુના તરફ જોઈ તેણે કહ્યું — “ હિસામ આવડતો નથી ”

ભુલાએ શાન્ત તેમજ ગભીર મુખે કહ્યું — “ કયો હિમાયત ”
“ મણુનો ”

“ રંગેટ જોઉં જોઈએ — ”

દેવદાસ નજીક જઈ તેના હાથમા રંગેટ આપી ઉભા રહ્યા બુના મ્હોટેથી બોલી વખવા લાગ્યો કે, “ એક મણુ તેનની કિમ્મત જો ચોદ ઉપિયા નન આના હોય તો — ”

પરોપર આ વખતે એક બનાવ અન્યો પેલી ભાગેલી હાથપગ-વળી નહાતી એચ ઉપર બુના તેના પાને છાંયે એનું આસન પમદ કરી આજકાન કરતા તણુ નર્પથી હમ્મેશા તેના ઉપર બેસતા હતો એ બેચની પાડળ ચુનાનો એક દગલો હતો માસ્તર સદાશયે અમુક એક યુગમા સસ્તી કિમ્મતે એ ચુનો ખરીદ કરી ગાખ્યો હતો અનુદ્રણ સમય આવતા નિશાળના શુણુ મકાનનો એ ચુનાથી સમ્કાર કરાવવાનો તેમનો વિચાર હતો એ અનુદ્રણ કિના ગુબ પ્રસંગ ક્યારે આરશે એ કોઈ જાણતું નહતું, છતાં એ અદ્દ ચુના ત દ તેમનું પુકળ ધ્યાન રાહતું હતું કોઈ પણ નિંદાયા એ ચુનાના કણમાત્રનો નાશ ન કરે એ માટે ખાસ સલાખા ખખાન કાય તેમણુ પોતાના પ્રિયપાત તથા બીજાઓ કરતાં સદાજ મ્હોડી ઉમનના નિખ્ય ભવાને નાખ્યું હતું અને તેથીજ મન ઉપ રહ-ગીર તરીકે ખમી તે એ અમદ્ય સપત્તિનું ન્દાણુ રતો હતો

“બુલો લખતો હતો કે, “ એક મણુ નેલની પ્રિમ્મત જે થોડા રૂપિયા નવ આના હોય તો,—પાપરે-મરી ગયો રે-” ત્યાર પછી ખૂમખૂમ ચાલુ થઈ પાર્વતી ભયર ઉચ્ચ કંઠે હતીને હાથ તાળી વગાડવા લાગી હમણાજ ગેવમાંથી ઉઠેલા ગોવિંદ માસ્તર લાલચાળ આખો કરી ઉભા થયા નડ નીચ રમના છોડરાઓને ખૂમો પાડી દોડી જતા તેમણે જોયા ભાગેલી એચ ઉપર નાચવા એ પગ તરફ તેમની નજર ખેંચાઈ એ નખતે ચુનાતી અદર આગ્નેયગિરિનો અગ્ન્યત્પાત થતો હતો ઉચ્ચ કંઠે તેઓ બોલી ઉઠ્યા, શુ થયું ? ”

ત્યા એકલી પાર્વતી હાજર હતી હજી પણ તે જમીન ઉપર આળોટી હાથતાળી વગાડતી હતી માસ્તરે ટોચે ભગમ પડ્યું- “શુ થયું છે ? ”

પછી શ્વેત મતિ બુનો મહા મુસ્મિતે ચુનામાંથી મ્હાર નીકળી બેઠો થયો માસ્તર મ્હોટથી બોલી ઉઠ્યા —“ બુલા ! ન ચુનામાં કયાથી ? ”

“ એ —એ—એ —”

“ હજી રડે છે ! —

“ દેવો સાચો—એ —એ—એ —”

છાલુ કાળમાંજ ખડુ સમજી જઈ માસ્તરે પૂછ્યું —“ દેવો ધકકો મારી નામી ગયો કે કેમ ? ”

બુલો પાડો રડવા લાગ્યો, ‘ એ —એ—એ —’

ત્યાર પછી થોડા સમય સધી બુલાના શરીર ઉપરનો ચુનો ખખેરવાનું કામ ચાલ્યું, પરંતુ સફેદ અને કાળા રંગના મિશ્રણથી બુલો કાંઈક અંશે ભૂત જેવો દેખાવા લાગ્યો તથા તેનું રૂદન શાન્ત થયું નહિ

માસ્તરે કહ્યું —“ દેવો ધકકો મારી નાસી ગયો કેમ ? ”

બુલાએ કહ્યું —“ હા—એ —એ—એ —”

માસ્તર બોલ્યો —“ હુ એને બરાબર શિક્ષા કરીશ છોકરાઓ કયા ગયા ? ”

પછી વિદ્યાર્થીઓએ લાલચોળ મુખે હાકતા ઠાકતા આવીને

કહ્યું કે, “દેવદાસને અમે પકડી શક્યા નહિ એ ધણી ઝૂંપથી દોડી ગયો । ”

નિષ્ક્રાંત કોધને વશ થઇ માસ્તરે પ્રથમ તો પાર્વતીને ધણી ધમકાવી પછી તેમણે ભુલાનો હાથ પકડી કહ્યું —“ મ્હારી સાથે ચાલ આપણે જમીનદાર પાસે જઇએ ”

એ વખતે ત્રણ વાગવા આવ્યા હતા જમીનદાર નારાયણ મુખોપાધ્યાય બહાર બેસી હુકકો પીતા હતા એક નોકર હાથમાં પખો લઈ વાયુ દોળતો હતો શિષ્ય સહિત માસ્તરને આવા કચ્છને આવેલા બેઠ વિગ્નિત થઈ તેમણે પૂછ્યું —“કેમ આવવું પડ્યું ? ”

ગોવિંદ માસ્તર જાતે કાયસ્થ હતા તેમણે પ્રશ્નમાં કરી, ભુલાને બતાવી બનેલી વાત કહી સભળાવી જમીનદાર વિરકત થયા તેમણે કહ્યું —“ દેવદાસ ધણો સ્વચ્છદી થઇ ગયો હોય એમ લાગે છે ”

“ મ્હારે શું કરવું તે આપ કહો ”

જમીનદારે હુકકાનો ત્યાગ કરી કહ્યું —“ એ ગયો ક્યાં ? ”

“ એ હું શું જાણું ? જોએ એને પકડવા ગયા હતા તેમને તેણે પથરા મારી પાછા હાડી કાઢ્યા છે ”

“ ઠીક છે, એ ઘેર આવશે એટલે હું જો કરવું હશે તે કરીશ ”

ગોવિંદ માસ્તર શિષ્યનો હાથ પકડી પાછા નિશાળે ચાલ્યા ગયા ત્યાં જઈ તેમણે એવી પ્રતિજ્ઞા કરી કે, દેવદાસના પિતા એ પ્રદેશના જમીનદાર હોવા છતાં દેવદાસને હવે નિશાળમાં દાખલ કરવામાં આવશે નહિ તે દિવસે વિદ્યાર્થીઓને સહજ વહેલી રળ મળી જતી વખતે રસ્તામાં વિદ્યાર્થીઓ વિવિધ પ્રકારની વાતચિત કરવા લાગ્યા

એક જણે કહ્યું —“ ઉ ! દેવદાસ દિવસે દિવસે બદમાશ થતો જાય છે ”

બીજાએ કહ્યું —“ તેણે ભુલાને બરાબર સીધો કર્યો છે ”

ત્રીજો એક વિદ્યાર્થી બોલી ઉઠ્યો —“પરંતુ યાદ રાખજો કે, બુધો બદલો લીધા સિવાય રહેશે નહિ ”

• “ હવે દેવદાસ નિશાળે આવવાનો નથી એટલે જુલો કેવી બદલો લેજે ”

એ વિદ્યાર્થી મડળની એક બાજુએ પાવંતી ચોપડી તથા સ્લેટ લઈ ઘર તરફ આગળ વધતી હતી પામેથી જતા એક વિદ્યાર્થીનો હાથ પકડી તેણે કહ્યું — “ ભાઈ રસિક ! દેવદાસ ભાઈને હવે નિશાળમાં દાખલ નહિ થવા દે કે ? ”

રસિકે કહ્યું — “ ના કોઈ પણ રીતે નહિ ”

પાવંતી દૂર ખસી ગઈ-એ ઉત્તર તેને ગમ્યો ન હોતો પાવંતીના પિતાનું નામ નીલકંઠ ચક્રવર્તી હતું નીલકંઠ જમીનદારનો પાડોશી હતો અથાત્ જમીનદારના આલિશાન મકાન પાસ તેનું એક ન્હાનું તેમજ જુનું મકાન હતું તેના કબજામાં આઠ દશ વીધા જમીન હતી થોડા યજમાનના ઘર પણ હતાં, જમીનદાર તરફથી પણ પ્રસંગાનુસાર થોડી ધણી મદદ મળતી હતી દૂકામાં એટલુંજ કે તેના દિવસો સુખમાં પસાર થતા હતા તેના કુટુંબમાં કોઈ પણ પ્રકારનું કષ્ટ ન હોતું

પ્રથમ ધર્મદાસ સાથે પાવંતીની મુલાકાત થઈ ધર્મદાસ દેવદાસના ઘરનો નોકર હતો દેવદાસની એક વર્ષની ઉમ્મરથી આજકાલ કરતાં બાર વર્ષની ઉમ્મર સુધી તેણે તેની સભાળ રાખી હતી હમ્મેશા તે યથા મમતે દેવદાસને નિશાળે મૂકી આવતો હતો તથા રહાજે નિશાળ બધ થતા તે તેને ઘેર લઈ આવતો હતો આ કાર્ય તેણે યથા નિયમ હમ્મેશા કર્યું હતું, તથા આજે એટલા માટેજ તે નિશાળ તરફ જતો હતો પાવંતીને જોઈ તેણે પૂછ્યું — “ વાર, તહારા દેવભાઈ કયા છે ? ”

“ નાસી ગયા છે—”

ધર્મદાસે બચકર આશ્ચર્ય પામી કહ્યું — “ તું શું કહે છે ? ”

આ વખતે જુલાની દુર્દશા યાદ કરીને પાવંતીએ પુનઃ હસવા માંડ્યું હસતા હમતા તેણે કહ્યું — “ દેવભાઈ-હી હી હી- જુલાને ચુનાના ઢગલામાં-હી હી હી ”

ધર્મદાસે સવળું સમજવામાં નહિ આવવા છતાં પાવંતીને

હસતી જોઈ થોડું હમી લીધું પછી હાસ્યનું સવરણ કરી 'તેણે કંથુ — વાર, કહે જોઈએ કે નુ થયું કે ?'

પાવેતીએ પણ હવે હાસ્ય રોપી કંથુ — "ભુવાને ચુનાના ઢગલામા પછાડી તેઓ નાસી ગયા છે "

ચિતાતુર બની ધર્મદાસે પૂછ્યું — "કયા નાસી ગયા છે તે તુ જાણે છે ?"

"હુ શું જાણું ?"

"તુ જાણે છે—મ્હને મ્હે તેમને કકડીને બૂખ લાગી હશે

"એ ખરૂ છે, પણ હુ કહેવાની નથી "

"કારણ ?"

"જો હુ કેકાણ મતાની દઉં તો તેઓ મ્હને મારે હુ એમને ખાવાનું આપી આવીશ "

ધર્મદાસ સદગ્ન સત્પટ થયો તેણે કંથુ — "ભને આપી આવજો, અને સધ્યાકાળ પહેલા મનારી પટાવીને વેગ તેડી આવજો "

'તેડી લાવીશ. "

ઘેર આવતા પાર્વતી જાણી શકી કે, તેની માતા તથા દેવદાસની માતાએ સવળી હનીડન સાબળી હતી પાર્વતીને એવાન પુછવામા આવી પ્રથમ હમી પછી ગભીર થઈ બની શકે એટલી હકીકત તેણે મંડી પડી એટલેથીના છેડા સાથે થોડા પુવા બામી જમીનદારના એક આખાવાડીઆમા તેણે પ્રવેગ કર્યો એ આખાવાડીડ નજીજ આવેલું હતું એ આખાવાડીઆના એક ખુણામા એક વામનું ઝાડ હતું છુપાવને 'પુત્રપાન કરવા મારે દેવદાસે એ વાસના ઝાડની અદરની થાડી જગ્યા સાફ કરી રાખી હતી, એ પાર્વતી જાણતી હતી દેવદાસ નામી જતો ત્યાં તે એ સ્થળેજ છુપાઈ રહેતો હતો અદર પ્રવેશ કરતા પાવતીએ દેવદાસને એક ન્હાનો હુડકો લાથમા લઈ ગભીર બામથી 'પુત્રપાન કરતો જોયો તેના મુખ ઉપરની ગભીરતામા ચિતાનો સમાવેશ થયેલો હતો પાર્વતીને જોઈ તે ધ્રોણ ખુશી થયો, પરંતુ બહારથી નેણે પ્રસન્નભાવ દશાવેશ નહિ પુત્રપાન કરતા કરતા ગભીર બામથી તેણે કંથુ - " આવ "

‘ પાવતી તેની પામ જતન બાંધ નાઇ પણ પૂછ્યા સિવાય ત
પુત્રા છોડીને ખાવા લાગ્યો ખાતા તણે કહ્યું - “ પામ ! મારત
મનશય શુ બોલ્યા ? ”

‘ તેમણે કાન મહાગયને બંધી વાત કહી દીધી છ ’

દેવદાસ હુબ્બા માનએ મળી આપે કાડી કહ્યું - “ બાપાને
બંધી વાત કહી દીધી કે ? ”

“ હા ’

“ પડી ? ”

‘ હવે તમોને નિગાળમા નહિ આવવા દે

“ બળવાની મ્હાગી મરત પણ નથી ’

બોગકની સામગ્રી પુરી થઈ દેવદાસે પાવતીના મ્હોતરક જોઈ
કહ્યું - “ સદેશ જાવ ”

“ સદેશ તો હું જાની નથી ”

‘ ત્યારે પાણી જાવ ”

‘ પાણી ક્યાથી લાવુ ’

નિરંજન બની દેવદાસ કહ્યું - “ ત્યારે કો નથી જાતી ત્યાર
પડી આજ આવી ગામડે જ નહિ, પાણી જ આવ

દેવદાસના કોઈ મર પાવતીને ગમ્યો નહિ તેણે કહ્યું - “ હું
પાડી જઈ આવી શકુ તેમ નહીં ચાલો, તમ બાપાની આવજો ”

હમણા હું વેગ આવી શકુ તેમ કહ્યું

“ ત્યારે તું અહીંજ રહેજો ! ”

“ અહીં રહીશ, પડીથી ચાલ્યો જમરા -

પાવતીનો લાવ બદલાઈ ગયો દેવદાસના તરાજ્ય જોઈ
તથા તેનો વાત સાલળી તેના નેત્રામા આનંદ ભરાઈ આવ્યા
તણે કહ્યું - “ દેવદાસ ! હું પણ આવીશ ’

“ ત્યા ? મ્હાગી સાથે ? ત જ એમ તે બને ? ”

પાવતીએ મરતક લજાના કહ્યું - “ હું આવીશ - ”

“ ના ત્હારે આવવાનું નથી પ્રથમ તું પાણી જઈ આવ ’

‘ હું પાણી લેવા જઈ તો તમે નામી જાઓ

‘ નહિ નહાસી જાઉં ”

પણ પાવતી એ વાત સાચી માની શકી નહિ ત બેસીજ

રહી દેવદાસે ફરીથી આરા કરી — “જા કહુ કુ—”

“હું જઈ શકીશ નહિ”

ગુસ્સે ભરાઈ દેવદાસે પાર્વતીની મુક્તવેણી ખેંચી કહ્યું
“જા કહુ છું—”

પાર્વતી ચુપ રહી પછી તેને પીઠ ઉપર એક મુકકી વાગી
“તું નહિ જાય કે ?”

પાર્વતી રડી પડી — “હું કોઈ પણ રીતે નહિ જાઉં
દેવદાસ એજ બાળએ આપ્યો પાર્વતી રડતી રડતી દેવદાસના
પિતા પાને પહોંચી ગઈ જમીનદારનો પાવતી ઉપર ઘણો સ્નેહ
હતો તેમણે પૂછ્યું — “પાર, રડે છે કેમ ?”

“દેવભાઈએ મ્હને મારી છે”

“એ છે કયા ?”

‘આબાવાડીઆની અદર વાસના ઝાડ નીચે બેઠા હુકો
પીએ છે”

માસ્તર ફરિયાદ કરી ગયા ત્યારથી જમીનદાર ખીજવાયા હતા
આ સામાચાર જાણવામાં આવતા તેઓ અગ્નિમર્તિ બની ગયા
તેમણે કહ્યું — “દેરો તમારું પીએ છે કે ?”

“હા, એ રોજ હુકો પીએ છે વાસના ઝાડમા હુકો સતાડી
ગાખ્યો છે”

“આટલા નિયમ મુત્રી તમે એ વાત મ્હને કેમ કહી
નહિ ?”

“દેવભાઈ મારે એ બહીકને લીધે”

આ ઉત્તર ખરો ન હોતો એ વાત ખુલ્લી કરવાથી
દેવદાસને માર પડશે જાણી તણે તે છુપાવી રાખી હતી આજે
ગુસ્સાના આવેશમાંજ એ વાત તેણે કહી દીધી હતી હમણા
એની ઉમ્મર ફક્ત આઠ વર્ષની હતી—હમણા એના ગુસ્સાનું પ્રમાણ
વિશેષ હતું, આમ છતાં તેનામા વિચાર શક્તિ પણ કાંઈ એટલી
ન હોતી ઘેર જઈ મિઠાનામા સૂઈ ગઈ ઘણા સમય સૂઈ રહ્યા
પછી તે ઉઘી ગઈ,—એ રાત્રે તેણે કાંઈ ખાધું નહિ

પ્રકરણ ૨ જી

—:—

શૈશવ સહચરી

બીજે દિવસે દેવદાસને બરાબર શિક્ષા કરવામા આવી તેને થોડો માર પણ પડ્યો. આખો દિવસ તેને ઘરની અંદર એક ઓગડામા પૂરી રાખવામા આવ્યો. પછી તેની માતાએ બ્યારે વણ મ્લપાત કરવા માડ્યુ ત્યારે દેવદાસને છૂટા કરવામા આવ્યો. બીજે દિવસે રહવાગ થતા પહેલાજ નાસી જઈ તે પાર્વતીના ઘરની બાગી આગળ જઈ ઉભા રહ્યા તેણે હાક મારી —“પાન !” ઉત્તર નહિ મળવાથી ફરી હાક મારી, “ પાન !”

પાર્વતીએ બારી ઉઘાડી કહ્યું —“ દેવભાઈ ”

દેવદાસે સંકેત કરી કહ્યું —“ જલ્દી આવ ”

બન્ને એકઠા થયા એટલે દેવદાસ બોલ્યો —“ હુંડકો પીવાની વાત ત્હે શા માટે કહી દીધી ?”

“તમે મ્હને મારી કેમ ?”

“તું પાણી કેમ ન લઈ આવી ?”

પાર્વતી ચુપ રહી દેવદાસે કહ્યું —“ તારામા બિંકુન અક્ષત નથી, હવે કેઈ વાત કહી દેતી નહિ !”

“ ફોક ”

“ ત્યારે ચાલ ઢિપ (માછલા પકડવાની મોટી) કાપી લારીએ આજે માછલા પકડવા જવું છે ”

વાસના ઝાડ પાસે એક બીજી જલ હતુ દેવદાસ જ્ઞેન જ્ઞેતામા એ ઝાડ ઉપર ચઢી ગયો મહાકળે એક વાસની ડાળને નમાની ને તેણે પાર્વતીના હાથમા પકડી રખાવી કહ્યું —“ જ્ઞેજે, છોડી દઈશ નહિ-તું છોડી દઈશ તો હું પડી જમશ ”

પાર્વતી પોતાનુ સવળુ બળ એકઠું કરી પકડી રહી દેવદાસ એક ડાળ ઉપર પગ રાખી ઢિપ કાપવા લાગ્યો પાર્વતીએ નીચેથી કહ્યું —“ દેવભાઈ ! નિશાળે આવવું નથી ?”

“ ના ”

“ કાકા મહાશય તમને મોકલી દેશે ”

“ બાપાએ પોતેજ કહ્યું છે કે, હવે મ્હારે નિશાળે જવાનું નથી માસ્તર ઘેર આવશે ! ”

પાવતી સહજ દિલગીર થઈ તેણે કહ્યું — “ ગમીને લીધે ગઈ કાલથી રહવારની નિશાળ થઈ છે, હું હમણાજ જઈશ ”

દેવદાસે ઉપરથી આખો લાલચોળ કરી કહ્યું — “ ત્હારે જવાનું નથી ”

આ વખતે પાર્વતીનું ચિત્ત સહજ અસ્થિર બની ગયું તથા વાત્સની ડાળ તેના હાથમાથી છૂટી ઉઘી ચઢી ગઈ ન સાથે દેવદાસ ધમ્મ કરતો નીચે ગબડી પડ્યો બહુ ઉચાઈ નહિ હોવાથી તેને વિશેષ વાચ્યું નહિ, પરંતુ શરીર ઉપર ઘણું સ્થળે ઉઝરડા ભરાયા નીચે પડી કોષે ભરાયલા દેવદાસે એક સુકી સોડી લઈ પાવતીની ખીર ઉપર, ગાલ ઉપર તથા મરજી આવે ત્યાં કટાફટ વા લગાવ્યા અને કહ્યું — “ જા, દૂર ચાલી જા ”

પહેલાં તો પાર્વતી પોતેજ લગ્નિજ્ઞત બની ગઈ હતી પરંતુ જ્યારે ઉપરા ઉપરી મોટીઓ વાગવા લાગી ત્યારે કોંઈ અને અભિમાનથી બન્ને આખો ગુરસાથી લાલચોળ કરી રડતા રડતા તેણે કહ્યું — “ હમણાજ હું કાકા મહાશય પામે જાઉં છું — ”

કોષના આવેશમા બીજાં એક વા લગાવી દેવદાસે કહ્યું — “ જા, હમણાજ ડબી દે ”

પાર્વતી ચાલી ગઈ તે જ્યારે વળે દૂર ગઈ ત્યારે દેવદાસે હાક મારી, “ પાટ ! ”

પાર્વતીએ સાભળ્યું ન સાભળ્યું કયું — તે વિગેય ઝડપથી ચાલવા લાગી દેવદાસે ફરીથી કહ્યું — “ પાટ ! મ્હારી વાત સાભળી જા ”

પાર્વતીએ ઉત્તર આપ્યો નહિ દેવદાસે કેટલીક હાકો માર્યા પડી કટાણી જઈ પોતાના મન સાથે કહ્યું — “ જવા દે-મગવા દે ! ”

પાર્વતી ગઈ દેવદાસનું મન બગડી ગયું હતું રડતી રડતી પાર્વતી ઘેર ગઈ, તેના ગાલ ઉપલ વાગેલા મોગીના ઘાએ આસમાની રંગ ધારણ કરેલો હાઈ એ રંગવાળી જન્યા પુલી ગઈ હતી પ્રથમ પાર્વતી તેની દાદીની નજરે પડી તે બેબહાનળી બની બોલી ઉઠી — “ ઓય મા, પાટ ! તને આટલું બધું કોણે માયું ? ”

આખી લુછતા લુછતા પાર્વતીએ કહ્યું -“ માસ્તર મહાશયે ’
દાદીએ પાર્વતીને કેડે લઈ બયાનક કોધે ભરાઈ કહ્યું -“ ચાલ
આપણે જમીનદાર પાસે જઈ ફરિયાદ કરીએ એ માસ્તર એના
મનમા સમજે છે શું ! કસાઈની માફક આવેા માર મરાતો હશે । ”
પાર્વતીએ દાદીના કહ્મા વળગી પડી કહ્યું -“ ચાલો ”

જમીનદાર પાસે જઈ પાર્વતીની દાદીએ માસ્તર મહાશયના
સવળા પૂર્વજોનો ઉલ્લેખ કરી તેમના પારલૌકિક અશુભની ધમ્મ
દર્શાવી અતે માસ્તરના ઉપર ઘણી ગાળોનો વરસાદ વરસાવી તેણે કહ્યું -
“ ભાઈ ! જેમકે એ માસ્તરની નિષ્કુરતા ! શૂદ્ર થઈ તેણે બ્રાહ્મણની કન્યા
ઉપર કેવી હિંમતથી હાથ ઉઠાવ્યો ! છોકરીને કેટલી બધી મારી છે
એ જુઓ ! ”

જમીનદારે પૂછ્યું -“ પારુ ! તને કોણે મારી ? ”

પાર્વતી ચુપ રહી આ વખતે તેની દાદી પાછી મ્હોટે અવાજે
બોલી ઉઠી -“ બીજું કોણ મારે ! એ ગમાર માસ્તરે એને મારી છે । ”
“ શા માટે મારી ? ”

પાર્વતીએ આ વખતે પણ કાંઈ ઉત્તર આપ્યો નહિ જમીનદારે
વિચાર્યું કે, પારુએ કાંઈ ગુન્હો કર્યો હશે તેથી તેને મારી હશે । પરંતુ
આવી રીતે સખ્ત માર મારવામા આવે એ તેમને ઉચિત લાગ્યું નહિ
સ્પષ્ટ શબ્દોમા તેમણે એ વાત કહી આ વખતે પાર્વતીએ પોતાનો
ખરડો બતાવી કહ્યું -“ અહીં મારી છે ”

ખરડા ઉપરના દાગ વિશેષ સ્પષ્ટ હતા જમીનદાર અને પાર્વતીનો
દાદીના કોધનો પાર રહ્યો નહિ માસ્તરને બોલાવી ખુલાસો પૂછવામા
આવશે એમ જમીનદારે કહ્યું તે સાથે એવો પણ નિર્ણય થયો કે
આવા માસ્તર પાસે બાળકોને બચાવવા મોકલવા ઉચિત નથી

એ નિર્ણય સાબળી પુષ્કળ પ્રસન્ન થઈ પાર્વતી દાદીની કેડે ચઢી
ઘેર ગઈ ઘેર ગયા પછી પાર્વતીની માતા પુત્રીને પ્રશ્નો પૂછવા લાગી
તેણે પુછ્યું -“ શા માટે મારી તે કહે ”

પાર્વતીએ કહ્યું -“ વગર વાકે માગી છે ”

માતાએ પુત્રીના કાનને ખરાખર આમળી કહ્યું -“ વિનમ્રવાક
કાંઈ મારે ખરું કે ? ”

આ વખતે દાદી ચોકમાથી જતી હતી તેણે પુત્રવધૂ પામે ઉપ
નિશ્ચિત થઇ કહ્યું -“ વહુ ! મા થઇને તું વગર વાકે પુત્રીને મારી શકે
છે તો પત્ની એ માતર કેમ ન મારી શકે ? ”

‘ દીકરી કેની ડાહી છે એ હું જાણુ છું ’

“ ગમે તેમ હોય હવે હું એને નિશાળે મોન્સવાની નથી ! ”

“ ત્યારે શું એને અભણ રાખની છે ! ”

“ બહુ ભણાવીને શું કરવું છે ? સાવારણ કાગળ પત્ર લખી
શકે એટલે બસ છે ત્યારી પાત્રને ક્યા વડીલાત કડવા જવું છે ! ”

તે દિવસે દેવદાસે બહીતા બહીતા ધરમા પ્રવેશ કર્યો પાર્વતી
ને અત્યાર સુધીમા સવળી હકીકત કહી દીધી હતી એ માટે તેને
ખિન્નુત સદેહ નહોતો ! પરંતુ ઘેર ગયા પછી જ્યારે એ સખધીના
મહજ પણુ આભાસ દેખાયો નહિ, તથા ઉલટું તેણે જ્યારે માતાને
મુખે એમ સાલજ્યુ કે, આજે ગોવિંદ માસ્તરે પાવતીને પુઠ્ઠા મારી
કે તેથી તે નિશાળે જવાની નથી, ત્યારે તેના આનંદનો પાર રહ્યા
નહિ આનંદની વિશેષતાથી તે ખરાબર આહાર પણુ કરી શક્યો નહિ
મનની ઉતાવળે પાર્વતી પામે દોડી જઈ હાફતા પાફતા તેણે કહ્યું -
“ તું હવે નિશાળે નહિ જાય કે ? ”

“ ના ”

“ એમ કેરી રીતે બચુ ? ”

“ મહુ કહ્યું કે, માતર મહાજયે મહુને મારી કે ”

દેવદાસે હાથ્ય કરી પાર્વતીની પીડ થાખડીને એવો મન દ્યાયા થો
કે, તેના જેની પુદ્ધિમતિ બાળકા પૃથ્વીમા બીજી નેઈ નથી ત્યાર-
પછી પાર્વતીના જાલ ઉપરના આસમાની મવ જેઈ નિવાસ મૂકી
તેણે કહ્યું -“ એહા ! તને બહુ નાચુ છે કે પાન ? ”

પાર્વતીએ મગતક હલાવી કહ્યું -“ હા ”

“ ત્યાર તું એમ રા માટે કરે છે ? તેથી ગુસ્સો ઉપજે કે
એટલે હું માનુ છું ”

પાવતાના નેત્રોમા જળ ભરાઈ આવ્યું પોતે શું કરે છે એ
કે જવાની તને ધરજા થઇ આવી, પરંતુ પુત્રી શકી નહિ.

દેવદાસે તેના માથા ઉપર હાથ રાખી કહ્યું — “ હવેથી એમ કરીશ નહિ, સમજી ? ”

“ સારું ”

દેવદાસે ફરીથી તેની પીઠ ચાપ્પડી કહ્યું — “ ઠીક છે, હવે હું તને મ્હાપિ મારીશ નહિ ”

પ્રકરણ ૩ જી

— ૦ —

દાનપ્રિયતા

દિવસા વીની જતા હતા દેવદાસ અને પાવતીના આમોદનો પાર નહોતો. આખા દિવસ ટાલતડકામાં તેઓ ક્યારેક ઝડપે ચાલતા હતા સંવ્યાસને ઘેર પાછા ફરી ત્યારે માર્ગ ખાઈ લેતા હતા અને પાછા હવાર થતા ગુપચુપ પચાયન કરી જતા હતા તેમજ રમતગમત કરતા હતા તેમજ ખીજી કોઈ સગીસાથી નહોતો — એવાની જગર પણ પડતી નહોતી. આખા ફળીઆમાં અત્યાચાર અને ઉપદ્રવ કરવા તેઓ એ પ્રગટા હતા એક દિવસે સૂર્યોદય થયા પછી તરતજ બન્ને જણા નદીના બાંધ પાસે ગયા હતા મધ્યાહ્નકાળ પીતી ગયા પછી, પદ્મ ન્હાના મહોળા મંચ પડી ચોખ્ખતાનુસાર તેનો ભાગ વહેચી લાન ચોળ મહા વધ બન્ને જણા પેર ગયા પાવતીની માતાએ પુત્રને યથારીતિ પ્રહાર કરી એ ઓગડામાં પડી ગઈ દેવદાસનું શું થયું એ અમે જાણતા નથી, કમ કે એવી વાત તે કાંઈ જાણુ રીતે પ્રકાશિત કરતો નહોતો. આમ છતાં પાવતી જ્યારે ઓગડામાં પડી રહી પુષ્કળ નડતી હતી ત્યારે — લગભગ એ અઝી રાત્રે દેવદાસે બારીની નીચે આવી અતિ મદદ રૂપે હાથ મારી હતી, “ પાર! એ પાર! ” પાવતીએ એ હાથ સાલળી હોય એમ લાગતું હતું, પરંતુ રીસે ભરાઈ તેણે ઉત્તર આપ્યો નહોતો ત્યાર પછી આખા દિવસ તેણે નજીક આવેલા એક ચ પાના ગાડ ઉપર એની પસાર કર્યો હતો ત્યાં સંધ્યાકાળ પછી મહા મહેનતે ધમદાસ તેણે નીચે ઉતારી ઘેર તેડી લાવ્યો હતો.

પરંતુ ખીજે દિવસે તો પાવતી પ્રજ્ઞાનકાળથી જ દેવદાસની રાહ

જોઇ બેમી રહી હતી, છતાં દેવદાસ આવ્યો નહિ તે પિતાની સાથે નજીક આવેલા ગામમાં જન્મવા ગયો હતો. દેવદાસ ન જ આવ્યો એટલે ઉતરી ગયેલા મુખે પાર્વતી એકની ધરની ખહાર નીકળી પડી ગઈ કાલે બાધના પાણીમાં ઉતરતી વખતે દેવદાસે પોતાની પામના ત્રણ રૂપિયા પાર્વતીને સાચવી રાખવા આપ્યા હતા. પાર્વતીએ પોતાની ઓઢણીના છેડા સાથે એ રૂપિયા બાધી રાખ્યા હતા. પાર્વતીએ આમતેમ ફરવામાં ધણે વખત પસાર કરી દીધો, પરંતુ તેને કાંઈ નોખતી મળ્યું નહિ, કેમકે એ દિવસોમાં નિશાળ સહવારે ભરાતી હતી. પાર્વતી મનોરમાં નામની એક બાળિકા જે રૂળીઆમાં રહેતો હતો તે રૂળીઆમાં ગઈ મનોરમાં ઉમ્મરે પાર્વતીથી થોડી મ્હોળી હોત તે નિશાળે ભણતી હતો. પાત્રની તે ખડેનપણી હતી. વળા દિવસમાં બન્ને ખડેનપણીઓની મુલાકાત થઈ નહોતી. આજે વખત મળતા પાર્વતીએ મનોરમાંને ઘેર જઈ પૂછ્યું—“મનુ ઘરમાં છે કે ?”

મનોરમાંની ફાઈ ખહાર આવી તેણે પુછ્યું—“કોણ પાત્ર ?”

“હા ફાઈબા, મનુ આ છે ?”

“એ તો નિશાળે ગઈ છે—તું નથી ગઈ ?”

“હું નિશાળે નથી જતો. દેવભાઈ પણ નથી જતા.”

મનોરમાંની ફાઈએ હસીને કહ્યું—“ત્યારે તો આર તું જતા નથી અને દેવભાઈ પણ નથી જતા ?”

“ના, અમે બન્ને નથી જતા.”

“હોક મનુ તો નિશાળે ગઈ છે.”

ફાઈએ પાર્વતીને ખેસના કહ્યું, પરંતુ પાર્વતી પાત્રી જતી ગઈ. રસ્તામાં રસિકલાલની દુગાન પાસેથી ત્રણ વેણુવી રસકાનિ પહેરી હાથમાં બજની લઈ ભિક્ષા માગવા જતી હતી. પાર્વતીએ તેમને બોલાવી પુછ્યું—“તમને ગાના આવડે છે કે ?”

એક વૈણુવીએ પાછું જોઈ ઉત્તર આપ્યો—“હા ખડેન, આવડે.”

“ત્યારે તમે ગાઓ.”

ત્રણે જણો પાત્રી ફરી ઉભી રહી તેઓમાંની એકે કહ્યું—
“અમને ભિક્ષા આપવાના પેસા છે ? ચાલો, અમે તમારે ઘેર આવી ગાઈએ.”

“ના, અહીં જ ગાઓ ”

“પૈસા આપવા પડશે, બહેન ! ”

પાર્વતીએ ઓઢણીને છેડે બાંધેલા રૂપિયા દેખાડી કહ્યું, “ પૈસા નથી, પણ રૂપિયા છે ”

એ રૂપિયા જોઈ વૈષ્ણવીઓ દુકાનથી થોડે છેટે જઈને એડી ત્યાર પછી ખજની વગાડી ત્રણે જણીઓ ગાન ગાવા લાગી તેમણે જે ગાય તેનો અર્થ શો હો, એમાનુ કાંઈ પાવતી સમજી શકી નહિ જો તેણે ઇચ્છા કરી હોત તો પણ તે સમજી શકત નહિ, પરંતુ એ દાણે તેનું મન દેવદાસ પાસે દોડી ગયું હતું

ગાન ગાઈ રહ્યા પછી વૈષ્ણવીઓએ કહ્યું - “ બહેન ! બિલ્લા આપો ”

પાર્વતીએ છેડાની ગાંઠ હોડી ત્રણે રૂપિયા તેમને આપી દીધા ત્રણે જણીઓ આશ્ચર્ય પામી પાર્વતીના મુખ તરફ જોઈ રહી

એક જણીએ પૂછ્યું - “ બહેન ! આ કોના રૂપિયા છે ? ”

“ દેવભાઈના ”

“ તેઓ તમને મારશે નહિ ? ”

પાર્વતીએ સહજ ચિંતા કરી કહ્યું “ ના ”

બીજી એકે કહ્યું “ બહેન ! જીવતા રહેો ”

પાર્વતીએ હસીને કહ્યું “ -તમને ત્રણેને સરખો ભાગ મળ્યો છે, કેમ ? ”

ત્રણે જણીએ માથા હલાવી કહ્યું - “ હા રાધારાણી તમારે ક'યાણું કરો ” આમ કહો તેઓ આનંદિક આશીર્વાદ આપી ગઈ આ દાનશીલા ન્હાની બાગિકાને શિક્ષા ન બોગવતી પડે એવું જાણે કે તેઓ ઇચ્છતો હતો એ દિવસે પાવતા સવેળા ઘેર ગઈ બીજે દિવસે સ્થવારે દેવદાસ માથે તેનો મેળાપ થયો તેના હાથમા દોરથી ભરેલી એક ચપ્પડી હતી પતંગ ખરીદવા જવાનો હમણા તેનો વિચાર હતો પાર્વતીને પાંચે જોઈ તેણે કહ્યું - “ પૈસા રૂપિયા આપ ”

પાર્વતીનું મોઢો ઉતરી ગયું તેણે કહ્યું, “ રૂપિયા નથી ”

“ કયા ગયા ? ”

“ વૈષ્ણવીઓને આપી દીધા છે તેમણે ગાયન ગાયુ હતું ”

“ બધા આપી દીધા છે ? ”

“ક્રૂર ત્રણ રૂપિયા હતા”

“મરખી, બધા રૂપિયા આપી દેવાય કે ?”

‘વાહ ! એ ત્રણ જણીઓ હતી. ત્રણ રૂપિયા ન આપુ તો તેઓ કેવી રીતે ભાગ વહેચી શકે ?’

દેવદાસે ગભીર મનીને કહ્યું — “હું હોત તો એ રૂપિયા આપત તેથી તેમને દરેકને દશ આના આઠ પાઈનો ભાગ મળત ’

પાવતી બેલી ઉઠી — “એમને તમારી માફ- હિસાબ ગણના કયાથી આવડે ?”

પાર્વતીનું આ વાક્ય સાંભળી ખુશી થઈ દેવદાસે કહ્યું — “તહાડ ઝહેતુ ખરું છે”

પાર્વતીએ દેવદાસનો હાથ પકડી કહ્યું — “દાભાઈ ! મહે ધાયુ હતુ કે, તમે મને મારગો !”

દેવદાસને આશ્ચર્ય લાગ્યું તેણે પુછ્યું — ‘શા માટે મારું ?’

“વેપ્પુવીઓએ કહ્યું હતુ કે, તમે મને મારગો”

આ વાત સાંભળી દેવદાસે વિશેષ ખુશી થઈ પાવતીના ખભા ઉપર ભાર દઈ કહ્યું — ‘જા જા, નિના વા-હું તને મારું ખરો કે ?’

દેવદાસે કતાચ એમ ધાયું હશે કે, પાર્વતીનું આ કાચ લેના પીત્તકોડાડની અંદર આવતું નથી, કારણ કે ત્રણ રૂપિયા એ વેપ્પુવીઓએ સહેલાઈથી વહેચી લીધા છે વળી જે વેપ્પુવીઓએ પાંચાળામા મળુના હિસાબનું ગિલણ મેળવ્યું નહોતું તેમને ત્રણ રૂપિયાને મદદે જો એ રૂપિયા આપવામા આવ્યા હોત તો તેમના તરફ કાંઈક અંશે અત્યાચાર કર્યા જોતું થાત પછી દેવદાસ પાર્વતીનો હાથ પકડી પતંગ ખરીદવા મળ્લર તરફ જવા લાગ્યો દોડની ચકરડી એ રથજેજ એક મખોતમા તેણે છુપાવી રાખી

પકરણ ૪ થું.

— • —

જીવનક્રમનું પરિવર્તન

આવી રીતે એક વર્ષ પસાર થઈ ગયું હતું દેવદાસની માતા વિશેષ ચિંતાતુર બની ગઈ પતિને બોલાવી તેણે કહ્યું —“ દેવો તો દિવસે દિવસે મુરખો થતો જાય છે—એની ગમે તે વ્યવસ્થા કરો ”

જમીનદારે સ્વગત કામ વિચાર કરી કહ્યું —“ એ કલકત્તે જાય તો સારું નગેન્દ્રને ઘેર રહી સારી રીતે અભ્યાસ કરી શકશે ”

નગેન્દ્રનાથ સંબંધી તરીકે દેવદાસનો મામો થતો હતો એ વાત સહુએ સાંભળી જ્યારે એ વાત પાર્વતીના સાંભળવામા આવી ત્યારે તે ધણી ભયભીત બની ગઈ એકાન્તમા દેવદાસની મુલાકાત થતા તેનો હાથ પકડી હલાવતા હલાવતા કહ્યું —“ દેવભાઈ! તમે કલકત્તા જશો કે ? ”

“કોણે કહ્યું ? ”

“ કાકા મહાશય એમ કહે છે ”

“ ના, હું કોઈ પણ રીતે જવાનો નથી ”

“ અને જો કદાચ જોર કરીને તમને મોકલશે તો ? ”

“ જોર ? ”

આ વખતે દેવદાસે પોતાના મુખ ઉપર એવો ભાવ દર્શાવ્યો કે, તે જોઈ પાર્વતી સારી રીતે સમજી શકી કે, દેવદાસ ઉપર જોર કરી તેની પસે કોઈ કાર્ય કરાવો શકે એવું એક પણ મણસ પૃથ્વી ઉપર નથી પાર્વતી પણ એમજ ઇચ્છતી હતી અતિશય આનંદથી દેવદાસનો હાથ હલાવી હાથ કરીને તેણે કહ્યું “ દેવભાઈ! જો જો, જતા નહિ હો ! ”

“ કદાપિ નહિ જાઉં ! ”

દેવદાસની આ પ્રતિજ્ઞા કાયમ રહી નહિ તેના પિતાએ રકઝક કરી, તિરસ્કાર તેમજ પ્રહાર કરી ધર્મદાસની સાથે તેને કલકત્તે મોકલી દીધો જે દિવસે જવાનું થયું તે દિવસે દેવદાસે પોતાના મનમા ધણું દુઃખ અનુભવ્યું નીચી સ્થાને જતી વખતે જે

કુતુહલ કિવા આનંદ દેખાવો જોઈએ તે દેખાવો નહિ પાઈતી એ દિવસે તેને કાંઈ પણ રીતે છોડતી નહોતી તેણે વણી રડાગેળ કરી, પરંતુ તેની વાત કાણુ સાંભળે? અભિમાનને લીધે પ્રથમ તો તેણે દેવ દાસ સાથે કાંઈ વાત કરી નહિ, પરંતુ છેવટે જ્યારે દેવદાસે તેને પાસે બોલાવી એમ કહ્યું કે, “પાર! હું જલ્દી પાછો આનીશ, જે પાછો નહિ આવવા દે તો નાશી આનીશ” ત્યારે પાર્વતીએ સ્વચ્છ થઈ પોતાના કુદ્ર હૃદયની ઘણી વાતો કહી સંભળાવી પછી થોડા ગાડીમા બેસી, માતાનો આશીર્વાદ તેમજ અન્નજળનું છેલ્લું મિદુ કપાળમા આંધાની માફક ધારણુ કરી તે આવી ગયો.

પાર્વતીને વણુ દુ ખ થયું તેની બન્ને આંખોમાથી આસુના ધારાઓ વહેવા લાગી અભિમાનથી તેનું હૃદય ફાગી જવા લાગ્યું આરભના થોડા દિવસ આવી રીતે વીતી ગયા ત્યાર પછી એકાએક એક દિવસે પ્રાત કાળે ઉઠતા આખા દિવસમા પોતાને કાંઈ કરવાનું નથી એમજ તેને લાગ્યું નિશાળ છોડી દીધા પછી પ્રાત કાળથી સંધ્યાનાળ સુધીનો વખત દેવદાસ સાથે રખડવા રઝળવામા કયા જતો રહેતો હતો એ માત્રમ પડતું નહોતું એ વખતે જાણે કે પુષ્કળ કામ કરવાના હતા-સમય પણ પહોંચી શકતો નહોતો હમણા પુષ્કળ વખત હોવા છતાં એમને કામ નહોતું કાંઈ દિવસ સહવારે ઉડા તે પત્ર લખવા બેસતી હતી એવામા દશ વાગી જતા હતા એટલે માતા વિરકત થતી હતી દાદી કહેતી કે, “એ ભલે લખે સહવારને વખતે દોડધામ નહિ કરતા અભ્યાસ કરે એ ઉત્તમ છે”

વણી જે દિવસે દેવદાસનો પત્ર આવતો તે દિવસ ઘણા સુખનો લાગતો હતો એક પ્રજ્ઞામા બેસી આખો દિવસ તે એ પત્ર વાંચ્યા કરતી હતી જોત જોતામા બે મહિના વીતી ગયા હવે ઉપરા ઉપરી પત્રા આવતા નહોતા તથા લખાના પણ નહોતા પ્રથમનો અદમ્ય ઉન્સાહ જાણે કે ધોઈ અશે નૂન થયો હતો.

એક દિવસે સહવારે પાર્વતીએ માતાને કહ્યું - “બા! હું પાછી નિનાળે જઈશ”

“કમ” માના નિમ્નિત થઈ હતી પાર્વતીએ મસ્તક હલાવતાં કહ્યું, “હું જલ્દી નિનાળે જઈશ”

“જજે નિનાળે જવાની મદ ક્યારે મના કરી છ, કહેન?”

તે દિવસે દ્વિપ્રહરે પાર્વતી દાસીનો હાથ પકડી ધણા દિવસથી ઝોડી દીધેલી સ્લેટ અને ચોપડી શોધી કાઢી પેલા પુરાતન સ્થળે જઈ શાન્તિ અને ધીરજથી બેઠી.

દાસીએ કહ્યું —“ માસ્તર મહાશય ! હવે પાસને મારશો નહિ એ પોનાની ઈચ્છાથી બાણવા આવી છે તેની મરજી હશે ત્યારે બાણશે અને નહિ મરજી હોય ત્યારે ઘેર આવતી રહેશે ”

માસ્તર મહાશયે મનમાને મનમા કહ્યું —“ તથાસ્તુ ” મુખેથી કહ્યું, “ ભરો, એમ થશે ”

પાર્વતીને પણ કલકત્તા કેમ ન મોકલવામા આવી એવો પ્રશ્ન પૂછવાની એક વખત માસ્તરને ઈચ્છા થઈ આવી હતી, પરંતુ તેઓ ચુપ રહ્યા પાર્વતીએ જોયું કે, પેલી ભાગીતુડી જીભું બેચ ઉપર જ વિલાસિયનો પટ્ટશિષ્ય જુઓ બેસી રહ્યા હતા. તેને જોઈ પ્રથમ પાર્વતીને હસવું આવવા લાગ્યું, પરંતુ ખીજી ક્ષણે જ તેની આખોમા આસુ ભરાઈ આવ્યા પછી તેને જુલા ઉપર ધણો ક્રોધ ઉપજ્યો તેણે જ દેવદાસને ગૃહત્યાગી કર્યો છે એવું પાર્વતીને લાગ્યું આવી રીતે પણ ધણા દિવસ પસાર થઈ ગયા

ધણા દિવસ પછી દેવદાસ ઘેર પાછો આવ્યો તત્કાળ તે પાર્વતી પાસે દોડી આવ્યો—ધણી વાતચિત થઈ પાર્વતીને વિશેષ કાંઈ કહેવાનું નહોતું—કદાચ હશે તો તે કહી શકી નહિ, પરંતુ દેવદાસે ધણી વાત કહી એ સઘળી કલકત્તાની જ વાતો હતી ત્યાર પછી એક દિવસે મરમીની રજાઓ ખલાસ થઈ દેવદાસ પાછો કલકત્તા આવ્યો ગયો આ વખતે જો કે રડારોળ થઈ, પરંતુ તેમા પ્રથમના જેવી ગભીરતા રહી નહિ આવી રીતે ચાર વર્ષ પસાર થઈ ગયા આ ચાર વર્ષમા દેવદાસના સ્વભાવમા થયેલો ફેરફાર જોઈ પાર્વતી એકાતમા રુદ્ધ કરવા લાગી અત્યાર પૂર્વે દેવદાસમા જે સઘળું ગામડીઆપણું હતું તે નગરનિવાસથી દૂર થઈ ગયું હતું હવે વિલાયતી સૂર, ઉત્તમ કપડાકત્તા, સોનાની ધડીઆળ ખટન વગેરે ન હોય તો તે શર્માતો હતો હવે તે ગામની નદીને કિનારે ફરવા જવાનું પસંદ કરતો નહોતો નદી કિનારે જવાને બદલે હાથમા ખટક લઈ તે શિકાર કરવા જતો હતો સમાજની કથા, રાજનીતિની ચર્ચા, સભા-સમિતિ

ફ્રીક્ટ, ફૂટબોલ વગેરેની આલોચના કરતો હતો. અરેરે ! ક્યાં છે પેલી પાર્વતી અને તેમનું તાલસોનાપુર ગામ ! બાલ્યાવસ્થાની યમૃતિ સાથે જડાઇ રહેલી એકાદ વાત હજી જોકે યાદ આવતી હતી, પરંતુ વિવિધ કાર્યોના ઉત્સાહમાં તે વિશેષ સમય માટે હૃદયમાં સ્થાન મેળવી શકતી નહોતી. પુનઃ ગરમીની રજાઓ પડી ગયે વર્ષે ગરમીની રજાઓમાં દેવદાસ વિદેશમાં ફરવા ગયો હતો. આ વખતે માતાપિતાએ આશ્વસન પુલક પત્ર લખ્યો હતો તેથી ઇચ્છા નહિ હોવા છતાં સરસામાન બાંધી તાલસોનાપુર આવવા માટે તે હાવરા સ્ટેશન ઉપસ્થિત થયો. જે દિવસે ડેર આવ્યો તે દિવસે તેનું શરીર જોઈએ એવું સાડ નહિ હોવાથી એ બહાર નોકળી શક્યો નહિ. બીજે દિવસે પાતળાં પેન્ટ જઈ તેણે હાક મારી - “કાકી !”

પાર્વતીનો માતાએ પ્રેમપલક તેને બોલાવ્યો તેણે કહ્યું, “આવ બાઈ બેસ”

કાકી સાથે યોડી વાતચિત કર્યા પછી દેવદાસે પૂછ્યું - “ગાંધી પાડ ક્યા છે ?”

“મેંડ ઉપર હશે”

દેવદાસે ઉપર જઈને જોયું તો પાર્વતી સધ્યાકાળ થયેલો હાંસાથી દેવનો દીપક મળગાવતી હતી તેણે કહ્યું - “પાડ !”

પ્રથમ પાર્વતી ચમકી ઉઠી ત્યાર પછી પ્રભુભ કરી તે દૂર ખમી ગઈ

“ગુ થાય છે પાડ !”

આ પ્રસંગે ઉત્તર આપવાની જ ર નહિ હોવાથી પાર્વતી સુખ મહી દેવદાસ પાછું રાખવા લાગ્યો તેણે કહ્યું - “ગાંધી પડવા આવે !” જાઉ છું શરીર સાં નથી”

દેવદાસ આવ્યો ગયો !

દેવદાસે ઉપર જઈને જોયું તો પાર્વતી સંઘાડાળ થયેલો
હોવાથી દેવનો દીપક સળગાવતી હતી

(પૃષ્ઠ ૨૦)

(୧୩ ମିନ) ୧୧ ମିନିଟ୍ସ ୩୧ ମିନିଟ୍ସ ୧୧

પ્રકરણ ૫ મુ.

સ્વયંવર ।

પાર્વતીએ હમણાં તેર વર્ષ ઉપર પગ ચૂક્યો હતો આ ઉંમરે શારીરિક સૌન્દર્ય એકાએક જાણે કે કોઈ સ્થળેથી દોડી આવી કિશોરીના સર્વાંગ ઉપર છવાઈ જાય છે સગા સબંધીઓ અકસ્માત્ એક દિવસે આખો ઉલાડી ચમડિત બની જોઈ શકે છે કે, તેમની ન્હાની કન્યા મ્હોની થઈ છે પછી કન્યાનો વિવાહ કરવા માટે તેઓ વ્યાકુળ બની જાય છે પાર્વતીના ઘરમા પણ છેલ્લા કેવળ દિવસથી એ વિષયનીજ ચર્ચા ચાલતી હતી માતા ઘણી ચિતાતુર રહેતી હતી વાન વાનમા મ્વામી સાંભળે એની રીતે તે કહેતી હતી કે, ‘હવે પાકું કુવારી રાખી શકાય તેમ નથી’ પાંડના પિતા ધનાઢ્ય નહોતા, જતા પાંડ અતિશય રૂપવતી હોવાથી નિશ્ચય ચિતા કરવા જેવું નહોતું જગતમા જો રૂપની મર્યાદા હોય તો એ દૃષ્ટિથી પાર્વતી અમૂલ્ય હતી બીજા એક વાત પણ અત્રે કદી ગણવી જોઈએ પાંડના કુટુંબમા અત્યાર પહેલાં કન્યાના વિવાહની ચિતા કરી પડતો નહોતો, કેવળ પુત્રના વિવાહનીજ ચિતા કરવી પડતો કન્યાના વિવાહમા એ કુટુંબ અમુક રૂપ રહામા પક્ષ તરફથી લેતું હતું તથા પુત્રના વિવાહમા અમુક રૂપ રહામા પક્ષને આપતું હતું નીલકંઠના પિતાએ નુહા પોતાની કન્યાના વિવાહ વખતે રહામા પક્ષ પાસેથી અમુક રૂપ લીધી હતી આમ હોવા જતા નીલકંઠ પોતે એ રીવાજને ઘણો ધિક્કારતો હતો પાર્વતાને જેવો પૈસા લેવાની તેની ઈચ્છા હતી નહોતી પાર્વતાની માતા એ વાત જાણતો હતો તેથીજ કન્યાનો જઈ વિવાહ કરી નાખવાનું તે પતિને કહેતો હતો અત્યાર પહેલાં તેણે પોતાના મનમા એક ઠંઠારો આશાને સ્થાન આપ્યું હતું કોઈ પણ રીતે દેવદાસ સાથે પાર્વતાનો વિવાહ કરવાની તેની ઈચ્છા હતી એ આશા કિંવા ઇચ્છા કાંઈ તદ્દન અશક્ય નહોતી દેવદાસને અનરોધ કરવાથી એ કાર્ય અનુરૂપ થશે એમ તેને લાગતું હતું તેથીજ નીલકંઠની માતાએ વાતમા

ને વાતમા દેવદાસની માતાને એમ કહયુ હતુ કે, “વહુ! દેવદાસ અને પાંચ વચ્ચે કેવો પ્રેમ છે! એવો પ્રેમ કોઇ પણ સ્થળે જોવામા આવતો નથી ”

દેવદાસની માતાએ આ વખતે કહયુ —“ ન્હાનપણથી ખન્ને સાથે રમ્યા છે—બાઇ બહેનની માફક તેઓ મ્હોટા થયા છે તેથીજ તેમની વચ્ચે પ્રેમ ઉપજ્યો છે ”

“ ખરું છે દેવદાસ જ્યારે કલકત્તા ગયો ત્યારે મ્હારી પાંચની ઉમ્મર ફક્ત આઠ વર્ષની હોવા છતાં તે બધું સમજતી હતી એ વખતે તે ઘણી શોકાતુર બની ગઇ હતી દેવદાસનો પત્ર આવતાં એ પત્ર તેની જપમાળા ચર્ધ પડતો હતો !”

દેવદાસની માતા મનમા ને મનમા બધું સમજી ગઈ તેણે સહજ હાસ્ય કયું એ હાસ્યમા કેટલો વિદ્રુપ છુપાઇ રહેલો હતો તે અમે જાણતા નથી, પરંતુ એમા વેદના પુસ્કળ હતી તે સઘળી વાત જાણતી હોઇ પાર્વતી ઉપર તેનો રોહ પણ હતો આમ છતાં કન્યા વિક્રય કરનાર કુટુંબની એ કન્યા હતી! તે ઉપરાંત નજીકમાજ તેનું મકાન હતું દેવદાસની માતાએ કહયુ — “કાકી, આવા અભ્યાસ કરવાના વખતે દેવદાસનો વિવાહ કરવાની એમની (જમીનદારની) ખિતકુલ મરજી નથી તેઓ વાર-વાર મ્હને એમ કહે છે કે, ‘દેવદાસનો ન્હાનો ઉમ્મરમા વિવાહ કર્યો તેથી ઘણું ખોટું થયું છે એ કારણથીજ તે અભ્યાસ કરો શક્યો નથી ”

પાર્વતીની દાદીને શું કહેવું તે સૂઝ્યું નહિ થોડા સમય સુધી ચુપ રહ્યા પછી તેણે કહયુ —“વહુ! હું એ બધું જાણ છું, પરંતુ સ્ત્રી જાતને વધતા કાંઇ વાર લાગે છે! પાંચના શરીરનો બાધો પ્રથમથીજ ઉચો છે, પણ જમીનદારની જ્યારે મરજી નથી—”

દેવદાસની માતા વચ્ચેજ બોલી ઉઠી —“કાકી, હું તેમને આ સબધી કાંઈ કહી શકું તેમ નથી હમણા હું જો દેવદાસના વિનાહની વાત કાંદું તો તેઓ મ્હાર મ્હો પણ જીએ નહિ !”

એ વાત આટલેથીજ અટકી, પરંતુ સ્ત્રીજાતિના પેટમા કાંઇ વાત ટકતી નથી જમીનદાર જમતા હતા એ વખતે દેવદાસની

માતાએ જ્વાલ કાઢી - “ પાસની દાદી આજે તેના વિવાહની વાત કરતા હતા ”

જમીનદારે ઉચ્ચ જોષ કહ્યું - “ હવે પાર કાઢ - હાની નથી તેનો વિવાહ જલ્દી કરી નાખવો જોઈએ ”

“ એમની ઇચ્છા એવી છે કે, જો દેવદાસ સાથે—”

મૃદિણીનું વાક્ય પૂર્ણ થતા પૂર્વે જ જમીનદારે કહ્યું - “ ત્હે શું કહ્યું ? ”

“ હું શું કહ્યું ? બન્ને જાણના એક ખીમ ઉપર પુષ્કળ પ્રેમ છે, પરંતુ તેથી કાંઈ કન્યા વિક્રય કરનાર કુટુંબની કન્યાને આપણાથી લાવી શકાય કે ? વળી એમનું ઘર પણ તદ્દન નશ્વર છે એ ઠીક નથી ”

જમીનદાર સતુષ્ટ થયા તેમણે કહ્યું, “ બરાબર છે તું એ વાત તરફ ધ્યાન આપીશ નહિ ”

મૃદિણીએ શુષ્ક હાસ્ય કરી કહ્યું - “ ઠીક, પણ તમે પાછા જુલ ન કરતા ”

જમીનદારે ખભીર મુખ ઉચ્ચ કરી કહ્યું - “ જો હું એવી જૂલો કરતો હોત તો આ જમીનદારી ક્યારનીય ઉડી ગઈ હોત ! ”

તેમની જમીનદારી હમ્મેશા કાયમ રહો, આપણને તેમા હરકત નથી હવે અમે પાર્વતીના દુ ખની વાત કહીએ છીએ જ્યારે આ વાત નીલકંઠના સાલળવામા આની ત્યારે તેણે માનને ખોલાવી તેનો ધણો તિરસ્કાર કર્યો તેણે કહ્યું - “ મા ! તું એ વાત કહેના શા માટે ગઈ હતી ? ”

જદ્વા માતા ચુપ રહી નીલકંઠ કહેવન લાગ્યો - “ કન્યાને વિવાહ કરવા જતા મ્હારે કોઈના પગે પડવાની જરૂર નથી ઉલટા ધણા માણસો મ્હારા પગોમા નખી પડવા આવશે મ્હારી કન્યા કાંઈ કદરૂપી નથી જો જો, એકજ અઠવાડીઆમા પારુને વિવાહ હું નક્કી કરી નાખીશ એમા ચિંતા કરવા જેવું શું છે ? ”

પરંતુ જેને માટે પિતાએ આ વચન ઉચ્ચાયા તેના માથા ઉપર આકાશ તૂટી પડ્યું દેવદાસ ઉપર પેતાનો કાર્ષ્ણિક અધિ-કાર છે એવી શૈશવવસ્થાથી જ પાર્વતીની ધારણા હતી પ્રથમ જો તે પેાતે કાંઈ સમજી શકતી નહોતી તે જાણી શકે નહિ એવી

રીતે તેના અશાન્ત મને દિવસે દિવસે એ અધિકારને ઝેરી દદ-
તાથી પ્રતિષ્ઠિત કર્યો હતો કે, ખહાર એક પણ બાહ્ય આકૃતિ
નજરે નહિ પડવા છતાં આજે આ ગૂંભાવવાની વાત નીકળતાજ
તેના સમસ્ત હૃદયમાં ભય કર તૂટાન ચાલુ થયું

દેવદાસ માટે અમે એ પ્રમાણે કહી શકતા નથી ગેશવા
વસ્થામાં તેણે જ્યારે પાર્વતી ઉપર અધિકાર મેળવ્યો હતો ત્યારે
એ અધિકાર સર્વાંશે તેણે ભોગવ્યો હતો પછી કલકત્તા જઈ
કામકાજના ઉત્સાહમાં તથા ખીજા આનંદ વિનોદમાં પડી પાર્વ-
તીનો ધણી અંશે તેણે ત્યાગ કર્યો હતો આમ હોવા છતાં તે
એટલું તો જાણતો જ હતો કે, પાર્વતી પોતાના સકુચિત ગ્રામ્ય
જીવનની અંદર કેવળ તેનું જ ધ્યાન ધરી રહી હતી એ સાથે
તે એમ પણ વિચારતો હતો કે, 'નહાનપણથી જેને મ્હારી
પોતાની સમજી હું, ઉચિત અનુચિત સવળા લાડકોડ આજ
સુધી જેણે પૂરા પાડ્યા છે તેનો ચોવનને પ્રથમ પગથીએ પગ
ચૂકતાજ લાગ કરવો વ્યાજમી નથી' એ વખતે વિવાહની વાત
કોને યાદ હતી? કોણ જાણતું હતું કે, એ કિશોર બધન વિવાહ
સ્થિતિ ખીજા કોઈ પણ રીતે ચિરસ્થાયી કરી શકાય તેમ નથી
તેથી 'વિવાહ થઈ શકે તેમ નથી' એ સમાચાર પાર્વતીના હૃદ-
યની સમસ્ત આશા આકાંક્ષાને હાકી કાઢવાની ગડમથલ કરવા
લાગ્યા દેવદાસને રહવારે અભ્યાસ કરવો પડતો હતો, બપોરે
પુષ્કળ તાપ પડતો હોવાથી ખહાર નીકળી શકાતું નહિ, કેવળ
રહાજના વખતે મરજી હોય તો ખહાર જઈ શકાતું હતું આ
વખતેજ તે કોઈ દિવસે અપ દુ કેઈટ પોષાક પહેરી ખહાર ફરવા
નીકળી પડતો હતો જતી વખતે તે નીકકંઠ ચક્રવર્તીના ઘર
પાસેથી આગળ વધતો હતો-પાર્વતી આખોમાનું અશ્રુજળ સાફ
કરતા કરતા ઉપરની ખારીમાંથી એ જોતી હતી એ વખતે તેને
ધણી વાનો યાદ આવતી હતી તેને એમ લાગતું હતું કે, 'ખન્ને
જણા મ્હોટા થયા છીએ' દીર્ઘ પ્રવાસ પછી પારકાની માફક
પરસ્પર ધણી શર્માતા હતા દેવદાસ તે દિવસે શુપયુષ આદ્યો
ગયો હતો, લજ્જાને લીધે તે ખરાબર વાત કરી શક્યો નહોતો
એ પાર્વતી તત્કાળ સમજી ગઈ હતી.

દેવદાસ પણ એવાજ વિચાર કરતો વચ્ચે પાર્વતીનું દર્શન કરવાની તથા તેની સાથે વાતચિત્ત કરવાની ઈચ્છા થતી હતી, પરંતુ લગ્ન એ ઈચ્છાને દબાવી દેતી હતી.

આ સ્થળે કલકત્તાનો કોનાહલ નહતો, વિવિધ પ્રકારના મોજ નળહના સાધનો નહોતા તેથી દેવદાસને આત્માવસ્થાની વાતોજ યાદ આવતી હતી દેવદાસ હવે પ્રાય નીલકંઠને ઘેર જતો કોઈ દિવસે સંધ્યા સમયે તે બહારથી હાક મારતો કે, “કાકી, શુ થાય છે ?”

કાકી કહેતી કે, “આવ બાઈ! ખેસ”

દેવદાસ તત્કાળ કહેતો, “હમણા નહિ. હું ફરી આવું !”

એ વખતે પાર્વતી કોઈ દિવસે મેડા ઉપર રહેતી તો કોઈ દિવસે નજરે પડતી હતી દેવદાસ કાકા સાથે વાત કરતો ત્યારે પાર્વતી ધીમે ધીમે ત્યાંથી ખસી જતી. રાત્રે દેવદાસના શયન ગૃહમાં ખત્તી સળગતી હતી. શ્રીજમકાળની ખુલ્લી બારીમાંથી પાર્વતી ધણી સમય સુધી તે તરફ જોઈ રહેતી હતી પછીકાઈ જોવામાં આવતું નહિ પાર્વતી પ્રથમથીજ રીસાળ હતી પેતે જે કુખ તથા ચિતા સહન કરે છે એ કોઈ પણ જાતે નહિ તે માટે એ વણી સાવધાન રહેતી હતી. વળી એ જણાવવાથી શો લાભ હતો ? સહાનુભૂતિ સહન થઈ શકે તેમ નહોતું તથા તિરસ્કાર બેઠવા કરતા મરવું તેને સારું લાગતું હતું ગયે વર્ષે મનોરમાનો વિવાહ થઈ ગયો હતો હજી સુધી તે સાસરે ગઈ ન હોતી તેથી વચ્ચે વચ્ચે પાર્વતી પાસે આવતી હતી પહેલા બન્ને સખીઓ વચ્ચે આ સમ્બંધ વાતચિત્ત થતી હતી, હમણા પણ થતી હતી, પરંતુ હવે પાર્વતી એમાં બળતો નહોતો તે ચુપરહેતી હતી અથવા વાતને ફેરવી નાખતી હતી.

પાર્વતીનો પિતા મધિકાલે રાત્રે ઘેર આવ્યો હતો આટલા દિવસ વર શોધવાને તે ગયો હતો તે બધું નક્કી કરીને ઘેર આવ્યો હતો લગ્નમંત્રીસ પચીસ માઉ દૂર આવેલા વર્દમન જીલ્લાના હાતીપોતા ગામના જમીનદાર સાથે પારુને પરણાવવાનું તે નક્કી કરી ચુક્યો હતો એ જમીનદારની સ્થિતિ સારી હોય ઉભર ચાળીસ વર્ષથી થોડી ઓછી હતી મયા વર્ષે તે વિધુર થયો હતો તેથી પુનર્વિવાહ કરવાનો હતો આ સમાચારથી ઘરના મુખ્યોને આનંદ થવાને બદલે કુખ થયું હતું, છતાં મુખ્ય વાત

એ હતી કે એ લુવનચૌધુરી પાસેથી એકદરે બે ત્રણ હજાર રૂપિયાની રકમ ધરમા આવવાની હતી એથી ધરનો સ્ત્રીવગ ચુપ રહ્યા હતા.

એક દિવસે બપોરે દેવદાસ જમવા બેઠો હતો તેની માતાએ પાસે બેસી કહ્યું “ પારુનો વિવાહ છે ”

દેવદાસે મ્હો ઉચ્ચ કરી પૂછ્યું -“ ક્યારે ? ”

“ આ મહિનામાં જઈ કાલે વરપક્ષના માણસો કન્યા જોઈ ગયા છે વર પોતે પણ આવ્યા હતા ”

દેવદાસે વિસ્મિત બની કહ્યું -“ બા! હું તો એમાનુ કાંઈ જાણતો નથી ”

“ તું કેવી રીતે જાણી શકે ? એ બીજવર છે-ઉમ્મર પણ થઈ છે, પરંતુ પાસે પૈસા હજી છે પારુ સુખમાં રહી શકશે ”

દેવદાસ નીચું જોઈ જમવા લાગ્યો. માતાએ ફરીથી કહ્યું -
“ એમની ઈચ્છા આપણે ત્યાં વિવાહ કરવાની હતી ”

દેવદાસે પુનઃ ઉચ્ચ જોઈ કહ્યું -“ પછી ? ”

માતાએ હસીને કહ્યું -“ એ બને ખર કે ? એ કન્યાવિક્રમ કરવાવાળું ઘર છે વળી પાડોશમાં જ સબંધ બાંધી શકાય કે ? ”

આ વખતે દેવદાસ માતાના મુખ ઉપરનો તિરસ્કાર બાવ જોઈ શક્યો થોડી લાજ સુધી ચુપ રહ્યા પછી માતાએ કહ્યું -
“ તારા બાપાને મ્હે એ વાત કરી હતી ”

“ તેમણે શું કહ્યું ? ”

“ તેઓ બીજું શું કહે ? એ સબંધ થાય એવી એમની બિ'કૂલ ઇચ્છા નહોતી ”

દેવદાસ વિશેષ કાંઈ બોલ્યો નહિ તે દિવસે દ્વિપ્રહરે મનોરમા અને પાર્વતી વચ્ચે વાતચિત ચાલતી હતી પાર્વતીના નેત્રોમાંનું અગ્રજી હમણાં મનોરમાએ લુછ્યું હોય એમ લાગતું હતું મનોરમાએ કહ્યું -“ મ્હેન ! ત્યારે હવે શા ઉપાય છે ? ”

પાર્વતીએ આખો લુછી કહ્યું -“ ઉપાય શા હોઈ શકે ? ત્હે તારા વરને પસંદ કરીને વિવાહ કર્યો હતો કે ? ”

“ મ્હારી વાત અલગ છે પસંદગી નાપસંદગી જેવું કાંઈ મ્હારા મનમાં હતું જ નહિ તેથીજ મ્હેને કાંઈ પણ પ્રકાર

રતુ દુઃખ ભોગવવું પડતું નથી, પરંતુ તું તો ત્હારે હાથે ત્હારા પગ ઉપર કુહાડીનો ધ્વા કરે છે”

પાર્વતીએ ઉત્તર આપ્યો નહિ—તે વિચાર કરવા લાગી
મનોરમાએ કાંઈ વિચાર કરી, સહજ હસીને પૂછ્યું —
“ પાર! વરની ઉમ્મર કેટલી છે ?”

“કોના વરની ?”

“ત્હારા”

પાર્વતીએ પોતાના મન સાથે હિસાબ કરીને કહ્યું —
“લગભગ ઓગણીસ વર્ષની.”

મનોરમાએ અત્યંત વિસ્મિત બની જઈ કહ્યું —“આ તું તું કહે છે! મ્હે એમ સાંભળ્યું છે કે, વરની ઉમ્મર આઠી-મઠ વર્ષની છે !”

આ વખતે પાર્વતીએ પણ સહજ હસીને કહ્યું—“મનુ જ્ઞેન! કેટલા માણસોની ઉમ્મર આઠીસ વર્ષની હોય છે તેનો હુ હિસાબ રાખુ છું કે? હુ કેવળ એટલું જ જાણું છું કે, ત્હારા વરની ઉમ્મર ઓગણીસ વીસ વર્ષની છે.”

પાર્વતીના મુખતરફ જોઈ મનોરમાએ પુછ્યું —“નામ શું છે ?”

પાર્વતી પુનઃ હમી પડી. તેણે કહ્યું —“હજી સુધી નામ પશ્ય નથી જાણતી કે ?”

“કેવી રીતે જાણુ !”

“નથી જાણતી? ઠીક, હુ તને કહુ છું—” કહી હાસ્ય કરી, સહજ ગંભીર થઈ પાર્વતીએ સખીના કાન પાસે મુખ લઇ જતાં કહ્યું, “દેવદાસ—” પ્રથમ તો મનોરમા સહજ ચમકી ઉઠી પછી પાર્વતીને એક ધડકા મારી તેણે કહ્યું —“હવે કંઠા મસ્કેરી જવા ઈ સાચું” કહે શું નામ છે ?”

“મ્હે કંથુ તેજ”

મનોરમાએ રીસ ચઢાવી કહ્યું —“જનારે દેવદાસ નામ છે ત્યારે પછી રડારોળ કેમ કરે છે ?”

પાર્વતીનું મુઠો એકાએક ઉતરી ગયું કાંઈ વિચાર કરીને તેણે કહ્યું —“ઠીક છે, હવે હુ નહિ રડું—”

“પાર !”

“ શુ છે ? ”

“ બહેન ! તુ મ્હને બધી વાત દિલ ખોલીને કહે હું કાંઈ સમજી શકતી નથી ”

“ જે કહેવાતુ હતુ તે મ્હે કહ્યું છે ”

“ હું તો એમા કાંઈ સમજી નથી ”

“ સમજશે પણ નહિ ” કહી પાર્વતી બીજી દિશા તરફ મુખ ફેરવી બેઠી. મનોરમાએ વિચાર્યું, પાર્વતી વાત છુપાવે છે— પોતાના મનની વાત કહેવાની તેની મરજી નથી તેને ધણુ અભિમાન ઉપજ્યુ તે દુખિત થઇને બોલી —“ પાર ! બહેન ! જેથી તને દુખ હોય તેથી મ્હને પણ દુખ છે. તુ સુખી થાય એવીજ મ્હારો આત્મિક પ્રાર્થના છે જો કાંઈ વાત તાહરે મ્હને નહિ કહેતા છુપાવી રાખવી હોય તો છુપાવી રાખ, પરતુ આવી રીતે મ્હરી સાથે મસ્કરી કરીશ નહિ ”

પાર્વતી પણ દુખિતા થઈ તેણે કહ્યું —“ બહેન ! હું મસ્કરી નથી કરતી જે કાંઈ હું જાણુ છું તે મ્હે તને કહ્યું છે હું જાણુ છું કે, મહાગ સ્વામીનું નામ દેવદાસ છે ! તેમની ઉમ્મર ઓગણીસ વીસ વર્ષની છે એમા મ્હે તને શુ ખોટું કહ્યું છે ? ”

“ પણ મ્હે તો એમ સાંભળ્યું છે કે, ત્હારો સખધ બીજે ફેકાણે થયો છે ” આમ કહી મનોરમા તેણે જે કાંઈ સાંભળ્યું હતુ તે કહેવા લાગી એટલે પાર્વતી બોલી —“ એ બધું મ્હે સાંભળ્યું છે— ”

“ ત્યારે ? દેવદાસ તને— ”

“ મ્હને શુ ? ”

મનોરમાએ હસતું ખાળીને પૂછ્યું —“ ત્યારે તુ સ્વયંવર ચર્ચા ? છુપી રીતે ચોકસ બદોખસત કર્યો છે કે ? ”

“ હજી કાંઈ બદોખસત કર્યો નથી ”

મનોરમાએ દુખિત સ્વરે કહ્યું —“ પાર ! તુ તું કહે છે એ હું સમજી શકતી નથી ”

પાર્વતીએ કહ્યું —“ દેવદાસને પૂછી જોઈ હું તને સમજાવીશ ”

“ શુ પૂછી જોઈશ ? એ વિવાહ કરશે કે નહિ, તે ? ”

પાર્વતીએ મસ્તક ઢાંચી કહ્યું —“ હા ”

મનોરમાએ ભયાનક આશ્ચર્ય પામી કહ્યું —“ પાર! તુ શું બોલે છે? એ વાત તુ જાતે પૂછીશ?”

“હા, એમા દોષ જેવું શું છે?”

મનોરમા તદ્દન અવાક થઈ ગઈ તે બોલી —“તુ પોતે પૂછીશ?”

“હારતો મહારા તરફથી જીજ્ઞાસુ કાણ પૂછવા જાય?”

“તને શરમ નહિ આવે?”

“એમા શરમ આવવા જેવું શું છે? તને કહેતા સરમ આવી છે કે?”

“હું જી જાત છું—ત્હારી બહેનપણી છું, પરંતુ દેવદાસ તો પુરુષ છે!”

આ વખતે પાર્વતી હસી પડી તેણે કહ્યું —“તુ બહેન-પણી છે, તુ મહારી પોતાની છે પણ એ પારકા છે કે? જે વાત તને કહી શકું તે તેમને ન કહી શકું કે?”

મનોરમા વિસ્મયાતિશયથી પાર્વતીના મુખ તરફ જોઈ રહી

પાર્વતીએ હાસ્ય મુખે કહ્યું —“મનુ બહેન! તુ જ્યાં તને સૌભાગ્યવતી કહેવડાવે છે સ્વામી કેને કહે છે એ પણ તું સમજતી નથી જે તેઓ મહારા સ્વામી ન હોત, મહારા અતરાત્મીય ન હોત તો હું આવી રીતે મરવા બેસત નહિ તે ઉપરાંત બહેન! મનુષ્ય જ્યારે મરવા બેસે છે ત્યારે તે આગળ પાછળનું જ્ઞાન રાખે છે કે? એમની પાસે મરેને કોઈ પણ પ્રકારની શરમ કે સંકોચ નથી”

મનોરમા કેવળ જોઈ જ રહી થોડા સમય પછી તેણે કહ્યું —“તુ તેમને શું કહીશ? એમ કહીશ કે, ચરણોમા આશ્રય આપો?”

પાર્વતીએ મસ્તક હલાવી કહ્યું —“હા, એમજ કહીશ”

“અને જો કદાચ તેઓ સ્થાન નહિ આપે તો?”

આ વખતે બધા કાળ સુધી પાર્વતી મુખ બેસી રહી ત્યાર પછી તેણે કહ્યું —“એ પછીની વાત હું જાણતી નથી”

ઘેર જતી વખતે મનોરમાએ વિચાર્યું —“ધન્ય છે ત્હારા સાહસને હું મરી જાઉં તો પણ એવી વાતને મુખદ્વારા ઉચ્ચારી શકું નહિ”

વાત ખરી છે એટલા મારેજ પાર્વતીએ કહ્યું હતું કે તે જ્યાં સૌભાગ્યવતી કહેવડાવે છે.

પ્રકરણ ૬ હું.

— • —

અભિસારિકા.

રાતનો સમય એક વાગી ગયો હતો હજી ક્ષીણ ચાંદની આકાશ પટ સાથે ચોટી રહેલી હતી પાર્વતી બિઝાનાની ચારથી પોતાનું સત્તણ અગ ઢાંકી ધીમે પગલે સીડી ઉતરી નીચે આવી તેણે ચોતરફ જોયું તો કોઈ જગતું નહોતું પછી દ્વાર ઉઘાડી ચુપકીદીથી તે રસ્તા ઉપર જઈ પહોંચી ગામડાનો એ રસ્તો અત્યારે તદ્દન સ્તબ્ધ તેમજ જનશૂન્ય હતો—મોઢની સાથે મુલાકાત થાય એવો બિંદુલ સભવ નહોતો પાર્વતી નિર્વિધે જમીનદારના અભિયાન મકાન પાસે જઈ ઉભી રહી દેવડી ઉપર વૃદ્ધ દરવાન ઢોલીઓ બિઝાવી, ઉપર આડો પડી હજી સંધી તુલસી કૃત રામાયણ વાચતો હતો પાર્વતીને પ્રવેશ કરતી જોઈ ઉચ્ચ જોયા સિવાયજ તેણે પૂછ્યું —“કોણ છે ?”

પાર્વતીએ કહ્યું —“હું ”

કહસ્વર ઉપરથી એ સ્ત્રી છે એમ દરવાન સમજી શક્યો એ દાસી હશે ધારી બીજી કોઈ નહિ પૂછતા તે પાછો ઉચ્ચ સ્વરે રામાયણ વાચવા લાગ્યો પાર્વતી ચાલી ગઈ. ઉઠાણાની રાત હતી બહાર ઓટના ઉપર કેટલાક નોકરો સૂઈ રહ્યા હતા તેઓમાંનો કોઈ જાંઘી ગયો હતો તો કોઈ અર્ધજાગૃત હતો તદ્દાવસ્થામાં કોઈએ પાર્વતીને જોઈ પથ્થુ ખરી, છતાં દાસી સમજી તેને કોઈ પૂછપરછ કરવામાં આવી નહિ પાર્વતી નિર્વિધે અદર જઈ દાદર ચઢી મેડા ઉપર ગઈ આ મકાનના પ્રત્યેક સ્થળથી તે જાણીતી હતી વિના વિલંબે તેણે દેવદાસનું શયનગૃહ શોધી કાઢ્યું દ્વાર ખુલ્લું હોઈ અદર બત્તી સળગતી હતી પાર્વતીએ અદર જઈને જોયું તો દેવદાસ શય્યામાં જાંઘી ગયો હતો ઉશિકા પાસે એક ચોપડી ખુલ્લી પડી રહી હતી,— તે હમણાજ જાંઘી ગયો હોય એમ સમજી શકાતું હતું બત્તીને સતેજ કરી પાર્વતી દેવદાસના પગ પાસે જઈને ચુપકીદીથી એડી દિવાલના અગ ઉપર

મોટા ઘડીઆળા ટક ટક અવાજ કરતું હતું તે સિવાય સઘળું નિસ્તબ્ધ હતું, સુપ્ત હતું

પ્રથમ ઉપર હાથ મૂકી પાર્વતીએ ધીમેથી કહ્યું —“દેવદાસ !—”

પોતાને કોઈ બોલાવે છે એ દેવદાસ નિદ્રાવેશમાં સાંભળી શક્યો આખો ઉઘાડ્યા સિવાય તેણે કહ્યું —“ હુ ઉ —”

“ઓ દેવદાસ !”

આ વખતે આખો યોળા દેવદાસ ઉઠી બેઠો થયો પાર્વતીનું મુખ ખુલ્લું હતું ગૃહમાં દીપક ઉજ્જવળ આવથી યજ્ઞતો હતો પાર્વતીને દેવદાસ સહેલાઈથી ઓળખી શક્યો, પરંતુ પ્રથમ પોતાની દૃષ્ટિશક્તિ પોતાને દમતી હોય એમ તેને લાગ્યું પછી તેણે કહ્યું —
“આ શું ? પારુ કે ?”

“હા, હુ જ છું ”

દેવદાસે ઘડીઆળા તરફ જોયું તેનો વિસ્મય વધી ગયો તે બોલ્યો —“ આટલી રાત્રે ?”

પાર્વતીએ ઉત્તર આપ્યો નહિ મુખ નીચું કરી એસી રહી દેવદાસે ફરીથી પૂછ્યું —“ આટલી રાત્રે તું એકલી આવી છે ? ”

પાર્વતીએ કહ્યું —“ હા ”

ઉદ્વેગ અને આશંકાથી કંટકિત ચહેરો દેવદાસે કહ્યું —“ તું જુ કહે છે ? રસ્તે ખૂંક ન લાગી ?”

પાર્વતીએ મૃદુ હસીને કહ્યું —“ જૂતની મૂંઢે બહુ ખૂંક લાગતી નથી ”

“ જૂતની નહિ લાગતી હોય, પણ માણસની ખૂંક તો લાગવી જોઈએ તું કેમ આવી છે ? ”

પાર્વતીએ ઉત્તર આપ્યો નહિ મનમાં મનમાં તેણે કહ્યું —
“ મહે માણસની ખૂંક પણ છોડી દીધી છે ”

“ તું ઘરમાં દાખલ કવી રીતે થઈ ? કેમકે તને જોઈ તો નથી ? ”

“ ઘરવાને મૂંઢે જોઈ છે ”

• દેવદાસે આખો વિકામી કહ્યું —“ ઘરવાને જોઈ છે ? ખીંચી કાઢ્યો ? ”

“ઝોટલા ઉપર ચાકરો સૂઈ રહ્યા છે-તેઓમાથી પણ કોઈએ કદાચ જોઈ હશે ”

દેવદાસે હસતી મારી પિછાનામાથી ઉઠી દ્વાર બંધ કરી નીધા પછી તેણે પૂછ્યું -“ કોઈ તને ઝોળખી શક્યું કે ? ”

પાર્વતીએ લેસમાત્ર ઉત્કંઠા દર્શાવ્યા સિવાય સ્વાભાવિક કંઠે કહ્યું -“તેઓ બધા મ્હને પિછાને છે, કદાચ કોઈ મ્હને ઝોળખી પણ શક્યું હોય ”

“ પારુ ! તહે આવું કાચું શા માટે ક્યું ? ”

પાર્વતીએ પોતાના મનમાં કહ્યું -“ મ્હારામાં એટલી હિંમત ”

આ ઉત્તર સાંભળી દેવદાસ ક્રોધે ભરાયો નહિ અતિશય ઉન્કડિત થઇને તેણે કહ્યું -“ પારુ ! હજી પણ તું ન્હાની છે કે ? અહાં અત્યારે આવી રીતે આવતા તને સહજ પણ શરમ ન આવી ? ”

પાર્વતીએ મસ્તક હલાવી ઉત્તર આપ્યો -“ બિ કુત્ર નહિ ”

“ કાલે શરમથી ત્હારું માથું નહિ કપાઈ જાય કે ? ”

આ પ્રશ્ન સાંભળી તીવ્ર પરતું કરેલું દૃષ્ટિથી દેવદાસના મુખ તરફ ફાલકાળ સૂધી જોઈ રહી સકાય મિવાય પાર્વતીએ કહ્યું -
“ મ્હારી સંવળી શરમ તમે ઢાકી દેશો એ જો જાણતી નહોત તા જરૂર માથું કપાઈ જત ”

વિસ્મયથી હતભુદિ બની જઈ દેવદાસે કહ્યું -“ પણ મ્હા-
શું ? હું કાલે શું મ્હો બતાવી શકીશ ? ”

પાર્વતીએ અવિચલિત કંઠે કહ્યું -“ તમે ? તમને શું છે દેવદાસ ? ”

અસ્પષ્ટતા સૂધી ચુપ રહ્યા પછી તે કહેવા લાગી -“ તમે પુરુષમત છો આજે નહિ તો કાલે, તમારા કંઠકની વાત સહુ જાણી જશે, બે દિવસ પછી કોઈ એ વાત યાદ કરશે નહિ કે ક્યારે કયી રાત્રે હતભાગિની પાર્વતી તમારા ચરણોમાં શિર ઝુકાવવા માટે સંવળું તુચ્છ કરીને આવી હતી ”

“ એટલે ? ”

“—અને હું ! ”

મત્રમુગ્ધની માફક દેવદાસ બોલ્યો -“ તને ? ”

• “મહારા કલકની વાત તમે કરો છો ? ના, મહને કલક નથી તમારી પાસે છુપી રીતે આવવા માટે મહારી જો નિદા થશે તો એ નિદા મહારા અગને અડકવાની નથી ”

“પારુ ! આ શુ ? તુ રડે છે ?”

“દેવદાસ ! નદીમા કેટલું પાણી છે ? એટલા પાણીમા મહાર કલક દબાઈ નહિ જાય કે ?”

એકાએક દેવદાસે પાર્વતીના બન્ને હાથ પકડી લઈ કહ્યું —
“પાર્વતી !”

પાર્વતીએ દેવદાસના પગ ઉપર માથુ રાખી ડધાયલા કંઠે કહ્યું — “દેવદાસ ! આ સ્થળે મહને થોડી જગ્યા આપો ”

ત્યાર પછી બન્ને જણા ચુપ રહ્યા દેવદાસના પગ બીજાની ગરમ અશ્રુજળના વણા મિદુઓ સફેત મિઠાના ઉપર પડ્યા

ધણા સમય પછી પોતાને હાથે પાર્વતીનું મુખ ઉઘુ કરી દેવદાસે કહ્યું — “પારુ ! મહારા સિવાય તારો ઉપાયજ નથી ?”

પાર્વતીએ કાંઈ ઉત્તર આપ્યો નહિ તે એવીજ રીતે પગ ઉપર માથુ રાખી પડી રહી નિસ્તબ્ધ શયનગૃહમા તેના અનુબ્યાકુળ ગાદ નિશ્વાસોનો ધ્વનિ ઉપરા ઉપરી સભાગાવા લાગ્યો ટગ ટગ કરતા ધડીઆળમા એ વાગી ગયા દેવદાસ બોલ્યો —
“પારુ !”

પાર્વતીએ ધનાયતા કંઠે કહ્યું — “શુ છે ?”

“માખાપ એ વાતથી તર્ફન વિરહ છે તે ત્હે સાબળ્યુ છે ?”

પાર્વતીએ મસ્તક હલાવી ઉત્તર આપ્યો કે, તેણે બંધુ સાબળ્યુ છે ત્યાર પછી બન્ને જણા ચુપ બેસી રહ્યા. ધણા સમય પસાર થઈ ગયા પછી દેવદાસે અતરના ઊડાણુમાથી નિશ્વાસ ચૂંકી કહ્યું — “ત્યારે હવે ?”

પાણીમા ડુબી મનુષ્ય જેવી રીતે અધલાવથી માટી પકડી રાખે તેવી જ રીતે પાર્વતીએ અજાનીની માફક દેવદાસના બન્ને પગ પકડી રાખ્યા તેણે દેવદાસના મુખ તરફ જોઈ કહ્યું — “તમારા સિવાય બીજુ કાંઈ મહને જોડતુ નથી ”

“ પાત્ર ! હું માખાપથી વચ્ચે થઉં ? ”

“ એમા શો દોષ છે ? થાઓ ”

“ જો હું એમ કરીશ તો તું કયા રહીશ ? ”

“ તમારા ચરણોમા ” પાવતોની આખોમા આસુ ભરેલા હતા

પાછા બન્ને ચુપ બેસી રહ્યા. ઘડીઆળમા ચાર વાગી ગયા
ક્રોમકાળની રાત્રિ હોઈ, સત્વર પ્રભાત થશે વિચારી દેવદાસ
પાવતોનો હાથ પકડી કહ્યું — “ ચાલ, હું તને પેર મૂકી આવું — ”

“ મહારી સાથે આવશે ? ”

“ તેથી નુકમાન શું છે ? જો નિદા થાય તો કાંઈ ઉપાય
કરી શકાય

“ ત્યારે ચાલો ”

બન્ને ધીમે પગલે જહાઝ નીકળી પડ્યા

પ્રકરણ ૭ મું

— ૦ —

મુખ પ્રાપ્તિની આશામા ભયકર નિરાશા.

બીજો દિવસે પિતાની સાથે દેવદાસની યોડા વખત માટે
વાનચિત થઈ

પિતાએ કહ્યું — “ તું મહેને પ્રથમથીજ બાળતો આવ્યા
છે ત્યાં સુધી ૮૪૧૨ ત્યાં સુધી બળવું પડશે ત્યારે મુખે આ
વાત માલગી આશ્ચર્ય પામવા જેવું કાંઈ નથી ”

તેમણે ચુપકીદાથી નીચું જોઈ બેસી રહ્યો. પિતાએ કહ્યું —
“ હું એમાનું કાન ન જાણું તું અને ત્યારી બા મળી જેમ
કાવે તમ કરો ”

દેવદાસની માતાએ એ વાત ચાલગી નહીં પડીને કહ્યું — “ હે

‘રિં મહારા નગીબમા આટલુ બહુ જોવા તથા વેડવાનું હતું’”

તેજ દિવસે દેવદાસ કલકત્તા આવ્યો ગયો

એ વાત સાંભળી પાર્વતી કઠોર મુખે વિશેષ કઠિન હાસ્ય કરી ચુપ બેસી રહી ગઈ રાતની વાન કોઈ જાણતું નહોતું પાર્વતીએ એ વાત કાઢીને કહી નહિ એવામા મનોરમાએ આવીને કહ્યું—“પાર્! દેવદાસ ચાલ્યા ગયા છે, એમ મહે જાણજુ છે”

‘હા, ખરી વાત છે’

“ત્યારે ત્હારું શું કરી ગયા?”

આ પ્રશ્નનો ઉત્તર પાર્વતી પોતેજ જાણતી નહોતી એટલે તે બીજાને શો ઉત્તર આપે? છેલ્લા કેટલાક દિવસથી તે એજ ચિંતા કર્યા કરતી હતી, પરંતુ આશા કેટલી છે અને નિરાશા કેટલી છે એ તે કોઈ પણ રીતે નક્કી કરી શકતી નહોતી, જતા મુખ્ય નિયમ એ છે કે, મનુષ્ય જ્યારે આવું દુઃખના અમયમ આશા નિરાશાનો કિનારો જોઈ શકતું નથી ત્યારે દુર્મગ મનુષ્ય સહિત આશાનેજ પકડી રાખે છે પાર્વતીના દુર્બળ મનમ એવી આશા ભરાઈ રહી હતી કે, ગઈ રાતની વાન વિદુષી નહિજ થાય એ વિદુષી થતા પોતાની કેવી દશા થશે એ તેની ચિંતા બહાર હતું આમ હોવાથી તે વિચારતી હતી કે, દેવદાસ ફરીથી આવશે આનીને મહેને કહેશે કે, “પાર્! મહારામા શક્તિ હજી ત્યાં સુધી હું તને બીજાના હાથમા મોપી શકીશ નહિ”

પરંતુ એ દિવસ પછી પાર્વતીને એવો પત્ર મળ્યો કે,—

“પાર્વતિ! આ બે દિવસમા ત્હારોજ વિચાર કર્યો છે આપણો એક બીજા સાથે નિવાહ થાયએનાથી માતા પિતા સર્વાંશે નિરૂદ્ધ છે તને સુખી કરવા જતા તેમને જે દુઃખ દેવ પડે તેમ છે તે હું દઈ શકું તેમ નથી—મહારામા એટલી શક્તિ નથી વળી એમની ઇચ્છા નિરૂદ્ધ આ કાર્ય હું કેવી રીતે કરું તને પુનઃ પત્ર લખવાની આશા નહિ હોવાથી આ પત્રમાજ ખરી વાત સ્પષ્ટતાથી લખુ છું ત્હારું ઘર ઉતરતું છે કન્યા વિક્રય કરનાર કુટુંબમા ત્હારો જન્મ થયો છે વળી અમારા પાડોશમાજ તું રહે છે આની પરિસ્થિતિ હોવાથી માતા પિતા કોઈ પ્રકાર

આપણો સબધ બાધવા રાજી નથી પેલી રાતની વાત યાદ આવતા ઘણુ દુઃખ થાય છે ત્યારા જેવી રીસાળ કન્યાએ ટેટલા બધા દુઃખનો અનુભવ થયા પછી એ ડામ ક્યું હશે એ હું જાણુ છું

“બીજી એક વાત કહેવી જોઈએ તને હું પુરુષાળ મ્હાતો હતો એમ મ્હને કોઈ દિવસે લાગ્યું નથી—આજે પણ ત્યારે માટે મ્હારા અતરમા હું અપાર દુઃખ તો નથીજ અનુભવતો મ્હારે લીધે તું દુઃખી થઈશ એજ મ્હારી મ્હોટી ચિંતા છે યાત્રા કર્વક મ્હને ભૂલી જાજે તું સુખી થા એવો અનકરણપૂર્વક હું આશીર્વાદ આપુ છું

દેવદાસ.”

ન્યા સુધી પત્રને પોષ્ટમા નાખ્યો નહોતો ત્યાં સુધી દેવદાસ એકજ વાત વિચારતો હતો, પરંતુ પત્રને પોષ્ટમા નાખ્યા પછી તે બીજી વાત વિચારવા લાગ્યો હાથમાતો પત્થર ફેંકી દીધા પછી તે એક નજરે એ તરફ જોઈ રહ્યો એક અયોગ્ય શકા તેના મનમા ધીમે ધીમે યોજાયા કરતી હતી ને વિચારતો હતો કે, ‘આ પત્થર તેના મસ્તક ઉપર કેવી રીતે પડશે’ તેને બહુ વાગશે કે? એ બચશે કે?’ પેલી રાત્રે પગો ઉપર માથું રાખી તે કેની રીતે રડી હતી એ પોષ્ટ આફ્રિએથી મુકામ તરફ જતા હરેક પગલે દેવદાસને ચાલ આવતું હતું પોતે જે કયું તે સાંઝે છે કે? સહુથી મુખ્ય વાત દેવદાસ એ વિચારતો હતો કે, જ્યારે પાવતીનો પોતાનો કાંઈ દોષ નથી ત્યારે પછી પિતા માતા નિષેધ કેમ કરે છે? ઉમ્મર વધવાની સાથે તેમજ કનકતામા રહીને તે એટલું સમજી શકતો હતો કે, ફક્ત લોનને દેખાડવાની કુળમયાદ તથા એક તુચ્છ કંપનાને વળગી રહીને નિરથક એક જીવનો નાશ કરેલા જોઈએ નહિ જો ધ્રાવ્ય પાર્વતી જીવનથી કટાક્ષી જાય—જો તે સરિતાના જળમા પડી અતરની જનાળા શાન્ત કરે તો વિશ્વપિતાના ચરણમા એક મહાપાપનો નાવ નહિ લાગે કે?

મુકામ ઉપર જઈ દેવદાસ તેની ઓરડીમા સૂઈ ગયો આજકાલ તે એક ન્હાની લાંજમા રહેતો હતો મામાના આગ્ર

યનો ધણા દિવસથી તેણે ત્યાગ કર્યો હતો—ત્યા તેને કોઈ પણ રીતે ફાવતું નહોતું જે ઓરડીમાં દેવદાસ રહેતો હતો તેની પાસેની ઓરડીમાં યુનીલાલ નામનો એક યુવક લગભગ નવ વર્ષથી રહેતો હતો, તે ખી, એ, ની પરીક્ષા પસાર કરવા માટે આટલા બધા વર્ષ સૂધી કલકત્તામાં રહ્યો હતો, પરંતુ હજી સૂધી સફળતા મળેલી નહિ હોવાથી તેને ગેકાઈ રહેતું પડ્યું હતું યુનીલાલ તેના હુમ્મેશાના કૃમ પ્રમાણે આજે પણ સપ્તાકાળે ફરવા જતો હતો. હુમ્મેશા સપ્તાકાળે બહાર ફરવા નીકળી પડી પ્રભાતકાળના અરન્ધામાં તે પાછો લોજમાં આવતો હતો લોજના ફવા મથેલા માણસો હજી બહારથી આવ્યા નહોતા. દસી બત્તી સળગતી ગઈ દેવદાસ દ્વાર બંધ કરી મિઝનામાં સૂઈ ગયો.

ધીમે ધીમે લોજમાં રહેતા માણસો ફરીને પાંચ મુકામે આવ્યા જમવા માટે દેવદાસને બોલાવવામાં આવ્યો, પરંતુ ઉઠ્યો નહિ. યુનીલાલ રાત્રે કોઈ પણ દિવસે લોજમાં સૂઈ રહેતો નહોતો આજે પણ તે આવ્યો નહોતો.

રાતનો એક વાગો ગયો હતો લોજમાં દેવદાસ સિવાય ખીજી કોઈ જગતું નહોતું યુનીલાલે લોજમાં આનીને બેસુ તો દેવદાસની ઓરડી બંધ હોવા છતાં અદર બત્તી સળગતી હતી તેણે કહ્યું —“દેવદાસ બાઈ! જાગો છો કે ?”

દેવદાસ અદરથી ઉત્તર આપ્યો —“હા, આજે તમે બેઠા આવ્યા હો એમ લાગે છે.”

યુનીલાલે સહજ હસીને કહ્યું —“એમજ છે આજે શરીર સાર નથી ” આમ કહી તે પેતાની ઓરડીમાં ગયો થોડા સમય પછી તેણે પરત આનીને કહ્યું —“દેવદાસબાઈ! દ્વાર ઉઘાડજો કે ?”

“કામ છે ?”

“ધૂમ્રપાનની વ્યવસ્થા છે કે ?”

- “હા ” કહી દેવદાસે ઉઠી દ્વાર ઉઘાડ્યા યુનીલાલે ધૂમ્ર પાનની તૈયારી કરતા બેસી કહ્યું —“દેવદાસ! હજી સૂધી કેમ જાગો છો ?”

“હમ્મેશા ઉધ આવે ખરી કે?”

ચુનીલાલે જાણે કે સહજ નિદ્રુપ કરી કહ્યું—“હુ એમ ધારતો હતો કે, તમારા જેવા સરળ સ્વભાવના નિઘાર્થીએ કાપિ મધ્યરાત્રિનું દશન નહિ કર્યું હોય આજે મહેને એથી ઉત્તરોજ અનુભવ થયો છે ”

દેવદાસ ચચળ ખની ગયો હતો તેણે કાઈ ઉત્તર આપ્યો નહિ

“તમારો જીવ રાત્રિ નથી કેમ?”

એકએક દેવદાસ મિછાના ઉપર ખેંચે થયો વ્યગ્રભાવથી ચુનીલાલના મુખ તરફ જોઈ તેણે કહ્યું—“ભાઈ! તમને ડોર્ન પણ પ્રકારનું દુખ નથી કે?”

ચુનીલાલે હસીને કહ્યું—“ના

‘આ જીવનમાં તમને ડોર્નપણ વખતે દુખનો અનુભવ નથી થયો?’

“આવો પ્રશ્ન શા માટે પૂછો છો?”

“એ સાબળવાની મ્હારી ઈચ્છા છે ”

“હીક છે એક દિવસે હુ બધી વાત કહીશ ”

દેવદાસે કહ્યું—“ભાઈ! હમ્મેશા રાત્રે તમે ડયા રહો છો ”

ચુનીલાલે મૃદુ હાસ્ય કરી કહ્યું—“એ તમે જાણના નથી કે?”

“જાણુ છું, પરંતુ બરાબર નહિ ”

ચુનીલાલનું મુખ ઉત્સાહથી ઉજ્જવળ ખની ગયું આની ચર્ચામાં આખની શરમ નડે એ ગ્વાભાવિષ્ટ છે, પરંતુ લાગ્યા કાળતા અભ્યાસના દોષથી તે એ શરમને ભૂની ગયો હતો કૌતુક કરી, આખો મીચીને તેણે કહ્યું—“દેવદાસ! એ બધું ગરામર જાણનાને માટે મ્હારા જેવા થયું જોઈએ કાલે તમે મ્હારી સાથે આવશો ”

દેવદાસે એક વખત પોતાના મન સાથે કાઈ વિચાર કરી જોયા પછી કહ્યું—“મ્હે સાબળ્યું છે કે ત્યાં વહોં આનંદ મળી

શકે છે, મનમાં લેશ માત્ર દુઃખ રહેતું નથી, એ વાત ખરી છે કે ?”

“તદ્દન ખરી વાત છે ”

“જે એમજ હોય તો તમે મહને ત્યા લઈ જાજો—હુ આવીશ ”

ખીજે દિવસે સંયાકાળના અરસામાં યુનીલાલે દેવદામની ઓરડીમાં આવી જોયું કે, તે પોતાનો સરસામાન બાધી તૈયાર કરતો હતો આશ્ચર્ય પામી યુનીલાલે પૂછ્યું —“કેમ જવું નથી કે ?”

દેવદાસે ખીજી દિશા તરફ જોયા મિવાય કહ્યું —“જવું છે ”

“ત્યારે આ બધું શું થાય છે ?”

“જવાની તૈયારી કરે છું ”

યુનીલાલે સહજ હસીને વિચાર્યું, આ તૈયારી કાંઈ જેવી તેરી નથા તે બોલ્યો —“સબજો સામાન ત્યા લઈ જવો છે કે ?”

“ન લઈ જઉં તો કોને સોંપી જઉં ”

યુનીલાલ સમજી શક્યો નહિ તેણે કહ્યું —“મહારો સર સામાન હું કોને સોંપી જઉં છું ? અધુ અહી મહારી ઓરડી માંજ પડી રહે છે ”

દેવદાસે એકાએક સચેત થઈ ઉઠ્યું જોયું શરમાઈ જઈને કહ્યું —“ભાઈ ! આજે હું ઘેર જઉં છું ”

“એ શું ? ક્યારે પાછા આવશો ”

દેવદાસે મસ્તક ધ્રુણારી કહ્યું —“હવે હું પાછો આવવાનો નથી ”

અન્યમીથી યુનીલાલે દેવદાસના મુખ તરફ જોયું દેવદાસ કહેતા લાગ્યો —“આ રૂપિયા દ્યો મહાર જે કાંઈ દેવું છે તે એમાંથી ચુકવી દેજો જે કાંઈ વધે તો તે નોકર ચાકરને વહેંચા ”
આપજો હું હવે કદાપિ કલકતા આવવાનો નથી ” પોતાના મન સાથે તેણે કહ્યું —“કલકતા આવવાથી મહને અપાર નુકસાન થયું છે મહાર સર્વજ્વ જવું રહ્યું છે ”

તોફાની કિશોર ઉમ્મરનું એ વણુમાયુ, ચરણો નીચે ચગદાઈ ગયેલું રત્ન સમસ્ત કલકત્તાની તુલનામાં આજે યૌવનના મેવાચ્છન્ન અધકારને ભેદી તેને ઘણું કિમતી જણાના લાગ્યું યુનીલાલના મુખ તરફ જોઈ તેણે કહ્યું — “ લાઈ! શિક્ષણ, વિદ્યા, બુદ્ધિ, જ્ઞાન, ઉન્નતિ એ સવળું સુખ માટે છે તમે ગમે તે રીતે જુઓ, પોતાનું સુખ વધારવા સિવાય એ સર્વનો કાઈ હેતુ નથી—”

યુનીલાલે વચ્ચેજ પૂછ્યું — ‘ ત્યારે તમે હવે અભ્યાસ નથી કરવાના કે ?’

“ ના, અભ્યાસને લીધે મ્હને પુષ્કળ નુકસાન થયું છે જો પ્રથમથી મ્હને એવી ખમર હોત કે, આટલા નુકસાનના બદલામાં આટલું શિક્ષણ મળશે તો આ જીવનમાં હું કદાપિ કંઈ કરતા આવત નહિ ”

“ આ તમને શું થયું છે ?’

દેવદાસ ચિતાતુર બની ગયો થોડા સમય પછી તેણે કહ્યું — “ ફરી જો કદાચ સુલાનત થશે તો બંધી વાત કરીશ ”

એ વખતે રાતના નવ વાગી ગયા હતા લૉજના માણુ મોને તથા યુનીલાલને વિસ્મિત બનાવી દેવદાસ પોતાનો મધ્ય સરસામાન લઈ ભાડાની ગાડીમાં બેઠો તથા ચિરદાગને માટે તેણે એ સ્થાનનો ત્યાગ કર્યો તેના વિદાય થઈ ગયા પછી યુનીલાલ લૉજના માણુસોને ઉતરી કહેવા લાગ્યો — “ આવા અદ્ભુત સ્વભાવના માણુસને ઓળખવાનું કાંઈ ઘણું કઠિન છે ”

પ્રકરણ ૮ મુ

— — — — —

સ્મૃતિચિહ્ન ને વિવાહ

સાવધાન તેમજ દૂરદર્શી માણસોનો સ્વભાવ જ એવો હોય છે કે, તેઓ હાલુ કાળની અદર જ કિવા જોવામાં આવતાની માથે જ કોઈ પણ વસ્તુના દોષગુણ સખધી દૃઢ મન દર્શાવતા નથી પ્રેરતો વિચાર કર્યા સિવાય તેઓ કોઈ પણ પ્રનામના નિશ્ચય ઉપર આવતા નથી એ દિગા જોઈ તેઓ ચાગ દિશાની વાત કહેતા નથી, પરંતુ માણસોનો બીજો એક એવો વર્ગ છે કે જ પ્રથમ વર્ગથી અવધા વિનય સ્વભાવ ધરાવે છે એ મીઠા વગના માણસોમાં કોઈ વસ્તુ ઉપર વિશેષ રાખત સૂધી ચિંતા કરવાની ધીરજ હોતી નથી કોઈ પણ વસ્તુ હાથમાં આવતાની સાથે તે સારી છે યા ખોટી એ તેઓ નક્કી કરે છે સમજી પરીક્ષા કરી જોવાનો પરિશ્રમ નહિ ઉઠાવતા તેઓ પોતાના વિનાશને વળગી પડે છે એવા માણસો દુનિયામાં કાંઈ નથી કરી શકતા એમ તો ન જ કહી શકાય, ઉચ્છેદ કેવલીક વખતે તેઓ વિશાળ કાર્ય કરે છે ભાગ્ય સુપ્રસન્ન હોય છે તો આપણે તેમને • ઉન્નતિના સર્વોચ્ચ શિખર ઉપર જોઈ શકીએ છીએ વળી તે ભાગ્ય પ્રસન્ન નથી હોતું તો તેઓ અવનતિની ઝાંડી ગત્તમાં હમેશાને માટે પડી રહે છે દેવદાસ પણ આ બીજા વર્ગનો માણસ હતો બીજે દિવસે જુવારે તે ઘેર જઈ પહોંચ્યો તેની માતાએ આશ્ચર્ય પામી પૂછ્યું “દેવ ! પાત્રી કોનેજમાં રખાઓ પડી ?”

દેવદાસ ‘હા’ કહી ચચગ ચિત્ત ચાલ્યો ગયો પિતાએ પ્રશ્ન કર્યો ત્યારે પણ એવો ઝાંઈ ઉત્તર આપી તે દૂર ખસી ગયો કાંઈ સમજી નહિ શકવાથી જમીનદારે શ્રદ્ધાળુને પૂછ્યું શ્રદ્ધાળુએ ખુલ્લું વાપરી કહ્યું — ‘હજી ગરમી એટલી નથી ચલે તેથી ફરી • રમીએ પડી હશે’

એ દિવસ સૂધી દેવદાસ અસ્થિર ચિત્ત રહ્યા કર્યો, એમ કે તેની ઇચ્છા પાટ પડતી નહોતી પરંતુ સાથે એકાન્તમાં તેની

મુલાકાત ન જ થઈ એ દિનસ પછી પાર્વતીની માતાએ દેવદાસને નજીક આવેલો જોઈ કહ્યું — “ભાઈ! જ્યારે તું આવી ચઢ્યો છે ત્યારે હવે પાંડવો વિવાહ થાય ત્યાં સૂધી રહી જા ”

દેવદાસે કહ્યું — “સારું ”

બપોરે જમી રહ્યા પછી પાવતી હમ્મેશા નદીના બાંધ પાસે જઈ પાણી ભરી લાવતી હતી આજે પણ પીતળનો ઘડો લઈ તે વાટ ઉપર જઈ ઉભી રહી આ વખતે થોડે દૂર એક મ્હોટા ઝાડની નજીક દેવદાસને પાણીમાં છીપ નાખી ખેંસી રહેવો તેણે જોયો એક વખત તેને પાછી ચાલી જવાનો વિચાર આવ્યો તે સાથે પાણી ભરી સુપકીદીથી ઘેર જવાનો વિચાર પણ ઉપજ્યો, પરંતુ તે ઝડપથી કોઈ કાર્ય કરી શકી નહિ ઘડાને વાટ ઉપર મૂકતા જ અચાનક થયો તે સાંભળી દેવદાસે તેના તરફ જોયું પછી હાથ હલાવી તે ખોલ્યો — “પારુ! અહીં આવી મ્હારી વાત સાંભળી જા ”

પાવતી ધીમે ધીમે તેની પાસે જઈ ઉભી રહી દેવદાસે ફક્ત એક વખત મુખ ઉઘુ કયું ત્યાર પછી ઘણા સમય સૂધી શૂન્ય દષ્ટિથી તે પાણી તરફ જોઈ રહી પાર્વતીએ કહ્યું — “મને તું કહેવું છે ?”

દેવદાસે ખીજી કોઈ દિશા તરફ જોયા સિવાય કહ્યું — “અહા ખેંસ ” પાર્વતી નીચે ખેંડી નહિ તે નીચું જોઈ ઉભી રહી પછી થોડા સમય સૂધી જ્યારે કોઈ વાત થઈ નહિ ત્યારે પાર્વતી ધીમેથી એકેક પગથી ભરતી ઘાટ તરફ જવા લાગી દેવદાસે એ વખત મ્હો ઉઘુ કરી જોયું ત્યાર પછી પુનઃ પાણી તરફ નજર કરી તેણે કહ્યું — “સાંભળ ”

પાર્વતી પાછી આવી, પરંતુ દેવદાસ કોઈ વાત કહી શક્યો નહિ આવું જોઈ તે પાછી ચાલી ગઈ દેવદાસ સુપકીદી ધારણ કરી ખેંસી રહ્યો થોડા સમય પછી ઘાટ તરફ નજર કરી તો પાર્વતીને પાણી ભરી વર તરફ જતી તેણે જોઈ તરત જ તે છીપ ખેંચી લઈ ઘાટ નજીક જઈ ઉભો રહ્યો તેણે કહ્યું — “પાર્વતી! હું આવ્યો છું.”

પાર્વતીએ ઘડો નીચે મૂક્યો તે કાષ્ઠ બોલી નહિ દેવદાસે ફરીથી કહ્યું —“ હું આવ્યો છું, પારુ !”

થોડા સમય સૂધી ચુપ રહ્યા પછી અત્યંત મૃદુ સ્વરે પાર્વતીએ પૂછ્યું —“ શા માટે આવ્યા છો ?”

“તહે લખ્યું હતું તે યાદ નથી ?”

“ના ”

“આ શું કહે છે ! પેલી રાતની વાત તને યાદ આવતી નથી ?”

“આવે છે, પણ હવે એ વાતનું શું કામ છે ?”

તેનો કંટસ્વર સ્થિર, પણ અતિ રૂક્ષ હતો દેવદાસ તેનો મર્મ સમજી શક્યો નહિ તેણે કહ્યું —“ પારુ ! મહેને ક્ષમા આપ એ વખતે હું આટલું બંધુ સમજતો નહોતો ’

“ચુપ રહો, એ બધી વાત મહેને સાલગવી ગમતી નથી ”

“હું કાષ્ઠ પણ રીતે માયાપને રાજી કરીશ ! કેવળ તુ—”

પાર્વતીએ દેવદાસના મુખ તરફ એક વખત તીવ્ર દ્રષ્ટિ-પાત કરી કહ્યું —“ તમારે માઆપ છે અને મ્હારે નથી કે ? તેમની મરજીની જરૂર નથી કે ?”

દેવદાસે શરમાઇ જઇ કહ્યું —“એ વાતની હું કયા ના પાડું છું ? પણ તેમની કાષ્ઠ નામરજી નથી કેવળ તુ—”

પાર્વતી વચ્ચે જ તીવ્ર કંઠે બોલી ઉઠી —“કેવળ હું ! તમારી સાથે ! નહિ—” તત્કાળ દેવદાસની બંને આંખો અગ્નિની માફક સળગી ઉઠી કંઈન કંઈ તેણે કહ્યું —“ પાર્વતી ! તુ મહેને ભૂલી ગઇ કે ?”

પ્રથમ તો પાર્વતી અધીર બની ગઇ બીજી ક્ષણે આત્મ-સવરણ્ય કરી લઇ શાન્ત કંઈન સ્વરે તેણે ઉત્તર આપ્યો —“ના, ભૂલી શા માટે જાઉં ? બાદવાવરથાથી હું તમને જોઉં છું, જ્ઞાન આવ્યું ત્યારથી તમારો ભય રાખતી આવી છું—તેથી જ તમે મહેને ભય બતાવવા આવ્યા છો કે ? હજી સૂધી તમે મહેને નથી ઓળખી શક્યા કે ?” આમ કહી બંને નિર્ભય આંખો ઉઘાડી કરી તે ઉભી રહી.

પ્રથમ દેવદાસ કાંઈ ખોલી શક્યા નહિ પછી તેણે કહ્યું -
“ હમ્મેશા તું મ્હારો ભય રાખતી જ આતી છે કે ? ખીજી કાંઈ નહિ કે ? ”

પાર્વતીએ હા મ્મરે કહ્યું - “ ના, ખીજી કાંઈ જ નહિ ”
“ ખરૂં કહે છે ? ”

“ હા, ખરૂં કહું છું તમારામા મ્હને લેશ માત્ર આશ્ચર્ય નથી હું જેમની પાસે જઈ હું તેઓ ધનવાન, બુદ્ધિમાન, — શાન્ત તેમજ સ્થિર છે તેઓ ધાર્મિક છે મ્હારા માખાપ મ્હાર કલ્યાણ ઇચ્છે છે તેથી જ તેઓ તમાગ જેવા એક અજાની, ચચળ ચિત્તા જુની માણસના હાથમા મ્હને કાંઈ પણ રીતે મોપે તેમ નથી રસ્તો મૂકે, મ્હને જવા દે ”

દેવદાસે એક વખત રસ્તો મુખત કરવાની તૈયારી કરી પરંતુ ખીજી જ ક્ષણે રસ્તામા સ્થિર ઉભો રહી કયુ જોઈ તે બોલ્યો - “ આટલું બધું ગુમાન ! ”

પાર્વતી કહેવા લાગી - “ ગુમાન કેમ ન હોય ? તમે ગુમાન ગમી શકો ને હું ન રાખી શકું ? તમારામા ડપ છે, ગુણ નથી મ્હારામા રૂપ છે અને ગુણ પણ છે તમે મ્હોટા લોક છો તે મ્હારા ખાપ કાંઈ બીખારી નથી વળી ભવિષ્યમા હું તમારાથી મોટું પણ રીતે ઉતરતી રહેવાની નથી, એ તમે જાણો છો ? ”

દેવદાસે ચુપ થઈ ગયો પાર્વતી પુનઃ જોવા લાગી - “ તમે મ્હને વહુ નુકસાન પહોચા વાનો વિચાર કરો છો, વિશેષ નહિ તો થોડું નુકસાન મ્હને તમે પહોચાડી શકશો એ હું જાણુ છું ભલે, તેમ કરજો મ્મરે રસ્તો છોડો ”

દેવદાસે આતીની માફક પુછ્યું - “ હું તને કેવી રીતે નુકસાન પહોચાડી શકું ? ”

પાર્વતીએ તરતજ ઉત્તર આપ્યો - “ કનક મકીને, જાઓ, તેમ કરજો ”

માથા ઉપર પાંડૂ પડેલા હોય એના ભાવથી દેવદાસ જોઈ રહ્યો તત્ત્વ મુખમાથી કેવળ એટલા જ શબ્દો મ્હાર નીકળ્યા કે, “ હું કલક નહું ”

પાર્વતીએ તે જોયું ફૂર હાસ્ય કરી કહ્યું - “ જાઓ, છેલ્લી

વખતે મ્હારા નામ ઉપર કલક લગાડે પેલી રાત્રે હું એકલી તમારી પામે આવી હતી એ વાત સંઘળા માણુસોને કહી દેા એમ કરવાની તમારા મનને ઘણી શાન્તિ મળશે ” આટલુ બોલી પાર્વતીના અધિકારી કોઈની ઓળખ કર કપતા કપતા સ્થિર થઈ ગયા,

કોઈથી, તથા અપમાનથી દેવદાસના અંતરમાં પ્રચલ જવાળા-મુખી સળગી ઉઠ્યો અસ્પષ્ટ સ્વરે તેણે કહ્યું — “ મિથ્યા કલક લગાડી મ્હારા મનમાં હું શાન્તિ મેળવીશ, કેમ ? ” પછી બીજી જ હાથે હાથમાની છીપને જોરથી હલાવી લપકર કંઠે તે બોલ્યો — “ પાર્વતી ! સાલળ આટલુ બધું રૂપ હોય એ મારું નથી એ કપથી અહકાર ધણો વધી જાય છે ” પછી ડહરવર સહજ નમ્ર કરી તેણે ઉમેર્યું, “ તુ જોઈ શકતી નથી કે, ચંદ્રમા વિશેષ રૂપ હોવાથી જ તેમાં કનકનો ડાઘ છે, પદ્મ તન્ન સકેન્દ્ર હોવાથી જ તેમાં કાળો ભરો બેસી રહે છે રહે, ત્હારા મુખ ઉપર પણ કલકનું ચિહ્ન અસ્તિ રી નહિ

દેવદાસની સહનશક્તિની સીમા પસાર થઈ ગઈ હતી તેણે છીપ હલાવી જોરથી પાર્વતીના મસ્તક ઉપર આઘાત કર્યો તે માથે ડાબી બાજુના કપાળનો ભરમ સૂધીનો થોડો ભાગ ચીરાઈ ગયો આખની પનક પડે એટલામાં જ પાર્વતીનું આંખ મ્હોં લોહીથી તરબોળ થઈ ગયું

પાર્વતીએ નીચે બેસી પડી કહ્યું — “ દેવદાસ ! આ શું કર્યું ? ”

દેવદાસે હાથમાની છીપના ડાઘ કરી પાણીમાં કેળી દઈ ઉત્તર આપ્યો — “ એથી બહીવા જેવું કાઠ નથી ફક્ત થોડો ભાગ ચીરાઈ ગયો છે ”

પાર્વતી વ્યાકુળ કંઠે રડીને બેલી — “ ઓ દેવદાસ ! ”

પોતાના પાતળા ખમીસનો થોડો ભાગ ફાડી નાખી, પાણીમાં બીજાવી, પાર્વતીના કપાળ ઉપર આઘાત માઘતા દેવદાસે કહ્યું — “ પાર ! બહીશ નહિ આ ઘા જલ્દી રજાઈ જશે — ફક્ત કાંઈ મ્હંશે જો કાઠ એ મનથી પૂછપરછ કરે તો તુ બોલ બોલજો તેમ હીક ન લાગે તો પછી ખરું બોલી ત્હારા કલકને તુ પોતે જ ભાંડેર કરજો. ”

“ઓ મા રે !”

“પારુ ! આવી રીતે વિલાપ ન કરીય છેલ્લી વિદાયના દિવસે યાદ રહે એવું કેવળ એક ચિહ્ન રાખી જાઉં છું. આવું સુદર મુખ તું વારંવાર આપનામાં જોઈશને ?” આમ કહી ઉત્તર સાબળવાની પરવાહ રાખ્યા સિવાય તે ચાલ્યો જવા લાગ્યો.

પાર્વતી રડતા રડતા વ્યાકુળતાથી બોલી — “દેવદાસ !”

દેવદાસ પાછો તેની પાસે આગ્યો તેની આખના ખુલ્લામાં એક બિંદુ જળ હતું અત્યંત સ્નેહજડિત કંઠે તેણે પૂછ્યું — “શું છે, પારુ ?”

“આ વાત કોઈને કહેશો નહિ ”

એ હાથે જ દેવદાસે નીચા વળી પાર્વતીના કેશકલાપ ઉપર ઓળાધરનો સ્પર્શ કરી કહ્યું — “પારુ ! તું મહારાથી કાંઈ ભિન્ન છે કે ? વાલ્યાવસ્થામાં તું બદમાશી કરતી ત્યારે ઘણી વખત તારા કાન આમળ્યા છે એ તને યાદ નથી ?”

“દેવદાસ ! મ્હને માફી આપો ”

“એવું કહેવાતી કાંઈ જરૂર નથી પારુ, તું મ્હને તદ્દન ભૂલી ગઈ હતી કે ? મ્હે ક્યારે તારા ઉપર ક્રોધ કર્યો હતો ? મ્હે ક્યારે તને મારી નથી આપી ?”

“દેવભાઈ—”

“પાર્વતી ! તું જાણે છે કે, હું વિશેષ વાત કહી શકતો નથી, તેમજ આસપાસનો પૂરતો વિચાર કરી, કાંઈ કાર્ય કરી શકતો નથી જે વખતે જે મનમાં આવે છે તે કરી નાખું છું ” આમ કહી દેવદાસે પાર્વતીના મસ્તક ઉપર હાથ મૂકી આશીર્વાદ આપી કહ્યું — “ત્હે સાફ જ ક્યું છે કંદાય મહારી પાસે તને સુખ મળત નહિ, ઉલટું તારા દેવદાસને અક્ષય સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થાત ”

આ સમયે બાંધની ખીજ દિશા તરફથી કાંઈ આવતું હતું. પાર્વતી ધીમે ધીમે આગળ જઈ પાણીમાં ઉતરી દેવદાસ આજ્ઞા ગયો. પાર્વતી જ્યારે ઘેર આવી ત્યારે નમતો પહોર થયો હતો દાદીએ નજર ફેરવ્યા સિવાય જ કહ્યું — “પાંડ, નદી બોદીને પાણી ભરી લાવવા ગઈ હતી કે ?”

દાદીએ તરત પાર્વતીના મુખ તરફ જોયું જોતાની સાથે ઉચ્ચ કંઠે બોલી ઉઠી —“ ઓય મા' આ વળી શુ થયું ? આટલું બધું કેવી રીતે વાગ્યું ?”

હજી પણ સામાથી લોહી વહી જતું હતું ઉપરનું લૂગડું લોહીથી ભીજી ગયું હતું પાર્વતીએ સ્થિર ભાવથી ઘડો નીચે ઉતારી યથાસ્થળે મૂક્યો. માએ આવી રડવા જેવું મ્હોં કરી કહ્યું —“ પાર! આટલું બધું કેવી રીતે વાગ્યું ?”

પારએ સહજ ભાવથી કહ્યું —“ ઘાટ ઉપરથી પગ ખસી જતા પડી ગઇ ને તેથી પગથીઆ સાથે માથું અફળાવાથી વાગ્યું ”

ત્યાર પછી બધા એકઠા થઈ સારવાર કરવા લાગ્યા દેવદાસે ખરી જ વાત કહી હતી—ધા બહુ ગભીર નહોતો. ચાર પાંચ દિવસમા જ તે સુકાઈ ગયો બીજા આઠ દિવસ વીતી ગયા ત્યાર પછી એક દિવસે રાત્રે હાતીપોતા ગામના જમીનદાર શ્રીયુત જીવનમોહન ચૌધુરી વરવેષ ધારણ કરી વિવાહ કરવા આવ્યા એ પ્રસંગે બહુ ભપકો થયો નહિ જીવન બાબુ મૂર્ખ માણસ નહોતા પ્રૌઢ ઉમ્મરે પુનર્વિવાહ કરવા આવતા છોકરવાદી રીતભાત પ્રમાણે વર્તવું તેમણે પસંદ કયું નહોતું

વરની ઉમ્મર ચાળીસ વર્ષથી ઓછી નહોતી શરીર ગૌર હતું મુછોના વાળ અર્ધપકવ હતા મસ્તકના અગ્ર ભાગમા ટાલ પડેલી હતી વરને જોઇ કોઇએ હાસ્ય કર્યું, કોઇ મુખ જ રહ્યું જીવન બાબુ શાન્ત ગભીર મુખે જાણે અપરાધીની માફક સખમડપમા હાજર થયા શુભદષ્ટિ વખતે પાર્વતી સ્થિર ભાવથી જોઇ રહી તેના ઓખના ખુણા ઉપર હાસ્યની રેખા હતી જીવન બાબુ એક બાળકની માફક નિમ્ન જોઈ રહ્યા નજીક બેઠેલી રસિકાએ ખડખડાટ હસી પડી. નીલકંઠ વ્યસ્ત ભાવથી આમ તેમ આટા મારવા લાગ્યો પ્રૌઢ જમાઇને લીધે તે કોઇકે અશે અસ્થિર બની ગયો હતો જમીનદાર આજે કન્યાકર્તા હતો તેમની ચતુરાઇને લીધે બધું નિર્વિઘ્ને પાર પડ્યું. શુભ કાર્ય સુવ્યવસ્થાથી સંપન્ન થઇ ગયું

સંખ્યાકાળને થોડો વિલંબ હતો એવામા પાર્વતીને એકાંત

ઓરડામાં બેઠી જઈ મનોરમાએ આશંકા વ્યક્ત કરી — “જ થયું તે સાચું થયું હવે કટલા મુખમાં મહેલ છે તે જાણે ”

પાર્વતીએ મહાજ હસીને કહ્યું — “એ તો હું જાણુ છું વમની સાથે કાલે થોડા પરિચય થયા હતા ”

“એટલે ?”

“વખત આવ્યે હું તને બધી વાત કહીશ ” પછી મનોરમાએ બીજી વાત કાઢી તે બોલી — “એક વખત દેવદાસને બોલાવી આ મુવર્ણ પ્રતિમા તપાસવાની મને ઈચ્છા થાય છે ”

પાર્વતી બોલી ઉઠી — “હાગથા એ બધું શકશે ” એક વખત એમને બોલાવી શકાય નહિ કે ”

આ કહ્યવરથી બધી બિડી મનોરમાએ કહ્યું — “પાન આમ કેમ બોલે છે ?”

પાર્વતીએ હાથમાના કંકણ હલાવતા હલાવતા કહ્યું — “આજે જવાનું હોવાથી તેમના ચરણરજ મસ્તકે ચઠાવવાની મુદ્દારી ઈચ્છા છે ”

મનોરમાએ પાર્વતીને પોતાના હાતા પાસે બેઠી લીધી બન્ને જણીએ ધણુ રસ થયું એ રાત્રે જ પાર્વતી પોતાને સસરે ચાલી ગઈ

પ્રકરણ ૯ મું.

— ૦ —

વેળા સાથે પહેલી સુલાકાત !

હવે આપણે દેવદાસ તરફ નજર ફેરવીએ એ રાત તેણે કલકત્તાના દરેક ગાર્ડની એ એક ઉપર બેની પમાર કરી દીધી એને વણુ દુખ થતું હતું અગર તો યાતનાથી તેનું હૃદય નીધારી જતું હતું, એમ તો નહેતું જ એક પ્રકારની ટૂંકી ઉદાસીના ધામે ધામે તેના અંતરમાં એકઠી થતી હતી એમની અદૃશ શરીરનું કોઈ એક અંગ એકાએક પક્ષ ઘાતથી રહી ગય તથા બીજામાં જીવંતી ઉડ્યા પછી એ અંગ ઉપર પોતાનો કાંઈ અધિકાર જોવામાં આવે નહિ, વિસ્મય, અસ્થિર મન પોતાનું હમ્મેશાં અંગી અંગ કેમ દાખલ ચાલતું નથી તેનો નિશ્ચય

કરી શકે નહિ તથા વખત જતા એમ જાણવામા આવે કે એ અગ હવે પોતાનું નથી તેજ પ્રમાણે દેવદાસ ધીમે ધીમે આખી રાતમા એમ સમજતો હતો કે, સસારને પક્ષવાન થયેલો હોઈ હમ્મેશાંનિ માટે તેનો તેની સાથે વિયોગ થયો છે હવે એના ઉપર પોતાનો ગુસ્સો કે અભિમાન ચાલી શકનાર નથી એના ઉપર પોતાનો અધિકાર હતો એવો વિચાર પણ કરી રહ્યો નહિ.

એ વખતે સૂર્યોદય થતો હતો દેવદાસે ઉઠી ઉભા થઈ ક્યા જવું તેનો વિચાર કરવા માડ્યો એકાએક તેને કલકતાનું રહેઠાણ—પેલી લોજ યાદ આની યુનીલાલની સાથે ત્યાં મુલાકાત થશે એમ તેને લાગ્યું દેવદાસ ચાલતા લાગ્યો રસ્તે એતણું વખત ઠોકર વાગી-આગળા ડીચાઇને લોહી નીકળ્યું રસ્તે અસ્થિર ચિત્તે એક બે માણસો સાથે અથડાઈ પડ્યો. સ્હામેના માણસોએ તેને દારૂડીઓ ધારી હાસેલી મૂક્યો આવી રીતે રખડી રજ્જીને સંધ્યાકાળે તે લોજના દાર પાસે જઈ ઉભો રહ્યો યુનીલાલ એ વખતે સુસન્નિજત થઈ ખહાર જતો હતો તેણે પૂછ્યું - ‘દેવદાસ! તમે અહીં ક્યાથી?’

દેવદાસ યુપકીદીથી યુનીલાલના મુખ તરફ જોઇ રહ્યો યુનીલાલે કહ્યું - “ક્યારે આવ્યા? તમારું મ્હો લેવાઈ કેમ ગયું છે? ખાધું પીધું પણ નથી કે? આ બધું શું છે?”

દેવદાસ લોથપોથ થઈ ગયેલો હોઈ દાર પાસેજ બેસી જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો યુનીલાલ તેનો હાથ પકડી તેને અદર લઈ ગયો પછી પોતાના બિજાના ઉપર બેસાડી, શાત કરી તેણે પૂછ્યું - ‘દેવદાસભાઈ! શું થયું છે?’

“હું ગઈ કાલે ઘેરથી આવ્યો છું”

“કાલે? ત્યારે કાલની રાત અને આજનો આખો દિવસ ક્યા હતા?”

“ઇડેન ગાર્ડનમાં”

“ગાર્ડન થઈ ગયા છો કે શું? શું થયું છે તે કહો?”

“એ સાબળવાથી શો લાભ છે?”

“ગમે તેમ હો, જે થયું હોય તે મ્હને કહો હમણા જમી ક્યો, તમારો સરસામાન ક્યા છે?”

“ મહારી સાથે હું કાઠ લાગ્યો નથી ”

“ ફીક છે, ચાલો જમવા માટે ઉઠો ”

બળાતકારે દેવદાસને ખેંચી જઈ યુનીલાલે જમાડ્યો પગી તેને શયામા સુઈ રહેતાની આજ્ઞા કરી, ઓરડીનું દાર બંધ કરતા કરતા તેણે કહ્યું - “ હવે ચિત્ત શાન્ત મરી ઉઠી જાયો રાત્રે હું આનીને તમને જગાડીશ ” આમ કહી યુનીલાલ ચાલ્યો ગયો તે જ્યારે રાતે દશ વાગ્યે પાછો આવ્યો ત્યારે દેવદાસ તેના બિઠાનામા ઉઘી ગયો હતો તેને જગાડયા સિવાય એક શેતરજી પાથરી યુનીલાલ નીચે સૂઈ ગયો આખી રાતમા દેવદાસ જાગ્યો નહિ મહવારે દશ વાગ્યાના અરમમામા જાગૃત થઈને તેણે પૂછ્યું - “ યુનીલાલભાઈ! તમે ક્યારે આવ્યા ? ”

“ હમણા જ ”

“ તમને કાંઈ હરકત વેઠવી પડી નથીને ? ”

“ ના ”

દેવદાસે થોડી ક્ષણ સુધી તેના મુખ તરફ જોઈ રહ્યા પછી કહ્યું - “ યુનીલાઈ! મહાડ કોઈ નથી ? તમે મહાડ પ્રતિપાલન કરશો ? ”

યુનીલાલ હસ્યો દેવદાસના પિતા વણા ધનવાન હતા એ તે જાણતો હોવાથી હસીને તેણે કહ્યું - “ હું તમારું પ્રતિપાલન મૂકું ! બહુ સારી વાત ચિંતા કરવાની જરૂર નથી ઈચ્છા હોય એટલા દિવસ સુધી અહીં રહો ”

“ યુનીલાઈ! તમારી આવક કેટલી છે ? ”

“ ભાઈ ! મહારી આવક જુજ છે ઘેર જે થોડી સપત્તિ છે તે મહોટાભાઈને સોપી હું અત્રે રહું છું તેઓ દર માસે મહને સીતર રૂપિયા મોકની આપે છે એ રકમમાથી આપણું બન્નેનું સહેલાઈથી ગુજરાન થઈ શકશે ”

“ તમે ઘેર કેમ નથી જતા ? ”

યુનીલાલે મહોને સહજ બીજી ત્રિશા તરફ ફેરવી કહ્યું - “ એ વાત બહુ લાંબી છે ”

દેવદાસ બીજી કાઠ પૂછ્યું નહિ યથા સમયે ભોજન કરવા માટે હાડ પડી બન્ને જણા રનાન કરી પુત ઓરડીમા આવી

એક યુનીલાલે પૂછ્યું —“ દેવદાસ ! તમે તમારા ચિતા સાથે તકરાર કરી છે ?”

“ ના ”

“ ખીજ કોઈની સાથે તકરાર કરી છે ?”

દેવદાસે ઉત્તરમાં કહ્યું —“ ના ”

ત્યાર પછી એકાએક યુનીલાલને ખીજ એક વાત યાદ આવી તેણે કહ્યું —“ હાં હાં, હજી તો તમારો વિવાહ પણ થયો નથી ”

આ વખતે દેવદાસ ખીજ દિશા તરફ મુખ ફેરવી સૂઈ ગયો. યુનીલાલે અદ્વપકાળમાં જ તેને ઉઘી ગયેલાં જોથો આવી રીતે ઉઘવામાં જ એ ત્રણ દિવસ પસાર થઈ ગયા ત્રીજે દિવસે માત કાળે દેવદાસ સુરથ થઈને ઉઠ્યો તેના મુખ ઉપરની ચિનાની ગાઢ છાયા ધણી અશે જાણે કે દૂર થઈ ગઈ હતી યુનીલાલે પૂછ્યું —“ આજે તબિયત કેવી છે ?”

“ સારી છે ઠીક યુનીલાઈ ! હમ્મેશા રાત્રે તમે ક્યાં જાઓ છો ?”

આજે યુનીલાલ શરમાયો તેણે કહ્યું —“ એ વાતનું શું કામ છે ? આજે તમે કોલેજમાં નથી જવાના કે ?”

“ ના, મહે અભ્યાસ છોડી દીધો છે ”

“ એમ તે થાય કે ? એ મહિના પછી તમારી પરીક્ષા છે તમે અભ્યાસ પણ મારો કર્યો છે, છતાં પરીક્ષા શા માટે ન આપો

“ ના—ના, હવે મહારે ભણવું નથી ”

યુનીલાલ મુખ રહ્યો દેવદાસે ફરીથી પૂછ્યું —“ ક્યાં જાઓ છો તે નહિ કહો કે ? તમારી સાથે હું પણ આવીશ ”

યુનીલાલે દેવદાસના મુખ તરફ જોઈ કહ્યું —“ દેવદાસલાઈ ! હું કંઈ સારી જગ્યાએ જતો નથી ” દેવદાસે અતિ મદુરવરે કહ્યું —“ સારી કે ખોટીની પરવાહ નથી ! યુનીલાઈ ! તમે મને સાથે નહિ લઈ જાઓ કે ?”

“ સાથે લઈ જઈ શકું તેમ છું, પરંતુ તમે ન આવો તો સારું ”

“ નહિ—નહિ, હું આવીશ જ જે એ જમ્યા સારી નહિ લાગે તો બીજી વખત નહિ આવું, પરંતુ જે મુખ માટે તમે આતુર રહો છો એ જેવાની મ્હારી મરજી છે સુનીલાઈ! હું જરૂર આવીશ ”

સુનીલાલ મ્હો ફેરવી હર્યો તેણે પોતાના મનમાં કહ્યું, “ મ્હારી દશા હું જ જાણુ છું. ” પ્રકટમાં તે બોલ્યો—“ ઠીક છે, આવજો ”

નમતા પહેરે ધર્મદાસ સરસામાન લઈ આવી પહોંચ્યો દેવદાસને જોઈ રડી પડીને તે બોલ્યો—“ દેવતા આજ ત્રણ ચાર દિવસથી બા રડ્યા જ કરે છે—”

“ શા માટે ? ”

“ કામને કાંઈ કહ્યા વિના એકાએક કેમ ચાલ્યા આમ્યા ? ” પછી એક પત્ર મ્હાર કાઢી દેવદાસના હાથમાં આપી ધર્મદાસે કહ્યું—“ બાએ આ કાગળ આપ્યો છે ”

અદરની ખબર જાણવા માટે સુનીલાલ ઉત્સુક બાવથી બેસી રહ્યો છે દેવદાસે પત્ર વાંચી મૂકી દીધો. માતાએ ઘેર આવવા માટે આદેશ અનુરોધ કરી પત્ર લખ્યો હતો. આખા ઘરમાં કેવળ તે એકલીજ દેવદાસના ગૂમ થવાનું કારણ કાંઈક અશે કદ્દપી થકી હતી છુપી રીતે ધર્મદાસદ્વારા તેણે પુષ્કળ રૂપિયા મોકલી આપ્યા હતા ધર્મદાસે એ રૂપિયા દેવદાસના હાથમાં આપી કહ્યું—“ દેવતા! ઘેર ચાલો ”

“ હું આવવાનો નથી—તું પાછો ચાલ્યો જ ”

રાત્રે બન્ને બધું સુસન્નિજત બની મ્હાર નીકળી પડ્યા દેવદાસની સાજસજ્જ કરવા તરફ અભિરૂચિ નહોતી, પરંતુ સુનીલાલના આગ્રહને સ્વીકારી તેને સારા કપડા લતા પહેરવા પડ્યા રાત્રે નવ વાગ્યે એક બાકુતી ગાડી ચિતપુર રોડ ઉપર આવેલા એક બે મજલાના મકાન પાસે જઈ ઉભી રહી સુનીલાલે દેવદાસનો હાથ પકડી એ મકાનમાં પ્રવેશ કર્યો ઘર ધણીઆણીનું નામ ચંદ્રમુખી હતું—તેણે આવી આવકાર આપ્યો. આ વખતે દેવદાસનું આખું શરીર સળગી ઉઠ્યું. છેલ્લા કેટલાક દિવસથી પોતે પણ જાણી શકે નહિ એવી રીતે નારી દેહની છાયા ઉપર પડ્યું

તેને કંદાળો ઉપજ્યો હતો. આ પ્રકાર તે પોતે પણ જાણતો નહોતો. ચંદ્રમુખીને જોતાની સાથેજ અતરમાં એકઠો થયેલો પુષ્કળ તિરસ્કાર દાવાનળની માફક હૃદયની અંદર સળગી ઉઠ્યો. સુનીલાલના મુખ તરફ જોઈ ભુકુટી સકુચિત કરી તેણે કહ્યું - “સુનીલાલ! તમે મહેને આવા અધમ સ્થળે શા માટે લઈ આવ્યા?” તેનો તીવ્ર કંઈ તથા નેત્રોની દૃષ્ટિ જોઈ ચંદ્રમુખી અને સુનીલાલ દિઅદ બની ગયા. ખીજી ક્ષણેજ સુનીલાલે આત્મ સંવરણ કરી દેવદાસનો એક હાથ પકડી કોમળ કંઠે કહ્યું -

“આલો-આલો, અંદર જઈને બેસીએ.”

દેવદાસ ખીજી કાંઈ બોલ્યો નહિ. ઘરમાં જઈ નીચે બિછા વેલી ગાદી ઉપર ચિતાતુર ચિત્તે નીચું જોઈ તે બેઠો. ચંદ્રમુખી સુપક્રીદી ધારણ કરી થોડા અંતરે બેરી દાસી ચાદીનો હુકકો બરી લાવી. દેવદાસે હુકકાને સ્પર્શ પણ કર્યો નહિ. સુનીલાલ મ્હોં બારે કરી સુપક્રીદીથી બેસી રહ્યો. શુ કરવું તે નહિ સૂઝવાથી દાસી ચંદ્રમુખીના હાથમાં હુકકો આપી ચાલી ગઈ તેણે એક બે વખત દમ માર્યા એટલે તેના મુખ તરફ જોઈ અતિશય તિરસ્કારથી દેવદાસ બોલી ઉઠ્યો - “કેવી અસહ્યતા! કેડુ ખરાબ દેખાય છે.”

અત્યાર પહેલા ચંદ્રમુખીને કોઈએ કદાપિ વાતમાં હરાવી નહોતી તેને હતબુદ્ધિ બનાવવાનું કામ વણ્ણ કઠિન હતું, આમ છતાં આજે દેવદાસના આતરિક તિરસ્કારના આ સરળ-કઠિન શબ્દો તેના હૃદયમાં તીરની માફક વાગ્યા. બેએક વખત ગડ-ગડ અવાજ થયો. પછી ચંદ્રમુખીના મોંમાંથી ધુમાડો નીકળ્યો નહિ. સુનીલાલના હાથમાં હુકકો આપી એક વખત તેણે દેવદાસના મુખ તરફ જોયું. પછી સુપક્રીદી પકડી બેસી રહી ત્રણે જણા સુષ્પ હતા કેવળ ગડ-ગડ કરતો હુકકાનો અવાજ થતો હતો, પરંતુ એ અવાજમાં જાણે કે બંધ બેસેલો હતો. મિત્ર મડળમાં તક આવી એકાએક વિના કારણ કલક થાય તથા અચેક સુપક્રીદીથી મનમાં રોષણ પોષણ કરે એવી સ્થિતિ આ ત્રણે વ્યક્તિની થઈ પડી હતી.

અમે તેમ હો, કોઈને આરામ જણાતો નહોતો. સુનીલાલ હુકકો બાજુએ મૂકી નીચે ચાલ્યો ગયો. ખીજી કોઈ કામ નહિ

મુજવાથી તેણે એમ કયું હશે હવે એ સ્થળે એ જાણું એસી રહ્યા દેવદાસે મ્હો ઉચ્ચ કરી પૂછ્યું —“તમે રૂપિયા લ્યો છો કે ?”

તરત તો ચંદ્રમુખી ગાઈ ઉત્તર આપી શકી નહિ હમણું ચોવીસ વર્ષની તેની ઉમ્મર થઈ હતી છેલ્લા નવ દશ વર્ષમાં જૂદી જૂદી પ્રકૃતિના પુરૂષો સાથે તેનો ગાઠ પરિચય થયો હતો, પરંતુ આવો આશ્ચર્યજનક પુરૂષ તેણે એક પણ જોયો નહોતો ગભરાતાં ગભરાતા તેણે કહ્યું —“જ્યારે અહીં આપની ચરણ રંગ પડી છે—

દેવદાસ ચંદ્રમુખીનું વાક્ય પૂર્ણ થતાં પહેલાં જ બોલી ઉઠ્યો —“હું ચરણરંગની વાત કરતો નથી હું એમ પુછું છું કે, તમે રૂપિયા લ્યો છો ?”

“હા,—ના લઈએ તો અમારું ગુજરાન કેવી રીતે ચાલે ?”

“બસ બસ, એ બધું સાબળવાની મ્હારી ઈચ્છા નથી.”

આમ કહી ખિસ્સામાં હાથ નાખી એક નોટ ખંડાર કાઢી ચંદ્ર મુખીના હાથમાં આપી તે ચાલ્યો જવાને તૈયાર થયો કેટલા રૂપિયાની નોટ હતી એ સુધ્ધાં તેણે જોયું નહિ

ચંદ્રમુખીએ નમ્ર ભાવથી કહ્યું —“એટલી વારમાં જ જશો ?”

દેવદાસ કાંઈ બોલ્યો નહિ તે નીચે ઉતરી જવા લાગ્યો

રૂપિયા પાછા આપી દેવાની ચંદ્રમુખીને એક વખત ઇચ્છા થઈ, પરંતુ એક પ્રકારના તીવ્ર સ ક્રાંતને લીધે તે એમ કરી શકી નહિ તેને થોડો ભય પણ લાગ્યો હોવો જોઈએ તે ઉપરાંત પુષ્કળ તિરસ્કાર, અપમાન અને દુઃખ સહન કરવાનો અભ્યાસ હોવાથી સ્થિરતાથી તે કઠોર પકડી ઉભી રહી દેવદાસ દાંતનાં ખગથીઆ ઉતરી નીચે ચાલ્યો ગયો

નીચે યુનીલાલ સાથે તેની મુલાકાત થઈ આશ્ચર્ય પામી યુનીલાલે પૂછ્યું —“દેવદાસ ! ક્યા જાઓ છો ?”

“લોજમાં”

“કેમ ?”

દેવદાસે કાંઈ ઉત્તર આપ્યો નહિ એટલે યુનીલાલે કહ્યું —
“ચાલો હું પણ આવું છું”

દેવદાસે નજીક આવી તેનો હાથ પકડીને કહ્યું —“ચાલો ”

“ સહજ ઊભા રહો એક વખત હું ઉપર જઈ આવું ”

“ ના, હું જાઉં છું, તમે પછી આવજો ” કહી દેવદાસ ચાલ્યો ગયો

ચુનીલાલ ઉપર ગયો ત્યારે પણ ચંદ્રમુખી દાદરનો કંઠેરા પકડી સ્થિર ભાવથી ઊભી રહી હતી ચુનીલાલને જોઈ તેણે પુછ્યું —“ તમારા દોસ્ત ચાલ્યા ગયા કે ?”

“ હા ”

ચંદ્રમુખીએ હાથમાની નોટ બતાવી કહ્યું —“ આ જુઓ જે કાલ્લા હો તો આ નોટ લઈ જાઓ તમારા દોસ્તને પાછી આપી દેજો ”

ચુનીલાલે કહ્યું —“ તેમણે જ્યારે ઇન્જાણુવંક આપી છે ત્યારે પછી હું શા માટે પાછી લઈ જાઉં ?”

આટલા સમય પછી ચંદ્રમુખી સહજ હસી શકી, પરંતુ એ હાસ્યમાં આનંદ નહોતો તેણે કહ્યું —“ રાજી ખુશીથી તેઓ નોટ આપી ગયા નથી, —અમે રૂપિયા લઈએ છીએ તેથી ગુસ્સે ભરાઈ આપી ગયા છે ચુનીલાલ ! એ માણસ પાગલ છે કે ?”

“ ના છતાં છેલ્લા થોડા દિવસથી તેનું મન સ્થિર નથી ”

“ મન સ્થિર કેમ નથી એ જાણો છો કે ?”

“ ના કદાચ ઘેર કાંઈ બન્યું હશે ”

“ ત્યારે તમે શા માટે એમને અહીં લઈ આવ્યા ?”

“ હું નથી લઈ આવ્યો, એ પોતે જોર કરીને આવ્યા હતા ”

આ વખતે ચંદ્રમુખી ઘણું આશ્ચર્ય પામી તેણે કહ્યું —
જોર કરીને આવ્યા હતા ? બધું જાણતા હોવા છતાં ?”

ચુનીલાલે કાંઈ વિચાર કરી કહ્યું —“ હા-હા, એ બધું જાણત હતા, હું કાંઈ છેતરીને લઈ આવ્યો નહોતો ”

ચંદ્રમુખીએ થોડી ક્ષણ ચુપ રહ્યા પછી કાંઈ વિચારીને કહ્યું —“ ચુનીલાલ ! તમે મહાર એક કામ કરશો ?”

“ શુ કામ ? ”

“ તમારા એ દોસ્ત કયા રહે છે ? ”

“ મ્હારી સાથે ”

“ ફરી એક દિવસે તમે એમને અહીં લાવી શકશો ? ”

“ હું નથી ધારતો કે, એ ફરીથી અહીં આવે અત્યાર પહેલાં આવા કોઈ સ્થળે તે આવ્યા નહોતા અને લવિષ્યર્માં નહિજ આવે તુ શા માટે એવી ઈચ્છા રાખે છે ? ”

ચદ્રમુખીએ મ્હાન હાસ્ય કરી કહ્યું — “ યુનીબાપુ ! કોઈ પણ રીતે છેતરી સમજાવીને ફરી એક વખત તેમને અત્રે લઈ આવજો ”

યુનીલાલ હસ્યો આખ ફરકાવી તેણે કહ્યું — “ તિરકકાર ખાત થતા પ્રેમ ઉપજ્યો છે કે ? ”

ચદ્રમુખી હસી તેણે કહ્યું — “ જોયા સિવાય નોટ આપો ગયા છે એ જાણતા નથી કે ! ”

યુનીલાલ ચદ્રમુખીને કાઠક અશો ઓળખી સંયો હતો માથું હલાવી તેણે કહ્યું — “ ના-ના, તુ ખોટું જોલે છે ખરી વાત શી છે તે કહે ? ”

ચદ્રમુખીએ કહ્યું — “ મ્હારા મનમાં માયા ઉપજી છે ”

આ વાત ઉપર યુનીલાલને વિશ્વાસ ખેડો નહિ હસીને તેણે પુછ્યું — “ ફક્ત પાચ મિનીટની અદર ? ”

આ વખતે ચદ્રમુખી પણ હસવા લાગી તેણે કહ્યું — “ હા એમનું મન ઠેકાણું હોય ત્યારે એક દિવસે તેડી લાવજો કમ, તેડી લાવશોને ? ”

“ ચોકકસ કેવી રીતે કહું ? ”

“ તમને મ્હારા સમ છે ”

“ હીક છે ખતતો પ્રયત્ન કરીશ ”

• પ્રકરણ ૧૦ મું.

નવવધુ કે નિપુણ ગૃહિણી ?

પાર્વતીએ જાને જોયુ તો તેને તેના સ્વામીનું મકાન ઘણું મોટું જણાયુ એ મકાન નવી સાહેબી ફેશનનું નહિ પરંતુ પુરાતન બાંધણીનું હતું બેઠકખાનું, દફતરખાનું, પૂજા ઘર, અતપુર, અતિથિ શાળા, દાસ દાસીઓ વગેરે જોઈ પાર્વતી અવાઈ બની મઠ તેના સ્વામી ધનાઢય જમીનદાર છે એમ તેણે સાલજ્યું હતું, પણ તેની કલ્પનામાં આટલું બધું આવ્યું નહોતું જો કોઈ વાતની ખોટ હોય તો તે કુટુંબી માણસોની જ હતી સમા સબધીઓમાં મુખ્યત્વે કરીને કોઈ નહોતું એમ કહીએ તો ચાલી શકે વિશાળ અતપુરનો સવળો ભાગ શન્ય જોવો હતો પાર્વતી નવવધુ હોવા છતાં એકદમ ગૃહિણી થઈ પડી. તેને ઘરમાં વધાવી લેવા માટે એક ચરડી ફાઈ હતી તે ઉપરાંત દાસ દાસીઓ સિવાય ખીબું કોઈ નહોતું

સંધ્યાકાળને થોડો વિલંબ હતો એવામાં વીસ વયની ઉમ્મરના એક દેખાવડા નવ યુવકે પાર્વતી પાસે આવી પ્રણામ કરી નજીક ઉભા રહીને કહ્યું —“બા! હું તમારો મોટો દીકરો છું ”

પાર્વતીએ ધુમટામાંથી એક વખત તેના તરફ નજર કરી તે કાઈ બોલી નહિ નવયુવકે ફરી એક વખત પ્રણામ કરી કહ્યું —“બા! હું તમારો મોટો દીકરો તમને પાંચે લાગુ છું ”

પાર્વતીએ લાખા ધુમટાને કપાળ સુધી ઉંચો કરી કહ્યું — “આવ ભાઈ! આવ ”

એ નવયુવકનું નામ મહેન્દ્ર હતું તે થોડી ક્ષણ સુધી સુપડીદી ધારણ કરી પાર્વતીના મુખ તરફ જોઈ રહ્યો ત્યાર પછી નજીક બેસી જઈ નમ્ર સ્વરે તેણે કહ્યું —“આજકાલ કરતાં બે વર્ષથી અમે માતા ગૂમાવી બેઠા છીએ અમારા આ બે વર્ષ દુઃખ શોકમાં પસાર થયા છે બા! અમે હવે સુખમાં રહી શકીએ એવો તમે અમને આશીર્વાદ આપો.”

પાર્વતીએ શ્વાભાવિક કંઠે વાત કરવા માડી એકદમ ગૃહિણી થતા ધણી વાતો જાણવાની તથા બેલવાની જરૂર પડે છે, આ વાત જો કે વણાને કાંઈક અસ્વાભાવિક લાગશે, પરંતુ જેઓ પાર્વતીને કાંઈક સારી રીતે સમજી શક્યા છે, તેઓ જોઈ શકશે કે, સ્થિતિના વિવિધ ફેરફારોએ પાર્વતીને તેની ઉમ્મર કરતા અત્યંત અધિક પરિપક્વ બનાવી દીધી હતી તે ઉપરાંત બિના કારણ શરમ રાખવી, સંકાય રાખવો, એ તેના સ્વભાવથી વિરુદ્ધ હતું તેણે પુછ્યું —“ભાઈ! મહારા બીજા બાળબચ્ચા કયા છે ?”

મહેન્દ્રે સહજ હતીને કહ્યું —“એ હું કહું છું તમારી મહોટી કન્યા—મહારી ન્હાની મહેન તેને સાસરે જ છે મહે પત્ર લખ્યો હતો પરંતુ યશોદા કોઈપણ રીતે આવી શકી નહિ.”

પાર્વતીને દુઃખ થયું તેણે પુછ્યું —“આની શકી નહિ કે, જાણી જોઈને ન આવી ?”

મહેન્દ્રે ગમ્માળને ઉત્તર આપ્યો —“આ ! એ હું જાણુતો નથી.”

આમ છતાં તેની વાત તથા મુખના ભાવ ઉપરથી પાર્વતી સમજી ગઈ કે, યશોદા ગીમે ભરાઈને જ આવી નહોતી તેણે પુછ્યું —“અન મહારો ન્હાનો પુત્ર ?”

મહેન્દ્રે કહ્યું —“એ હવે જ દી આપશે કલકત્તે છે, પરીક્ષા આપી ત ન આપશે.”

ભુવન મોહન પોતેજ જનીનદારનું કાચ તપાસતા હતા તે ઉપરાંત હમ્મેશાં રૂઢિને શાલ્યામ શિલાની પૂજા કરવી, વ્રત—નિયમ—ઉપવાસ કરવા, દેવમંદિર અને અનિશ્ચિંતાના સાધુ સંન્યાસીઓની પરિચય કરી—એ સર્વળા કાર્યોમાંજ તેમનો રહવારથી ગતના દગ અગીઆર માથા સૂંચીને વખત વીતી જતો હતો ફરીથી લગ્ન કરેલું હોવા છતાં તેમનામા નવીન આહ્વાદ કે આનંદ દેખાતો નહોતો રાત્રિ કોઈ દિવસે તેઓ અત્યંત પુરમા જતા હતા તથા કોઈ દિવસે જતા નહોતા તેઓ અત્યંત પુરમા કદાચ જતા ત્યારે ધણી સામાન્ય વાત થતી હતી શર્યામા સૂઈ રહી, ઉશિકાને હાથમા દખાની, આખો મીચી તેઓ એમ કહેતા હતા

કે, “હવે તુજ ધરની ગૃહિણી છે, તું બધું જોઇ તપાસી તને ઠીક લાગે તેમ——”

પાર્વતી મસ્તક હલાવી કહેતી —“વાર”

ભુવન બાબુ કહેતા હતા —“જો આ બાળબચ્ચા તહારો જ હોઇ તહારે જ એમની——”

પતિની લજ્જા જોઇ પાર્વતીની આખના ખુણામાં હાસ્ય પ્રકાશી નીકળતુ હતુ ભુવનબાબુ પણ સહજ હસીને કહેતા —“વળી જો, આ મહેન્દ્ર તહારો મ્હોટો દીકરો છે તેણે બી એ ની પરીક્ષા પાસ કરી છે તે એવો ડાહ્યો અને સમજી છોકરો છે કે થોડો સ્નેહ જોવામાં આવતા——”

પાર્વતી હાસ્ય રોડીને કહેતી —“હુ જાણુ છુ કે, એ મ્હારો મોટો દીકરો છે ”

“ખર છે, એના જેવો ડાહ્યો, સુવક્ષણો છોકરો ભાગ્યેજ કોઇએ જોયો હશે વળી યશોમતિ પુત્રી નહિ પણ સાક્ષાત પ્રતિમા છે ! તે પણ જરૂર આવશે—આવ્યા વિના નહિ રહે ! આ ધરડા બાચને જોવા એ નહિ આવે કે ? એ આવે એટલે એને——”

પાર્વતી નજીક જઈ મૃદુસ્વરે કહેતી —“તમે કોઈ પણ પ્રકારની ચિંતા કરશો નહિ યશોમતિને તેડી લાવવા હુ માણુઓ મોકલીશ—નહિ તો મહેન્દ્ર પોતે જશે ”

“મહેન્દ્ર જશે ? ઘણા દિવસથી મ્હે તેને જોઈ નથી—તુ માણુઓ મોકલીશ ?”

“હા, જરૂર મોકલીશ મ્હારી કન્યાને હુ ન તેડી મંગાવુ કે ?”

અતરના ઉત્સાહથી વૃદ્ધ આ વખતે બેઠા થઇ જતા હતા બન્નેના સ્પર્શ ભૂંડી જઈ પાર્વતીના માથા ઉપર હાથ મૂકી અશીર્વાદ આપતા તેઓ કહેતા કે, “ત્હાર બનુ થશે હુ આશીર્વાદ આપુ છુ કે, તુ સુખી થઇશ ભગવાન તને દીર્ઘાયુ કરશે ’

ત્યાર પછી જાણે કે ૪૫૫ને કોઈ વાત યાદ આવતી હતી ફરીથી શય્યામાં સૂઈ જઈ મનમાં ને મનમાં તેઓ કહેતા કે, “એ મ્હોટો છોકરી છે તે તેની જન્મીને વણુ ચ્હાતી હતી——”

આ વખતે અર્ધપક્વ મુછની પાસેથી એક અશ્રુપિંડ ઉશિકા ઉપર જઈ પડતુ હતુ પાર્વતી તેને લુછી નાખતી હતી કોઈ કોઈ વખતે વૃષ્ઠ ધીમેથી કહેતા હતા કે, “અહા! તેઓ સહુ આવશે ફરીથી એક વખત ધર પ્યાર ભરાઈ જશે અહા! પહેલા કેવો ભરેલો સસાર હતો! એકાએક એક દિવસે સઘળુ મૃત્યુ થઈ ગયુ છોકરાઓ કલકતા ચાલ્યા ગયા, મશોમતિને તેના સસરા તેડી ગયા,—ત્યાર પછી બધુ અધકારમય સ્મશાન જેવુ થઈ ગયુ—”

આ વખતે પાછુ મુછોની પાસેથી અશ્રુજળ સરી જઈ ઉશિકાને ભીંજવતુ હતુ પાર્વતી એ જળ લુછી નાખી દુખિત થઈને કહેતી હતી કે —“હજી મહેન્દ્રનો વિવાહ કેમ નથી કર્યો?”

વૃષ્ઠ કહેતા હતા —“મ્હેં ઘણી વખત મહેનત કરી નોંઈ છે, પરંતુ વિવાહ નહિ કરવાની જીદ એ છોડતો જ નથી તેથી જ આવી વૃષ્ઠ ઉમ્મરે ધર ખાવા ધાય છે ”

આ વાત સાંભળી પાર્વતીને ઘણુ દુખ થતુ હતુ. કશુ સુરથી, હસવાનો ખોટો અભિનય કરી તે કહેતી હતી —“તમે વૃષ્ઠ થયા છો અને હું પણ જલ્દી વૃષ્ઠ થઈ જમશ્ચ સ્ત્રી ભતિને વૃષ્ઠ થતા કયા વાર લાગે છે?”

જમીનદાર ઉડી બેઠા થઈ ઘણા સમય સૂંધી પાર્વતીના મુખ તરફ જોઈ રહેતા હતા કારીગર જેવી રીતે મૂર્તિને સુસન્નિજત કરી, તેને માથે મુકુટ પહેરાવી તેના તરફ ઘણા સમય સૂંધી જોયા કરે તથા જોતા જોતા કારીગરના મુખ ઉપર સ્નેહ પ્રકાશી નીકળે એવો જ ભાવ આ પ્રસંગે જમીનદારનો જોવામાં આવતો હતો, કોઈ વખતે અસ્પષ્ટ સ્વરે તેમના મુખમાંથી એવા શબ્દો બહાર નીકળી પડતા હતા કે, “આહ! મ્હે સારુ કયું નથી—”

“શુ સારુ કયું નથી?”

“મ્હને લાગે છે કે, અહીં તને ગમતુ નથી”

“બહુ ગમે છે એમાં ગમવા ના ગમવા જેવુ શું છે?”

જમીનદાર પુનઃ સૂંધ જઈ જાણે મનમાં ને મનમાં કહેતા

હતા કે, “એ હું સમજું છું ત્હારું બહુ થશે ભગવાન ત્હારી દેખરેખ રાખશે ”

આવી રીતે લગભગ એક માસ પસાર થઈ ગયો વચ્ચે એક વખત નીલકંઠ કન્યાને તેડી જવા આવ્યો હતો, પરંતુ પાર્વતી પોતે જ પોતાની ઈચ્છાથી તેની સાથે ગદગદ નહિ તેણે પિતાને કહ્યું — “હજી સસારની વ્યવસ્થાનુ કાંઈ ઠેકાણુ પડ્યું નથી થોડા દિવસ પછી હું આવીશ ”

કોઈ જાણે નહિ એવી રીતે નીલકંઠે મુખ ફેરવી હાસ્ય ક્યું. પોતાના મન સાથે તેણે કહ્યું — “સ્ત્રી જાત આવીજ હોય છે !”

તે ચાલ્યો ગયો પાર્વતીએ મહેન્દ્રને બોલાવી કહ્યું — “ભાઈ! મ્હારી યશોમતિ બહેનને એક વખત તેડી લાવ ”

મહેન્દ્ર ગુચ્છાવળમાં પડ્યો યશોદા કોઈ પણ રીતે નહિ આવે એ તે જાણતો હતો તેણે કહ્યું — “બાપા તેડવા જાય તો સાર ”

“વાહ! એ સાર દેખાય કે? તે કરતાં તો ચાલ, આપણે મા દીકરો જઈ બહેનને તેડી લાવીએ ”

મહેન્દ્રે આશ્ચર્ય પામી પૂછ્યું — “તમે આવશો?”

“તેથી હરકત શી છે ભાઈ? એમા મ્હને શરમ નથી મ્હારા આવવાથી જે યશોદા આવે— તેનો કોષ શાન્ત થાય તો પછી મ્હારે શા માટે ન આવવું ?”

છેવટે બીજે દિવસે મહેન્દ્ર એકથો જ યશોદાને તેડવા ગયો ત્યાં તેણે શી ચતુરાઈ ચલાવી હતી એ અમે જાણતા નથી, પરંતુ ચાર દિવસ પછી તે યશોદાને સાથે લઈ ઘેર આવી પહોંચ્યો તે દિવસે પાર્વતીના આખા અંગ ઉપર કિમતી નવા ધરેણી હતાં, ભુવન બાબુએ કલકત્તાથી જે સઘળા મૂલ્યવાન ધરેણા પાર્વતી માટે મંગાવ્યા હતા તે બધાં આજે તેણે પહેર્યાં હતા રસ્તે આવતા આવતા યશોદાએ કોષ તથા અભિમાનની ઘણી વાતો યાદ કરી હતી, પરંતુ નવી માતાને જોઈને તે અવાહન અને ગઈ કોષ દ્રેષની કોઈ પણ વાત તેને યાદ આવી નહિ.

પાર્વતી યશોદાનો હાથ પકડી તેને ઘરમાં લઈ ગઈ પછી

તેને પાસે બેસાડી હાથમાં પખો લઈ તે બોલી —“ બહેન ! આ નવી મા ઉપર રીસે ભરાઈ છે કે ?”

શરમથી યશોદાનું મોઢો લાલચોળ બની ગયું પછી પાવતી પોતાના શરીરપરના ધરેણા એકે એકે ઉતારી યશોદાના શરીર ઉપર પહેરાવવા લાગી યશોદાએ આશ્ચર્ય પામી કહ્યું —“ આ શું કરો છો ?”

“ કામ કરતી નથી તને શણગારવાની મ્હારી ઇચ્છા છે ”

ધરેણા પહેરવાનું યશોદાને ખોટું લાગ્યું નહિ ધરેણા પહેર્યા પછી તેના ઓળખાર ઉપર હાસ્ય દેખાવા લાગ્યું તેના સર્વાંગ ઉપર ધરેણા પહેરાવી પાર્વતીએ કહ્યું —“ બહેન ! મ્હારા ઉપર રીસે ભરાઈ છે કે ?”

“ ના—ના, રીસે શા માટે ભરાઉ ?”

“ જો, આ ત્હારા પિતાનું મકાન છે આટલા મોટા ઘરમાં કેટલા દાસદામીઓની જરૂર પડે એ તું જાણે છે હું પણ એક દાસી જ છું તુજ દાસ દાસી ઉપર તું ક્રોધ કરે એ વ્યાજબી છે કે ?”

યશોદા ઉમ્મરે મોટી હોવા છતા વાતચિત કરવામાં ઘણી ન્હાની હતી તે વિહ્વળ બની ગઈ તેને વાયુ ટોળતા ટોળતા પાર્વતીએ કહ્યું —“ હું દુખી સ્ત્રી છું તમારી સહુતી દયાથી મ્હને આ ઘરમાં આશ્રય મળ્યો છે તમારે ત્યાં વળા દીન દુખી અનાથ માણસોનું પોષણ થાય છે, હું પણ તેઓમાંની એક છું જે આશ્રિત છે —”

યશોદા દિગ્મુહ બની સાબળતી હતી હવે તદ્દન બાન બૂલી પાર્વતીના ચરણોમાં પ્રણામ કરી કહ્યું —“ બા ! હું તમારે પગે પડું છું —”

પાર્વતીએ તેના હાથ પકડી લઈને કહ્યું —“ આવી રીતે પગે પડી મ્હને પાપમાં ન નાખીશ ”

બીજે દિવસે મહેન્દ્રે યશોદાને એમનમાં બોલાવી કહ્યું —
“ કેમ, રીસ ઉતરી છે કે ?”

યશોદાએ મહેન્દ્રના મુખ ઉપર હાથ દાખી કહ્યું —“ ભાઈ !

રીસમાને રીસમા હુ જે કાઈ બોલી છુ એ માટે હવે મ્હને ધણા ખેદ થાય છે જોજે, એ વાત બહાર ન આવે ”

મહેન્દ્ર હસવા લાગ્યો યજ્ઞોદયએ કહ્યું —“ બાઈ! સાવકી મા આટલો બધો પ્રેમ રાખી શકતી હશે ?”

બે દિવસ પછી યજ્ઞોદયએ પોતે પિતા પાસે જઈ કહ્યું — “ બાપા! એમને કાગળ લખી નાખો બે મહિના સુધી હુ ત્યા જવાની નથી ”

બુવન બાબુએ સહજ આશ્ચર્ય પામીને કહ્યું —“ કાઈ કારણ ?”

યજ્ઞોદયએ શરમાઈ જઈ મૃદુ હસીને કહ્યું —“ મ્હાર શરીર જોઈએ એવુ સાર નથી હમણા થોડા દિવસ હુ મ્હારી બા પાસે રહીશ !”

આનંદથી વૃક્ષના નેત્રોમા અશ્રુજળ ભરાઈ આવ્યુ સધ્યા કાળે પાર્વતીને બોલાવી તેમણે કહ્યું —“ ત્હે મ્હારો શરમભાર્યા છુટકારો કર્યો છે જીવતી રહે—સુખી રહે ”

પાર્વતીએ કહ્યું —“ કેમ, શુ છે ?”

“ શુ છે એ હુ તને સમજાવી શકુ તેમ નથી હે નારાયણ ! આજે તમે મ્હને કેટલી બધી લજ્જા તથા આત્મચ્છાનિશી બચાવી લીધો !”

સધ્યાનો અધિકાર હોવાથી સ્નામીની આખોમા કેટલુ બધુ જળ ભરાઈ આવ્યુ હતુ એ પાર્વતી જોઈ શકી નહિ

બુવન બાબુનો ન્હાનો પુત્ર વિનોદલાલ પરીક્ષા આપી ઘેર આવ્યો તે પાઠો ભણવાજ ન ગયો

પ્રકરણ ૧૧ મુ .

અમૃતતાના પ્રથમ પગથીએ.

ત્યાર પછી બે ત્રણ દિવસ દેવદાસ પાગલની માફક વિના કારણ રંગે રંગે રમ્યા ધર્મદાસ કાઈ કહેવા આવ્યો હતો તેને તેણે આખો ફેરવી ધમકાવ્યો તેની દશા જોઈ ચુનીલાલ

પણ તેને કાંઈ કહેવાનું સાહસ કરી શક્યો નહિ. ધર્મદાસે રડતા રડતા કહ્યું - “સુનીબાબુ ! આમ કેમ થયું ?”

સુનીલાલ બોલ્યો - “શું થયું છે, ધર્મદાસ ?”

એક આધળાએ ખીજા આધળાને રસ્તાની વાત પૂછી અદરની ખખર બન્નેમાથી કાંઈ જાણતો નહોતો. આખો લુછતા લુછતા ધર્મદાસે કહ્યું - “સુનીબાબુ કાંઈ પણ રીતે દેવતાને તેમના માતા પાસે મોકલો હવે જ્યારે બાણવાની ઇચ્છા નથી ત્યારે પછી અહીં રહીને શું કરવાના છે ?”

વાત તદ્દન ખરી હતી સુનીલાલ વિચાર કરવા લાગ્યો. ચાર પાંચ દિવસ પછી એક દિવસે બરાબર સધ્યાકાળે સુનીલાલ બહાર ફરવા જતો હતો એવામાં કાંઈ રથજેથી દેવદાસ આવી પહોંચી તેનો હાથ પકડીને કહ્યું “સુનીબાબુ ! પેલી જગ્યાએ જાઓ છો કે ?”

સુનીલાલે શરમાતા શરમાતા કહ્યું - “હા જો ના કહેતા હો તો ન જાઉં.”

“દેવદાસે કહ્યું - “ના, હું તમને જવાની ના પાડતો નથી પણ એક વાત કહો, - શી આશાથી તમે ત્યાં જાઓ છો ?”

“ખીજી શી આશા હોય ? વખત વીતાડવા જાઉં છું.”

“વખત વીતે છે ? મહારો વખત તો કાંઈ પણ રીતે વીતતો નથી હું પણ વખત વીતાડવા ઇચ્છું છું.”

સુનીલાલ થોડી ટાણે સૂધી દેવદાસના મુખ તરફ જોઈ રહ્યા તે તેના મનનો ભાવ મુખ ઉપર વાચવાનો પ્રયત્ન કરતો હોય એમ લાગ્યું. પછી તેણે કહ્યું - “દેવદાસ ! તમને શું થયું છે એ મહને કહી શકશો ?”

“કાંઈ થયું નથી.”

“નહિ કહો કે ?”

“કહેવા જેવું કાંઈ નથી.”

સુનીલાલ વાળા સમય સૂધી નીચું જોઈ બેસી રહ્યા પછી તેણે કહ્યું - “દેવદાસ ! તમે મહારી એક વાત માનશો ?”

“શી ?”

“કુતી એક વખત તમારે મ્હારી સાથે એને ઘેર આનતું
પડશે મ્હે એને વચન આપ્યું છે”

“જે ડેકાણે તે દિવસે ગયા હતા તે ડેકાણે કે?”

“હા—”

“ના, મ્હને એ ગમતું નથી”

“તમને ત્યાં ગમે એવી વ્યવસ્થા હું કરીશ”

દેવદાસે ચ ચળ ભાવથી થોડા સમય સુધી ચુપ રહ્યા પછી
કહ્યું—“હીક છે, ચાલો જઈએ”

* * * * *
અધમતાનું એકી પગથીઉ નીચે ઉતારી ચુનીનાત કયાય
ખસી ગયો હતો એકસો દેવદાસ ચદ્રમુખીના ત્રરમા નીચે ખેસી
દાર પીતો હતો નજીક ખેડેલી ચદ્રમુખીએ ભયખીત બની કહ્યું—
“દેવદાસ હવે પીશો નહિ”

દેવદાસે દારનો ગ્લાસ નીચે મૂકી જુકુડી ચદાવી પૂછ્યું—
“શા માટે ન પીઉં?”

‘થોડા દિવસની ટેવ હોવાથી વિશેષ દાર તમે સહી
શકશો નહિ”

“સહન કરીશ ધારી હું દાર પીતો નથી અડી રહેવું છે
તેથી જ દાર પીઉં છું”

આ વાત ચદ્રમુખીએ ધણી વખત સાંભળી હતી વ-એ
વચ્ચે તેના મનમાં એમ થતું હતું કે, દિવાલ સાથે માથું અડાળી
તે રક્તગગા થઈને મરે, તે દેવદાસને મ્હાવા લાગી હતી દેવદાસે
દારનો ગ્લાસ ઘૂટો ફેંક્યો કાચના પાયા સાથે અડળાતા તેના
મઝકા થઈ ગયા પછી આડા પડી તડાઆ ઉપર શરીર નાખી
જડિત કડે તે કહેવા લાગ્યો—“હરોને જાણ જોઈથી શકિત નહિ
હોવાથી જ હું અહીં ખેમી રહું છું, -જાન કાયમ રહેતું નથી
તથીજ હું ત્હારા મુખ તરફ જોઈ વાતચિત કરું છું ચદ્ર—”
તોય થોડી થુદિ ન્હેતી હોવાથી હું ત—તને મ્પર્ક કરી શકતો
નથી મ્હને વણેા તિરસ્કાર છૂટે છે”

ચદ્રમુખી આખો નુકી કહેતા ગયો—“તેાાસા’ અહીં
કેટલા બધા લોક આને કે? તેઓ કદાપિ દારને અડકતા
પણ નથી.”

દેવદાસ આખો ફાડી ટપાર એડો થયો પત્રી એકા ખાતા ખાતા આપ તેમ હાથ કરી કહેવા લાગ્યો—“દારને અડકતા નથી, જો મ્હારી પાસે બહુક હોત તો હું નેમને ગોળીથી દાર મારત ચદ્રમુખી! તેઓ સહુ મ્હારા કરતા વિશેષ પાપી છે”

થોડો સમય ચુપ રહી તે કાઈ વિચારવા લાગ્યો ત્યાર પછી પાત્રુ તેણે કહ્યું—“જો કે, હું દાર છોડનાનો નથી, આમ છતાં જો કનાય દાર છોડી દેશ તો પત્રી કદાપિ એહાં આવીશ નહિ” વળી અપ કાળ સૂધી ચુપ રહી તે પાછો કહેવા લાગ્યો—“વચ્ચા દુખને લીધે જ મ્હે દાર પીના માડ્યો છે દાર અમારા દુખનો—વિપત્તો બધુ છે! હવે તને મળ્યું છોડી શકુ તેમ નથી!” આમ કહી દેવદાસ ઉશ્ચિકા ઉપર મ્હો ધમવા લાગ્યો ચદ્રમુખીએ ઝડપથી નજીક જઈ તેનું મ્હો પકડ્યું દેવદાસ ભ્રટ્ટી ચઢાવી બેઠી ઉઠ્યો—“ના-ના, મ્હને અડકીશ નહિ હજી હું ગુસ્સિમા છું ચદ્રમુખી! તું કાઈ જાણતી નથી—કેવળ હું એડો જ જાણ્યું છું હું તમે ધિક્કાર છું હમ્મેશા ધિક્કારતો રહીશ આમ છતાં હું અહીં આવીશ, બેસીશ અને વાતચીત કરીશ તે મિનાય બીજો કોઈ ઉપાય નથી એ બધું તમે કયાથી મમજી રાધા? હા-હા-હા—યોડો પાપકાર્ય અધકારમા કરે છે અને હું અહીં નશામા ચકચુર થઈ જાઉં છું—આવું યોગ્ય મ્યજ જગનમા બીજું એકંક નથી! વળી તમે—”

દેવદાસ દષ્ટિ સ્થિર કરી થોડા સમય સૂધી ચદ્રમુખીના ગિનાનું મુખ તન્દ્ર જોઈ રહી કહ્યું—“અહા! સહિષ્ણુનાની પ્રતિનિતિ! સ્ત્રીઓ કેટલો તિરસ્કાર દુખ, અપમાન, જુદમ અને ઉપદ્રવ સહન કરી રાકે છે તેનું તમે જીવતું ઉદાહરણ છો!”

પત્રી ગાદી ઉપર સુઈ જઈ ધીમે ધીમે તે કહેવા લાગ્યો—“ચદ્રમુખી કહે છે કે, તે મ્હને મ્હાય છે મ્હારે એવો પ્રેમ નથી જોઈતો—નથો જોઈતો લોક નાટકમાં પાર્ટ બજાવે છે—મ્હો ઉપર પાઉડર તથા રંગ લગાવે છે—ચોર થાય છે—સિત્તા માગે છે—રાત્રી થાય છે, રાણી થાય છે—એકબીજાને મળે છે—પ્રેમનાં ધણી વાતો કરે છે—ધણુ રહે છે—ગણુ કે એ બહુ ખમજ છે મ્હારી ચદ્રમુખી પણ નાટકનો પાર્ટ બજાવે છે

અને 'હું' તે જોઈ 'હું', આમ છતાં એ બહુ યાદ આવે છે-એક જ ક્લાપ્તમાં જાણે કે બહુ ઉલટી ગયું તે કયાંય ચાલી મળે અને હું ખીજા રસ્તેજ નીકળી પડ્યો હવે જીવન પર્યાંતના એક અભિનયનો આરંભ થયો છે એક પૂરો નક્ષાખાજ-અને ખીજા એક-બંને બંને, એમાં ખોટું શું છે? આશા ભરોમો નથી, સુખ નથી, ઈન્દ્રિયા નથી,—બંને, એજ સાર છે!"

ત્યાર પછી દેવદાસ પાસુ ફેરવી કાંઈ ગણગણવા લાગ્યો તે શું બકતો હતો એ ચદ્રમુખી સમજી શકી નહિ અદ્યક્ષાણુમાં જ દેવદાસ ઉઘી ગયો પછી ચદ્રમુખી તેની તદ્દન નજીક જઈ ખેંચી બેઠેલી સાડીનો પાલવ ભીંગળી દેવદાસનું મુખ લુછી નાખી બીજાંબલુ ડિશિકું તેણે બાંધી નાખ્યું પછી એક પખો લાંબો દેવદાસને વાયુ દોળની ધણી સમય સૂધી તે નીચું જોઈ ખેંચી રહી એ વખતે રાતનો લગભગ એક વાગ્યો હતો દીપક મુગાવી દ્વાર બંધ કરી ચદ્રમુખી ખીજા ખડમાં ચાલી ગઈ

::|||::

પ્રકરણ ૧૨ મું.

— ૦ —

પ્રતિજ્ઞા બંધન.

દિગ્દાસ અને દેવદાસ—મન્ને બાપ તથા મામના વણખૂરા માણસો જમીનદાર મહાસયના દેહનો મત્કાર કરી ઘેર પાછા ફર્યા દિગ્દાસ હોટેથી પોકાર કરી રડી રડીને પાગલ જેવો થઈ ગયો હતો—પાય પાડોશીઓ તેને પકડી રાખી શકતા નહોતા દેવદાસ શાન્ત બાવથી એક થાબલા પાસે બેસી હતો તેના મુખમાં સવાજ નહોતો તથા આખોમાં એક બિંદુ જળ નહોતું કોઈ તેને પકડતું નહોતું તથા મત્વના આપવાનો પ્રયત્ન પણ કરેતું નહોતું "મધુસૂદન નામનો એક માણસ તેની પાસે જઈ કહેવા લાગ્યો—"બાપ-ભાગ્યમાં જે—"

દેવદાસે દિગ્દાસ તરફ હાથ લખાવી કહ્યું—"ત્યા જાઓ"

મધુસૂદને અપ્રતિભ થઈ કહ્યું—"ખરૂં કે, જુઓને ફેટવો બધો શોક—"

આમ બોલતો બોલતો તે આપ્યો ગયો મીઠું ઢાઈ પામે આવ્યું નહિ દિગ્ગજ રીતી ગયા પછી દેવદાસ અર્ધ મુનિષ્ઠ માતાના ચરણો પાસે જઈ બેઠો એ રથને ઘણી સ્ત્રાઓ જમી- નાનાની વિધવા ગૃહિણીને ઘેરી લઈ બેઠી હતી પાર્વતીની દાદી પણ આની હતી ભગ્ન કહે તેણે શોકાતુર વિધવાને સખોતી કહ્યું — “વહુ! જો, દેવદાસ આપ્યો છે”

દેવદાસે કહ્યું — “બા”

તેણે કેવળ એક વખત દેવદાસ તરફ જોઈ કહ્યું — “ભાઈ!” ત્યાર પછી મીઠેલા નેત્રોના ખુણામાંથી પુષ્કળ અંશુ વહેવા લાગ્યા સ્ત્રી મડગ ઉચ્ચ કંઠે રડી ઉઠ્યું દેવદાસે થોડી ક્ષણ સ્ત્રી માતાના ચરણમાં નહો દાકી રાખ્યું પછી ધીમે ધીમે તે જગિને પરચોકવામી પિતાના શયનગૃહમાં ગયો તેની આખોમાં જળ નહોતું તે ગભીર તથા શાન્ત હતો લાલચોળ આખોથી જ્યુ જોઈ તે નીચે બેસી પડ્યો તેની હમણાની મૃતિ જોતામાં આસતા ભય ઉપજે તેમ હતું કષાળની બન્ને બાજુએ ઉભય શિશુ ઉજળી આવી હતી તેનો દેહ ન પાવેલા સેના જેવો મલિન થઈ ગયો હતો કતકતાતા જવન્ય અત્યચાર પછી ઘણી રતોતો ઉજગરો થયો હતો અને પછી પિતાનું આજે મૃત્યુ થયું હતું એક વર્ષ પૂર્વે જે કષ્ટએ તેને જોયો હતો તે હવે એકા એક તેને આગળથી શરૂ તેમ નહોતું થોડા સમય પછી પાર્વતીની માતા ગોત્ર કરતી કરતી બારણા હડમેતી અંદર આવી બોલી — “દેવદાસ!”

“શું છે કાલીમા?”

“ભાઈ! હવે આમ કરે તે ન ચાલે!”

દેવદાસે તેના મુખ તરફ જોઈ કહ્યું — “કાકી, મહે શું કહ્યું છે?”

કાલી સમજતી હોવા છતાં તેણે કિન્નર આપ્યો નહિ દેવદાસ કહ્યું — “માથામાં બેસી બેઠો તેણે કહ્યું — “દેવદાસ — ભાઈ!”

“શું છે?”

પાર્વતીની માતાએ વિશેષ ત્રેરથી દેવદાસનું માથું પોતાના બાજુમાં આવ્યું આ વખતે દેવદાસે નેત્રમાંથી એક અંશુ બિહુનો ત્યાગ કર્યો

‘ શોકાતુર કુટુંબના દિવસો પણ પસાર થાય છે મથા સમયે પ્રભાત થયું રસોળ બધ થઈ ગઈ દિજદાસ સર્વોંજે સ્થિર થયો હતો તેની માતા પણ ઉઠી બેઠી થઈ હતી આખો લુહતાં લુહતાં તે કામગીર કરતી હતી એ દિવસ પછી દિજદાસે દેવદાસને બોલાવી કહ્યું — “ દેવદાસ ! પિતાના શ્રાદ્ધ કાર્યમાં કેટલી રકમ ખરચીશું ? ”

દેવદાસે વડિલ બાઈના મુખ તરફ જોઈ કહ્યું — “ તમને યોગ્ય લાગે એટલી ”

“ ના બાઈ ! હવે મહારા એકતાના મત પ્રમાણે કાંઈ થઈ શકે નહિ તું મ્હોરો થયો છે, ત્હારો મત જાણવાની જરૂર છે ”

દેવદાસે કહ્યું — “ રોકડ સિલ્લક કેટલી છે ? ”

“ બાપાની સિલ્લકમાં દોઢ લાખ રૂપિયા જમા છે મહારા મત પ્રમાણે દશેક હજાર રૂપિયા ખરચીશું તો બસ છે તું શું કહે છે ? ”

“ મ્હને કેટલી રકમ મળશે ? ”

દિજદાસે સહજ વિચારમાં પડી જઈ કહ્યું — “ અડધી રકમ તને મળશે દર હજાર રૂપિયા ખરચાતા ત્હારા સીત્તેર હજાર અને મ્હારા સીત્તેર હજાર રહેશે

“ બાને શું મળશે ? ”

“ બા રોકડા રૂપિયાને શું કરશે ? એ તો ધરનાં માલિક છે—આપણે એનું પ્રતિપાલન કરીશું ”

દેવદાસે કાંઈ વિચાર કરીને કયું — “ મ્હારો મત એવો છે કે, તમારા ભાગના પાંચ હજાર અને મ્હારા ભાગના પચીસ હજાર રૂપિયા મળી કુલ ત્રીસ હજાર રૂપિયા શ્રાદ્ધ ક્રિયામાં ખરચે મ્હારા બાકી જે પચાસ હજાર રૂપિયા રહેશે તેમાથી પચીસ હજાર હું લઈશ અને બકીના પચીસ હજાર રૂપિયા બાના નામ ઉપર જમા રહેશે આપને કેમ લાગે છે ? ”

પ્રથમ તો દિજદાસ જાણે કે, શરમાયો પછી તેણે કહ્યું — “ મીઠી વાત છે મ્હારી સ્થિતિ તો તું જાણે છે, મ્હારે સ્ત્રી, પુત્ર કન્યા વગેરે છે તેમને પરણાવવાનું ખરચ હજી હવે કર-

વાતું છે તુ કહે છે તે પ્રમાણે કરવું જ સાર છે ” થોડો સમય ચુપ રહ્યા પછી પાછું તેણે કહ્યું — “ જો વાત થઈ છે ને પ્રમાણે લેખી કરાર — ”

“ લેખી કરારની શી જરૂર છે ? એમ કરવાથી સાર નહિ દેખાય અરચપત્ર ગુપ્ત રીતે થાય એવી જ મ્હારી ઈચ્છા છે ”

“ એ ખર, પણ ભાઈ ! તુ જાણે છે કે — ”

“ ઠીક, હું કબૂલત લખી આપુ છું ” તે દિવસે જ દેવદાસે લેખી કબૂલત કરી આપી

બીજે દિવસે બપોર પછી દેવદાસ નીચે ઉતરતો હતો એવામા દાદરની નજીક પાર્વતીને જોઈ તે ચમકી ઉઠી કિંમો રહ્યો. પાર્વતી દેવદાસના મુખ તરફ જોઈ રહી હતી — જાણે કે આજબત્તા તેને કલેશ થતો હતો. દેવદાસે ગંભીર શાન્ત મુખે નજીક જઈ કહ્યું — “ પાર્વતિ ! ક્યારે આવી ? ”

એ જ કંઠ સ્વર હતો ! આજે ત્રણ વર્ષ પછી બંનેની મુલાકાત થઈ હતી નીચું જોઈ રહેલી પાર્વતીએ કહ્યું — “ આજે મ્હવારે આવી છું ”

“ ઘણા દિવસથી જોઈ નહોતી ખુશીમા હતીને ? ”

પાર્વતીએ મસ્તક હલાવ્યું

“ યૌધુરી મહાશય સારા છે ? બાળબચ્ચા ખુશીમા છે ? ”

“ બધા ખુશીમા છે ” પાર્વતીએ એક વખત દેવદાસના મ્હો તરફ જોયું, પરંતુ તે તેને કુશળ સમાચાર પ્રધી શકી નહિ, દેવદાસની પ્રકૃતિ કેવી છે, તે શું કરે છે એવો કોઈ પણ પ્રશ્ન પૂછવાનું હવે જાણે કે તેને ઉચિત લાગતું નહોતું !

દેવદાસે કહ્યું — “ હવે થોડા દિવસ રહીશને ? ”

“ હા ”

“ ઠીક ત્યારે ” કહી દેવદાસ બહાર ચાલ્યો ગયો

* * *
આર્ધ્ધ સપન્ન થઈ ગયું હતું એ વાત કહેવા જતા ધણી હકીકત લખવી પડે તેમ હોવાથી તેનું પ્રયોજન નથી આર્ધ્ધને. બીજે દિવસે પાર્વતીએ ધર્મદાસને એકાંતમા બોલાવી, તેના હાથમા એક સોનાનો હાર આપી કહ્યું — “ ધર્મદાસ ! આ તમે તમારી કન્યાને પહેરવા આપજો, ”

ધર્મદાસે પાર્વતીના મુંખ તરફ જોઈ પોતાના આદ્ર નેત્રોને વિશેષ આદ્ર કરી કહ્યું — “અહા ! ધણા દિવસથી તને જોઈ નહોતી જોઉં ! બધી બબર સારી છે ને ?”

“હા”

“તમારા બાળબચ્ચા ખુશીમાં છે ?”

“હા”

“તમે સારા છો ને ?”

આ વખતે અતરના ઉડાણમાંથી એક નિશ્વાસ મૂકી ધર્મદાસ કહ્યું — “જોઉં ! મહારી વાત ના પૂછીશ જમીનદર” ! મહારાજના દેવલોકવાસ પછી આ સ્થળ છોડી જવાનો મહને ઇચ્છા થાય છે —” ધર્મદાસ શોકના આવેગથી ધણી હકીકત કહેતો, પરંતુ પાર્વતીએ તેને અગળ બોલતો અટકાવ્યો. એ ‘સધળી’ ખખેર સાબળવાને માટે તેણે હાર આપ્યો નહોતો પાર્વતી બોલી હતી. — “ધર્મદાસ ! તમે આ નુ બોલો છો ? તમે ચાલ્યા જશો તો પછી દેવભાઈની સલાહ કોણ રાખશે ?”

ધર્મદાસે કપાળ ઉપર હાથ પછાડી કહ્યું — “નહાનો હતા ત્યાં સુધી મહે દેખરેખ રાખી છે હવે દેખરેખ ના રાખવી પડે એજ મહારે માટે ઉત્તમ છે”

પાર્વતીએ ધર્મદાસની તદ્દન નજીક જઈ કહ્યું — “ધર્મદાસ ! મહને એક વાતનો ખરો ઉત્તર આપશો ?”

“શા માટે ન આપુ ?”

“ત્યારે ખરું કહો જોઈએ, દેવભાઈ હમણાં શુ કરે છે ?”

“શુ કરવાના હતા ? મહાર કપાળ”

“ધર્મદાસ ! ચોખ્ખી વાત કહો”

ધર્મદાસે ફરીથી કપાળ ઉપર હાથ પછાડી કહ્યું — “શી ચોખ્ખી વાત કહુ ? એ કહેવા જેવી વાત નથી હવે બાપ નથી, દેવદાસના હાથમાં પુણ્ડળ રૂપિયા આવ્યા છે, હવે જે નહિ થાય તે એણે !”

પાર્વતીનું મોઢો વણ્ણ લેવાઈ ગયું આભાસ વગેરેથી તેણે કેટલીક હકીકત સાબળી હતી. શુધ્ધ મુખે તેણે કહ્યું — “ધર્મ

દાસ ! તમે શું કહો છો ?” મનોરમાના પત્ની પાવનીના જાણવામા જે હકીકત આવી હતી તે ઉપર એ નિશ્ચય મૂકી નહોતી. ધર્મદાસ માથુ હલારી કહ્યું — “ નહિ ખાતુ નહિ ઉત્તુ, ફક્ત દારૂઓ ભરેલી ખાટલીઓ ખાતી કરે છે તથા તથા ચાર ચાર સ્વિસ સૂંધી મરજી ફાવે ત્યા પડી રહ છે-પનાય ભાગ્યે નથી પુષ્કળ રૂપિયા ઉડાવી દીધા છે પેલીને હાનગે રૂપિયાના ધરેણા લઈ આપ્યાની વાત પણ સંભળાય છે.”

પાવતેનું શરીર પગથી માથા સૂંધી કપી ઉડ્યું તેણે કહ્યું — “ ધર્મદાસ ! આ સમજી ખરું છે કે ? ”

ધર્મદાસ કહેવા લાગ્યો — “ કદાચ ત્હાર કહેનું સાંભળશે તું એમને ખોટા રસે ચાકવાની મના કરી દે. શરીર કેનું હતું તે કેનું થઈ ગયું ! શરીર કેટલો જીવન સહન કરી શકે ! આ વાત હું કહું પણ કોને ? મા, બાપ, ભાઈ-વગેરેને આ વાત કહેવાય એવી નથી ” ધર્મદાસ કપાળ ઉપર ઉપરાઉપરી હાથ ઠોકી બોલી ઉઠ્યો — “ માથુ પછાડી મરવાની ઇચ્છા થાય છે, હવે જીવતા રહેવાની મરજી નથી ”

પાર્વતી ચાલી ગઈ જમીનદાર નારાયણ ખામુના મરણના સમાચાર સાંભળી તે ટોડી આવી હતી આવા સ કટ સમયે એક વખત દેવદાસ પાસે જનું તેણે ઉચિત ધાયું હતું, પરંતુ તેના બાલો દેવભાઈ છેવટે આવો નવડ્યો ! પાર્વતીને અવગળા વાતો યાદ આવવા લાગી તેણે તેના દેવભાઈને જેટલો ધિક્કાર્યો તેા કરતા પોતાની જાતને હાનગરણી વિશેષ ધિક્કારી હાનગે વખત તેને એવો વિચાર આવ્યો કે, જો તે હાનગર હોત તો આતુ ખનત કે ? શસ્ત્રાતમાજ પોતાને હાથે તેણે પોતાના પગ ઉપર કુહાડો માર્યો હતો એ કુહાડો હવે તેના મનઃકપર નાગ્યો તેા દેવભાઈ, આમો થઈ જાય છે, — આવી રીતે વિનાશને માર્ગે આગળ વધે છે તે તે ખીનતા સસારને મુખારનામા મુથાઈ રહી છે ! ખીનને પોતાના ગણી તે અન્નદાન કરે છે અને તેનું સમગ્ર આજીવન મરી જાય છે ! આ / દેવદાસના વરણામા માથુ પગડી મરવાનો પાર્વતીએ પ્રતિના કરો !

સ વ્યાજળને થોડો વિચાર હતો એવામા પાર્વતીએ દેવદાસના

તેને જો કલક મદ તો ૮

(પૃષ્ઠ ૭૩)

મહેન્દ્ર—બા, આ તું કેવી વહુ લાતી ?

(પૃષ્ઠ ૯૨)

અડમા પ્રવેશ કર્યો. દેવદાસ બિઝનામા મેની હિસાબ તપાસતો હતો તેણે ઉચ્ચ જોયું પાનતો ખારણા મધ કરી ચીનચી અમ મેજ ઉપર બેસા દેવદાસ ઉચ્ચ જોઈ હન્યા તેનું મુખ ઉત્તન ગયેલું પાલુ શાન્ત હતું એકાએક ડાલુક કરી તેણે કહ્યું — “તમે જો કલક મનુ તો ?”

પાર્વતીએ શરમાળ દટિયી એક વખત તેના મુખ તરફ જોઈ નીચું જોયું હાથકાળમા જ તેણે સમજાવી દીધું કે, એ વાત તેના હૃદયની અંદર કટકની માફક વીધાલ ગઈ છે. પાર્વતી યશી હકીકત જોવા આવી હતી પરંતુ તે સમજી હકીકત મરી ગઈ દેવદાસની આગળ તે વાત કરી શાન્તી નહોતી દેવદાસ ફરીથી હમી પડ્યો તેણે કહ્યું — “નમજ્યો નમજ્યો ! શરમ આવે છે કેમ ?” આમ છતાં પાર્વતી કાંઈ બોલી મરી નહિ દેવદાસ કહેવા લાગ્યો — “એમા શરમ આવવા જેવું નુ છે ? ખન્ને જાણ્યો મળી એક જાતનું છોકરવાપણું કરી નાખ્યું ગુસ્સે ભરાઈ તું ત્હારી મરજીમા આવ્યું તે બોલી તેથી મહં પલુ કપાળ ઉપર ચિત્ત કરી આવ્યું ”

દેવદાસની વાતમા જોય કિવા વિદુષ જેવું કાંઈ નહોતું પ્રસન્ન હાસ્ય મુખે તે જાતકાળની દુખના વાત કહેતો હતો, પરંતુ પાર્વતીનું હૃદય જાણે કે ફાટી જવા લાગ્યું મ્હો ઉપર કપડું દમારી, નિવાસ રોકા મનમા તે મનમા તેણે કહ્યું — “નેહલાખ ! એ ચિહ્નમાજ મ્હારી શાન્તિ છે ! તમે મ્હને મ્હાતા હતા, તેથી જ દયા કરીને આપણો બાલ્ય ઇતિહાસ તમે મ્હારા લનાટ ઉપર વળી દીધો છે એ મ્હારી લજ્જા નથી, કનક નથી, એ તો મ્હારા ગાનવની સામગ્રી છે !”

‘ નાર !’

‘ મુખ ઉપરથી કપડું ખમડય વગર પાર્વતીએ કહ્યું — ‘ ન, હે !’

‘ ત્હારા ઉપર હન યણા ગુસ્સો આવે ને

આ વખત દેવદાસનો ક મ્વન ચિન્ત ચના નાજો તે બો ન

- પિતા હયાત થી હવે મ્હારા નિમે મુખરી અરેજા ૭
જો તું હોત તો મ્હને ચિતા જેવું કાંઈ નહોતું ! બાબી તથા મ્હોટા

ખાઈના સ્વભાવ ત્હારાથી અનુકૂળ નથી કહું જોઈએ કે, આની દોષ હું ની વ્યવસ્થા કરું । વળી મ્હારું પણુ રુ થશે એ હું સમજી શકતો નથી જો તું હોત તો નિશ્ચિત થઈ, અંકુ ત્હારા હાથમાં આવી દઈ—”

પાર્વતી પુરકા ખાવા લાગી દેવદાસે કહ્યું —“ રડ છે કે ? તારા પાંચે હવે હું કાઈ નહોતો નથી ”

પાર્વતીએ આખો હાથ તા હાથ કહ્યું —“ ના, કહો ”

દેવદાસે હાથ માત્રમાં જ કંઠવરને સ્વચ્છ કરી કહ્યું —“ પાન ? તું ચતુર ગૃહિણી થઈ છે, ખરું ? ”

પાર્વતીએ અલ્પદ્રવ્યભાવથી અધરને દશ કરોડો મનમાં જ તેજ કહ્યું —“ રૂબી પડે ગૃહિણીપણમાં વાસી રૂન દેવમનના ઉપયોગમાં આવે કે ? ”

દેવદાસે હસી પાન જાળ તે ખોલ્યો —“ મ્હને બહુ હસવું આવે છે । તું રૂબી નહાતો હતો અને જોતજોતામાં કેટલી મ્હોટી થઈ ગઈ । મ્હોટું વર, મ્હોટી જમીનદારી, મ્હોટાં ડેવા છેકરા અને ચૌકુરી મહારાજ ખરું મ્હોટું જ મ્હોટું । કેમ પાન ? ”

ચૌકુરી મહારાજ પાર્વતી માટે આનંદની વસ્તુ હતા તેમનું સ્મરણ થતા તેને હસવું આવતું હતું આટલા દુખમાં પણ તેને હસવું આવ્યું દેવદાસે દૃઢિમ ગભીરતાથી કહ્યું —“ તું મ્હારે એક કામ કરીશ ? ”

પાર્વતીએ મુખ ઉઘાડી કહ્યું —“ શું ? ”

“ કોઈ સારી છોકરી ત્હારા ધ્યાનમાં છે ? ”

“ સારી છોકરી ? તું કરતું છે ? ”

“ તે સારી છોકરી મળી આવે તો વિરાહ કર એક વખત સસારી યવાની ઇચ્છા થાય છે ”

પાર્વતીએ ગભીર જાવથી કહ્યું —“ રૂબી ખૂબસૂરત હોવી જોઈએ, કેમ ? ”

“ હા ત્હાને જેવી જ ”

“ અને રૂબી ગૃહિણી, કેમ ? ”

“ ના, ગૃહિણી તો ત્હાને પરતુ ગૃહીની જોઈએ ત્હારી માફ મ્હારી સાથે તકરાર કરી શકે એવી જોઈએ ”

પાર્વતીએ મનમાં ને મનમાં કહ્યું — “દેવદાસ ! જો તો કોઈ પ્રી શપ્તે નહિ, કારણ કે, તેણે મ્હારી માફક મ્હાર્થ શકવું જોઈએ ” મુખેથી તેણે કહ્યું, “ બાળ્ય મ્હારું મ્હો મ્હારા જેવી હજારો તમરા ચરણોમાં આશ્રય મળતા પોતાને ધન્ય થયેલી સમજી શકે તેમ છે ” દેવદાસે કાંતુક કરી હસીને કહ્યું — “ ખેન ! હનણા એક આપીશ તો બસ છે ”

“દેવદાસભાઈ ! ખર કહો, તમે વિવાહ કરશો ?”

“ કહુ છું તો ખરો કે, કરીશ ”

ફક્ત તે સાથે તેણે એમ ના કહ્યું કે, તેના (પાર્વતીના) સિનાય ખીજી કોઈ સ્ત્રીનામાં આ જીવનમાં તેની પ્રગતિ થશે નહિ “દેવભાઈ ! એક વાત કહુ ”

“ શી વાત ?”

પાર્વતીએ પોતાને સહજ સભાળીને કહ્યું — “તમે શા માટે દારૂ પીતા શીખ્યા ?”

દેવદાસે હસીને કહ્યું — “ કોઈ વસ્તુ ખાતા પીતા શીખવું પડે તેમ છે કે ?”

“ એમ નથી તમે શા માટે ટેવ પાડી ?”

“ કોણે કહ્યું ? ધર્મદાસે કે ?”

“ ગમે તેણે કહ્યું હોય, વાત ખરો છે ?”

દેવદાસે પ્રતારણા કરી નહિ તે જોઈયો — “ કાઈક ખરી છે ?”

પાર્વતીએ થોડા સમય સૂધી સુપ જોસી રહ્યા પછી પૂછ્યું — “કેટલા હજાર રૂપિયાના ધરેણા લઈ આપ્યા છે ?”

દેવદાસે કહ્યું — “આપ્યા નથી, ધડાવી રાખ્યા છે તું લઈશ ?”

પાર્વતીએ હાથ લખાવી કહ્યું — “ લાવો, આ જીવે, મ્હારી પામે એક પણ ધરેણું નથી ”

“ ચૌધરી મહાશયે તને નથી આપ્યા ?”

“ આપ્યા હતાં એ બધા ધરેણા મ્હે તેમની મોઢી છોકરીને આપી દીધા છે ”

“ તને જરૂર નહિ હોય, કેમ ?”

પાર્વતીએ માથું હલાવી નીચું જોયું ખરેખર, આ વખતે

દેવદાસનાં નેત્રોમાં જળ ભરાઈ આવતું હતું સામાન્ય દુઃખથી સ્ત્રી પોતાના વરેણા કાઢતે આપી દેતી નથી એમ તે પોતાના મનમાં સમજી શક્યો હતો ! અનુજળને અટકાવી મદુ ચરે તેણે કહ્યું - ‘ પાર ! એ વાત ખોટી છે કોન પણ સ્ત્રીને હું મ્હાતો નથી તથા કાઢતે પણ મ્હે ધરેણા લઈ આપ્યાં નથી ”

પાર્વતીએ ગાઢ નિશ્વાસ મૂકી મનમાં તે મનમાં કહ્યું - ‘ હું આ નાન માચી માનું છું ”

વળા સમય સૂંચી બન્ને જણા ચુપ રહ્યા ત્યાર પછી પાર્વતી એ કહ્યું - “ પરંતુ ફરીથી દાઢ નહિ પીવાની પ્રતિજ્ઞા કરો ’

‘ એ મ્હાગથી નહિ બની શકે મ્હને એક પણ વખત થાદ નહિ કરવાની તું પ્રતિજ્ઞા કરી શકે છે ? ”

પાર્વતી ચુપ રહી આ સમયે ખહાર સવાનો શબ્દો અંધારે દેવદાસે ચમકી ઉઠી ખારીમાંથી ખહાર નેડું કહ્યું - “ સ ન થઈ પાર ! હવે તું ચેર જા ”

“ હું નહિ જાઉં તમે પ્રતિજ્ઞા કરો ”

“ હું પ્રતિજ્ઞા નથી કરી શકતો ”

“ કારણ ? ”

“ બધા માણસો બધા કામ કરી શકે છે કે ? ”

‘ તારે તો જરૂર કરી શકે ”

“ તું આજે રાત્રે મ્હારી સાથે છુપી રીતે પલાયન કરી શકે છે કે ? ”

પાર્વતીનું હૃદય જાણે કે બધ પડી ગયું તે જાણે નહિ એવી રીતે તેના મુખમાંથી અચ્ચટ શબ્દો નીકળી પડ્યા “ એમ તે બને કે ”

દેવદાસે બિચારા ઉપર સહજ બમતા બેગી કહ્યું -

‘ નરતિ ! ખારણા ઉઘાડી નાખ ”

પાર્વતીએ ખારણા સામે જઈ તેને અટકીને કહ્યું - “ પ્રતિજ્ઞા કરો ”

દેવદાસે ઉઠી બેઠી ધીમેથી કહેવા લાગ્યો - “ પાર્વતિ ! તારા કારે પ્રતિજ્ઞા કગવાયાં મો લાભ છે ? આજની પ્રતિજ્ઞા કાલે કાલે રદશે નહિ - તું મ્હને સત્યવાદી કરવા ઈચ્છે છે ? ”

પાછી યાત્રી લાણ ચુપકીદીમાં પસાર થઈ ગઈ એવામાં જાન એક સ્થળે વડીઆળમાં ટગ કરતા નવ વાગી ગયા દેવદાસ

બાકુળ બની ગયો તેણે કહ્યું - “પાર ! બારણા ઉપાડી નાખ ”
પાર્વતી સુપ જ રહી.

“ ઓ પાર ! ”

‘ હુ કોઈ પણ રીતે જવાની નથી ’ કહી પાર્વતી એના કંઈક અવેગથી ત્યાજ એસી પડી થોડા સમય સૂંતી તેણે હૃદય બેઠક વિનાય કર્યો હમણા એ ખડમા ગાટ અધકાર હતો-કાઈ ભેઈ શકાતુ નહોતુ પાર્વતી નીચે એમી પુબ્બળ રડે જે એવુ દેવદાસ અનુમાનથી સમજી શક્યો ધીમેથી તેણે કહ્યું - “ પાર ! ”

પાર્વતીએ રડતા રડતા કહ્યું - “ દેવભાઈ ! મ્હારા અંખો પાર નથી ”

દેવદાસ નજીક આવ્યો તેના નેત્રોમા જળ હોવા છતાં કદ વિકૃત થયો નહોતો તે બોલ્યો - “ તુ એમ ધારે જે કે તુ એ નથી બોલતો ? ”

“ દેવભાઈ ! હુ મરી જાઉં છુ મ્હારી આ જન્મની ત્યાજ હોવા છતાં હુ તમારો મવા કરી શકી નથી ”

અધકારમા આખો લુછી દેવદાસે કહ્યું - “ હજી એને માટે પણ વખત છે ”

“ ત્યારે મ્હારે ત્યા ચાલો અહીં તમારો મબળ ગામનાર કોઈ નથી ! ”

“ ત્હારે ઘેર આવુ તો તુ બહુ ચાકરી કરીશ ? ”

“ બાપાચરથાની મ્હારી એ જ ઇચ્છા છે ! હે મર્ગના પેના ! મ્હારી આટલી ઇચ્છા પૂર્ણ કરો ! પડીથી મરીશ તો પણ મ્હને દુઃખ નથી ”

આ વખતે દેવદાસની આખોમા પણ જળ ભરાઈ આવ્યું પાર્વતીએ ફરીથી કહ્યું - “ દેવભાઈ ! મ્હારે ઘેર ચાલો ”

દેવદાસે આખો લુછી કહ્યું - “ કીક જે, આવીશ ”

“ મ્હારે ગળે હાથ મૂકીને કહો કે, આવીશ ? ”

દેવદાસે અનુમાનથી પાર્વતીના ચરણને સ્પર્શ કરી કહ્યું -
‘ આ વાત કદાપિ નહિ બુલુ મ્હારી સેવા કરવાથી ત્હારું દુઃખ દૂર થાય તેમ છે તો હુ જરૂર આવીશ મૃત્યુ થતા પહેલાં પણ આ વાત મ્હને યાદ હશે ’

પ્રકરણ ૧૩ મું

—૦—

દેવદાસ અને ચંદ્રમુખી

પિતાનું મૃત્યુ થયા પછી છ માસ સુધી ઘેર રહી દેવદાસ ઘણો કટાળી ગયો. સુખ નહોતું, શાન્તિ નહોતી, કેવળ એક માગી જીવન હતું તે ઉપરાંત પાર્વતીની ચિંતા તેના અંતર માંથી દૂર ખસતી નહોતી. આજકાલ હરેક કાર્યમાં તે યાદ આવતી હતી. વળી વડિલ ભાઈ દિવદાસ અને પતિવ્રતા ભાભીએ દેવદાસની હૃદયજ્વળા ધણી વધારી દીધી.

ગૃહિણીની સ્થિતિ પણ દેવદાસના જેવી જ હતી. પતિના મૃત્યુની સાથે સાથે જ તેના સકળ સુખનો અંત આવ્યો હતો. વરની પરાધીનતા હવે તેને માટે અસહ્ય થઈ પડી હતી. છેલ્લા કેટલાક દિવસથી તે કાશી જઈને રહેવાનો સંકલ્પ કરતી હતી. કેવળ દેવદાસનો વિવાહ કર્યા સિવાય તે જઈ શકતી નહોતી. તે એમજ કહ્યા કરતી હતી કે, ‘દેવદાસ’ તું વિવાહ કર તને સસારી થયેલો જોઈને હું જાઉં’ પરંતુ એ કેવી રીતે ખને? એક રીતે અશૌચ સ્થિતિ હતી અને હજી મનને ગમે એવી વદ્ શોધી કાઢવાની હતી. તેવી જ હવે વચ્ચે વચ્ચે ગૃહિણીને એવો અફસોસ થતો હતો કે, જો પાર્વતી સાથે વિવાહ કરી નાખ્યો હોત તો સારું એક દિવસે તેણે દેવદાસને ઓસારી કહ્યું — “દેવદાસ! હવે તો હું વેરી શકતી નથી થોડા દિવસ કાળી જઈએ તો સાડ ”

દેવદાસની પણ એવી જ ઈચ્છા હતી તેણે કહ્યું — “મહારી પણ એવી જ ઈચ્છા છે છ માસ પછી પાછા આવશે એટલે અંધ થઈ રહેશે ”

“હા ભાઈ! એમજ કર ૭ મહિના પછી અત્રે આવી તેમનું કારજ પરવારી ત્હારો વિવાહ કરી તને સસારી થયેલો તેના પછી હમ્મેશાને માટે હું કાશી જઈ રહીશ ”

દેવદાસ થોડા માસ માટે માતાને કાશીમાં રાખી કલકત્તા ઉપસ્થિત થયો. કલકત્તે જઈ ત્રણ ચાર દિવસ સુધી તેણે સુની-

લાલની ગોધ કરી ચુનીલાલનો પતો લાગ્યો નહિ રહેદાણુ બપ્લી બીજે ગ્યજે તે આદ્યો ગયો હતો એક દિવસે સવ્યા સમયે દેવદાસે ચદ્રમુખીની વાત યાદ કરી આટલા દિવસ સૂધી તેણે તેને બિલકુલ યાદ કરી નહોતી દેવદાસ જાણે કે થોડો લાડિલો થયો સધ્યાનાળ પછી ગાડી ભાડે કરી ચદ્રમુખીને ઘેર જઈ પહોંચ્યો ઘણી હાડો માર્યા પછી અદરથી જ કોઠ સ્ત્રીએ ઉત્તર આપ્યો — “અહો નહિ” સ્થાને એક આસ પોષ્ટ હતો દેવદાસે તેની નજીક ખસી જઈ કહ્યું — “એ ક્યા ગઈ છે તે કહી શકશો?” ઉપરથી બારી ઉઘાડી એ સ્ત્રીએ થોડા સમય સૂધી દેવદાસ તરફ જોઈ રહી કહ્યું — “તમે દેવદાસ હો કે?”

“હા”

“બ્રભા રહે - ખારણા બિનાકુ છુ” ખારણા ઉઘાડીને તણે કે — “આવો —” એ કહસ્વર જાણે કે પરિચિત હતો આ ન છતાં દેવદાસ એને ખરાખર ઓળખી શક્યો નહિ ત્યાં થોડો અધકાર પણ છવાયલો હતો

સંદેહને લીધે દેવદાસે કહ્યું — “ચદ્રમુખી ક્યા રહે છે એ કહી શકશો કે?”

એ સ્ત્રીએ મૃદુ હાજ્ય કરી કહ્યું — “હા, ઉપર ચાલો”

આ વખતે એ સ્ત્રીને ઓળખી જઈ દેવદાસે કહ્યું — “હે ! તું જ છે કે?”

“હા, હું જ છુ દેવદાસ” મ્હને છેક ભૂલી ગયા હતા કે?”

ઉપર જઈને દેવદાસે જોયું કે, ચદ્રમુખીએ પહેરેલું વસ્ત્ર મસિન હતું કરેમા કકણે હતા તે ઉપરાંત બીજો એક પણ અલકાર તેના અંગ ઉપર નહોતો ચોટ્યો અસ્તવ્યસ્ત હતો દેવદાસે આશ્ચર્ય પામી કહ્યું — “તું જ છે કે?” તેણે ખરાખર તપાસી જોયું ચદ્રમુખીનું શરીર પ્રથમના કરતા ઘણું સુંકાઈ ગયું હતું દેવદાસે પૂછ્યું — “તું બીમાર પડી હતી?”

ચદ્રમુખીએ હસીને કહ્યું — “શરીરને તો કાંઈ બીમારી થી તમે દીક બેસો”

દેવદાસે શવ્યા ઉપર ખસીને જોયું તો આખા મકાનમાં દેવદાસે કહ્યું — “તમે ક્યા રહે?”

નરની દુઃશાનો પણ પાર નહોતો! કોન પણ જાતનો ચર સામાન નહોતો આનમરી, ટેમલ, ખુમીઓ વગેરેના ગાંધી ખાલી હતા કેવળ મિશન એકનું હતું ચાદર અચ્ચત્ત દની દિવાલ ઉપરની છખીઓ અદૃશ્ય થઈ ગઈ હતી એક ખુખામ નિવેશનો દીવો નળગતો હતો એની મન્યી દેવતા આ નથી! પ્રનામની ગૃહઅજ્ઞ જોઈ લીની કાઈક વિસ્મિત તથા દુઃખિત થઈ તેણે કહ્યું — ‘ચંદ્રા! આની દુઃશા કેવી રીતે થઈ?’

ચંદ્રમુખીએ મજાન હાથ્ય કરી કહ્યું — ‘કુશા જવું નુ છે, ઉવડું મહાડ લાગ્યું ખુશુ છે’

દેવતા કાઠ સમજી શક્યો નહિ તાજ કહ્યું — ‘તારા નગર પગના ચરેણા કયા ગયા?’

“તચી નાખ્યા છે”

“સરસામાન?”

“તે પણ વેચી નાખ્યા છે”

“વરમાની પ્રમાઓ મુધ્ધા વેચી નાખી છે?”

આ વખતે ચંદ્રમુખીએ હસી મ્હામનું એક મકાન ખતારી કહ્યું — “એ વરવાળી હરિમતિને છખીઓ આપી દીધી છે”

દેવતા થોડી લાલુ સરી ચંદ્રમુખીના મ્હો તરફ જોઈ પૂછ્યું — ‘સુનીખાણુ કયા છે?’

“મ્હને ખબર નથી તરાર કાને એ મહેનારી ગા ગા ગયા છે ત્યાર પછી આવ્યા જ નથી”

દેવતાએ વિશેષ વિસ્મિત બની પૂછ્યું — ‘તરાર કરાનું મારણ?’

“તરાર નથી થતી કે?”

‘ચાલ છે જુ કારણુ નુ છે’

નાનું નાનું માલુ જતા, વેલું હાથ ના હ’

ગાન, લાન

ચંદ્રમુખીએ કહ્યું તારીખના મજા નજે એવું કે તને કેમ કાઈ સમજી નહત નથી? તેઓ એક ધનવાન માણસને પકડી લાવ્યા હતા મહિને ખસો ઉપિના, સારા સારા ચરેણા

તથા દારની પાસ એક સિપાહી અપાનવાની વત કરી હતી હવે સમજ્યા ?”

દેવદાને એ વાત સમજી જઇ હસીને કહ્યું — “ પરંતુ એમાનું કાંઈ દેખાતું નથી !”

“ હોય તો દેખાયને ? મહે તમને હાડી કાઢ્યા હતા ”

“ એમા એમનો શો ગુન્હો હતો ?”

“ ગુન્હાની વાત નથી કરતા, મહાઃ ડહેતુ એવું છે કે, એ મહેને ગમ્યું નહિ ”

દેવદાને ધણી સમય સૂધી કાંઈ વિચાર કરી કહ્યું — “ એ વખત પછી બીજી કોઈ અહીં આવ્યું નથી ?”

“ ના, કેવળ એ વખતથી નહિ, પરંતુ તમે ગયા તેના બીજા જ દિવસથી અહીં કોઈ આવતું નથી કેવળ યુનીલાલ વચ્ચે વચ્ચે આવી બેસતા હતા, એ મહિનાથી એ પણ નાં પ છે ”

દેવદાસ બિઝના ઉપર સૂઝ ગયો બીજી દિશા તરફ જોઈ વણા સમય સૂધી ચુપ રહી તેણે કહ્યું — “ ચદ્રમુખિ ! ત્યારે તું હવે ધધો બચ કરી દર્શ કે ?”

“ હા, દીવાળી કાઢતું છે ”

“ પણ ખાઇશ તું ?”

“ મહે હમણાં જ કહ્યું ને કે, ધરણ્યા વેચી નાખ્યા છે ”

“ એ કેટલી રકમ હશે ?”

“ બહુ મોટી રકમ નથી લગભગ આસો નવસો રૂપિયા છે એક મોદીને ત્યાં જમે રાખ્યા છે તે દર મહિને મહેને વીસ રૂપિયા આપે છે ”

“ પહેલા વીસ રૂપિયામાં તું ચલાવી શકતી નહોતી ખરું ?”

“ હા આજે પણ બરાબર ચનાતી રાકતી નથી, ત્રણ માસનું ધરભાડુ ચઢી ગયું છે તેથી હાથની બગડીઓ વેચી બધું ચુકવી દઈ બીજા કોઈ સ્થળે જઈ રહેવાનો વિચાર છે ”

“ ક્યા જઈશ ?”

“ એ હજી નક્કી કર્યું નથી કોઈ સરના દેશમાં જઈશ, વીસ રૂપિયામાં ચાલી શકે એવા કોઈ ગામડામાં જઈને રહીશ ”

“ ત્યારે આટલા દિવસ સૂધી કેમ ના ગઈ ? જ્યારે અહીં

તન ડાઈ પ્રધરતુ પ્રયોજન નથી ત્યારે આટલા ફિવસ સુધી
 ડાઈ રહી દેવુ કેમ વધાયું ?”

ચંદ્રમુખીએ નીચુ જોઈ ડાઈ વિચાર કરી લીધો તેના બવ
 માં આ વાત કહેતા આજ પ્રથમ જ તે શરમાઈ દેવદાસે કહ્યું —
 ‘ચુપા રમ ગઈ ?’

ચંદ્રમુખીએ પિતાનાના એક ખુણા ઉપર સંકુચિત ભાવથી
 બસી મંદુ મરે કહ્યું — “ગુસો કરશો નહિ જતા પહેલા
 તમારું દર્ગન થાય તો સાર એવી મહે આગા રાખી હતી હું
 એમ વિચારા કરતી હતી કે, તમે કદાચ ફરી એક વખત આગા
 આગે મ્હારી એ આગા પૂર્ણ થયેલી હોવાથી આવતી ત્રાલે જ
 હું જવાનો ઉદ્ધાગ કરીશ, પરતુ કયા જાઉં તે કહો ?”

દેવદાસ આશ્રય પામી ઉડી બેઠો થયો — “મ્હને જોવાની
 આગાથી તહે આટલું બહુ નુકસાન વેદયું ? શા માટે એમ કયું ?”

“એ મ્હાને એક ખ્યાલ હતો તમે મ્હને વળી ચિડાવના
 હતા કોઈએ મ્હને એટલી બધી ચિડકારી નહોતી આજે તમને
 યાદ આવશે કે કેમ એ હું જાણતી નથી, પરતુ મ્હને ચોક્કસ
 યાદ છે કે, જે દિનમે તમે અહીં પહેલ વહેતા આવ્યા તે
 નિસચી તમારા તરફ મ્હાદ્ સદય બેસાયું હતું તમે ધનરાનના
 પાસે જો એ હું જાણતી હતી, પરતુ એ ધનચી હું ગાંઠ તમારા
 તરફ આખ્યાઈ નહોતી તમારા પહેલા અહીં વળા પુરના આવી
 ગયા હ પરતુ તેઓમાના કોઠનામા ક્યારેય મહે તેજ જોયું
 નહોતું તમે આવતાની સાથે જ મ્હને આત્મ કથાં તિરસ્કારથી
 તમ મ્હા ભારે ક્યું પછી તમારાની માફક ગાંઠ આપી ગયા
 એ બહુ તમને યાદ આવે છે કે ?”

દેવદાસ ચુપ જ રાખ ચંદ્રમુખી પુનઃ કહેવા લાગી —

એ વખતથી જ મહે તમાર તરફ નજર નાખ એ વખતે
 મ્હારા મનમે તમારા તરફ પ્રેમ નહોતો તથા તેરંગાર પણ
 નહોતો એ નવી વસ્તુ નજરે પડતાં તે જેમ વળી યાદ રહે
 તેવી જ રીતે હું તમને મની રાફી નહોતી તમ આવતા ત્યારે
 બીજાં માની હું ઘણી સાવધ રહેતા હતી, પરતુ જો નહોતો
 આવતા તો મ્હને મનમાં નહિ પણ પછી એવો સુદ્ધિવ્રમ થયો

કે, ઝી બન્ને આંખોથી વાણી વસ્તુઓ જુદા જ સ્વરૂપે જોવા
લાગી જાણે કે પ્રથમની ચદ્રમુખી કોઈ બીજી જ ચદ્રમુખી બની
ગઈ પછી તમે દારૂ પીના લાગ્યા દારૂ ઉપર મદને વજો વિકાર
છે કોઈ નરો કરતુ તો તેના ઉપર મદને વજો પ્રેમ ઉપજતો
પરંતુ તમે દારૂ પી ચકચુર બની જતા તો પણ મદને કાંઈ
ઉપજતો નહોતો, ઉલટું પુષ્કળ હુ ખ ચતુ હતું ”

આમ કહી ચદ્રમુખી દેવદાસના પગ ઉપર હાથ મૂકી સમજ
નયને કહેવા લાગી —“ હું વણી અધમ છું મદારા અપરાધને
મનમાં લાવશો નહિ । તમે મદારો વણો તિરસ્કાર કરી મદને
હાકી કાઢના હતા, પરંતુ તમારી વિશેષ નિકટ આવવાની મદને
ઈચ્છા થતી હતી પછી તમે ઉધો જના એટલે—જવા દો,
એ બધી વાત હું નહિ કહું વળી પાછા તમે મુખે બનાઓ એના
મદને ભય છે ”

દેવદાસ કાંઈ બોલ્યો નહિ આ નવી જાતની વાતચિત
તેને હુ ખી કરતી હતી ચદ્રમુખીએ મુખ રીતે આખો લુછો
કહેવા માંડ્યું —“ અમે કેટલું સહન કરીએ છીએ, હુ ખ, તિર
સ્કાર, અપમાન, ઉપદ્રવ અત્યાચાર વેરીએ છીએ એ એક દિવસે
તમે મૃત્યુ એ દિવસથી મનમાં વચ્ચે અભિમાન ઉપજ્યું છે—મહે
ખતુ બધ કરી દીધું છે ”

દેવદાસે ઉગી બેઠા થઈ પૂછ્યું —“ પરંતુ હવે કેવી રીતે દિવસે
કાઢીશ ? ”

ચદ્રમુખીએ કહ્યું—“ એ તો હું કહી ચુકી છું ”

“ ધાર કે, એ મોદી જો કદાચ ત્હારા બધા રૂપિયા ખાઈ
જાય તો ? ”

ચદ્રમુખી ખડીધી નહિ શાન્ત સહજ લાવથી તેણે કહ્યું —
“એમા કાંઈ નવાઈ જેવું નથી, પરંતુ એ વાત મહે વિચારી ગયા
છે સકટ આની પડશે તો તમારી પાસે થોડી ભિક્ષા માગી લઈશ
દેવદાસે વિચાર કરી કહ્યું —“ માગી નેજો હવે તું અડીથી
જવાતો ઉદ્યોગ કર ”

“ કાલે જ કરીશ બન્ને બગડીઓ વેચી નાખી હું
મોદીને મળીશ, ”

દેવદાસે ખીસ્સામાંથી સો મો રૂપિયાની પાંચ નોટો બહાર કાઢી ઉશિંગાની નીચે મૂકી કહ્યું — “બગડીઓ વેચીશ નહિ મોદીને મળજો હવે કહે જોઈએ કે કયા જગશ ? કોઈ તીર્થસ્થળે ?”

“ના દેવદાસ ! તીર્થધર્મ ઉપર મ્હને વિશેષ આસ્થા નથી કનકનાથી બહુ દૂર તો નહિ જ જાઉં નજીકના કોઈ ગામડામાં જમને રહીશ”

“કોઈ ગૃહસ્થ કુટુંબમાં નોકર રહીશ !”

ચંદ્રમુખીની આખોમાં પુનઃ જળ ભરાઈ આવ્યું તેણે કહ્યું — “પરાધીનતામાં રહેવાની મરજી નથી સ્વાધીનતામાં જ રહીશ શામાટે દુઃખ ભોગવવા જાઉં ? શરીરને કોઈ પણ દિવસે દુઃખ પીધું નથી તથા હજી પણ હું દુઃખ સહન કરી શકું તેમ નથી”

દેવદાસે ચિંતાતુર મુખે સહજ હાસ્ય કર્યું તે બોલ્યો — “શહેરની નજીક રહીશ તો કદાચ વળી પાછી લોભમાં પડીશ મનનો કોઈ વિશ્વાસ નથી”

આ વખતે ચંદ્રમુખીનું મ્હોં પ્રકટન થયું તેણે હમીને કહ્યું — “એ વાત ખરી છે, માણસના મનનો કોઈ વિશ્વાસ નથી એ સત્ય છે, પરંતુ હું હવે લોભમાં નહિ જ પડું સ્ત્રીજાતિને વિશેષ બાલ હોય છે એ હું જાણુ છું, પરંતુ લોભની વસ્તુનો જ્યારે ઈચ્છાપૂર્વક ત્યાગ કર્યો છે ત્યારે પછી હવે મ્હને ભય નથી એકાએક તરંગને વશ થઈને મ્હે લોભ છોડ્યો હોત તો સાવધાન થવાની જરૂર પડત, પરંતુ આટલા બધા દિવસોમાં એક પણ દિવસે મ્હને પશ્ચાત્તાપ થયો નથી” હું ધણાજ સુખમાં છું”

આમ છતાં દેવદાસે મસ્તક હલાવી કહ્યું — “સ્ત્રીજાતિનું મન માણુ ચચળ હોય છે”

આ વખતે ચંદ્રમુખીએ દેવદાસની નજીક જઈ તેનો હાથ પકડીને કહ્યું — “દેવદાસ !”

દેવદાસે તેના મુખ તરફ જોયું હવે તે પહેલાની માફક એમ નહીં શક્યો નહિ કે, “મ્હને સ્પર્શ કરીશ નહિ”

ચંદ્રમુખીએ સ્નેહનિકસિત નેત્રાથી સહજ કપતા સ્વરે દેવદાસના બન્ને હાથ પોતાના બોળા ઉપર ખેંચી લઈ કહ્યું — “આજે છેલ્લો દિવસ છે આજે કોમ કરશો નહિ એક વાત

તમને પછવાની મ્હારી ધણી પ્રજ્ઞા છે—” એમ કહી કાણુ કાળ મુઠ્ઠી સ્થિર દૃષ્ટિથી દેવદાસના મુખ તરફ જોઈ રહી તેણે કહ્યું — “ પાર્વતીએ તમને બહુ દુઃખી કર્યાં છે કે ? ”

દેવદાસે બ્રહ્મી ચઢાવી કહ્યું — “ આવો પ્રશ્ન શા માટે પૂછે છે ? ”

ચંદ્રમુખી વિચળિત થઈ નહિ શાન્ત દ્રઢ સ્વરે તેણે કહ્યું — “ એ પ્રશ્ન એટલાજ માટે પૂછ્યું છું કે, તમને દુઃખી થતા જોઈ મને વાલુ લાગી આવે છે તે ઉપગત મ્હને એમ લાગે છે કે હું ધણીખરી દડોકત જાણુ છું વચ્ચે વચ્ચે નશાની અદર તમારે મુખે ગ્રહે ધણી ધણી વાતો સાંભળી છે એમ હતા પાર્વતીએ તમને કહ્યા અગર, છેતર્યા હોય એ હું માની શકતી નથી મ્હને તો એમજ લાગે છે કે, તમે પોતેજ તમને કહ્યા છે દેવદાસ ! હમ્મરે હું તમારાથી મ્હોટી છું આ સંસારમા ગ્રહે ધણી વસ્તુઓ જોઈ છે મ્હારી માન્યતા શી તે જાણો છો ? હું ખાત્રીપૂર્વક એમ માનું છું કે, તમારીજ જાલ થયેલી છે ચચળ અને અસ્થિર ચિત્ત માટે સ્ત્રીઓની જેટલી નિંદા કરવામા આવે છે એટલી નિંદાને યોગ્ય તેઓ નથીજ નિંદા તમે કરો છો અને પ્રજ્ઞા પણ તમેજ કરો છો તમારે જે કહેવાનું હોય છે તે અનાયાસે કહી શકો છો, પરંતુ તેઓ કહી શકતી નથી સ્ત્રીઓ પોતાના અતરની વાતને પ્રકાશિત કરવાનું જાણતી નથી અને કદાચે જાણે છે તો સહુ સમજતા નથી કારણુ કે સ્ત્રીની વાતમા અસ્પષ્ટતા વિશેષ હોય છે—તમારા મુખ આગળ સ્ત્રીની વાત દબઈ જાય છે ત્યાર પછી કેવળ નિંદાજ માંભળવામા આવે છે ”

ચંદ્રમુખીએ થોડા સમય સુધી સુપ રહી અવાજને વિશેષ સાફ કરી કહેવા માંડ્યું — “ પરંતુ કેવળ એકજ વખત પ્રેમમાં પડી છું એ પ્રેમનું મદ્ય વાલુ છે ! એથી ધણુ શીખી છું પ્રેમ અક્ષમ વસ્તુ છે તથા રૂપનો મોહ અલગ વસ્તુ છે એ મહત્ત્વ પુરખોજ કરે છે રૂપનો મોહ તમારા કરતા અમારામા ધણોજ યોગ્ય હોય છે અદ્વયકાળમાજ અમે તમારી માફક ઉન્નત બની જતી નથી તમે આવી જ્યારે પ્રેમ દર્શાવો છો, અનેક વાતો વિવિધ ભાવથી જ્યારે કહી સંભળાવો છો ત્યારે અમે સુપ બેસી રહીએ છીએ ધણી વખતે તમને દુઃખ દેતા શરમ આવે

છે—સંકાપ થાય છે મહો જોતાં તિરસ્કાર ઉપજે છે તો પણ શમને લીધે અમે એમ કહી શકતી નથી કે, હું તમને વ્હાઈ શકીશ નહિ ત્યાર પછી એક પ્રકારના બાલ્ય પ્રણયનું નાટક ચાલે છે એક દિવસે એ નાટક જ્યારે પૂર્ણ થાય છે ત્યારે પુરુષ કાષ્ઠથી અધીર બની સ્ત્રી જાતિને ‘વિશ્વાસનાનિની’ કહે છે સહુ એ વાત સાંભળે છે અને સમજે છે એ વખતે પણ અમે ચુપ જ રહીએ છીએ અમને એ વખતે જે દુઃખ થાય છે તે કાણ જોઈ શકે છે ?’

દેવદાસ કાઈ બોલે નહિ ચંદ્રમુખી તેના મહો તરફ જોઈ રહી કહેવા લાગી—“કદાચ સાધારણ મમતા ઉપજે છે, આંખો સમજે છે કે, એજ પ્રેમ છે ! શાન્તિ અને ધીરજથી તે સસારના કામકાજ કરે છે, દુઃખના વખતે પ્રાણ પાથરી મદાયતા કરે છે, તમે તેની ધણી પ્રશ્ન સા કરો છો મુખેથી તેને ઘણો ધન્યવાદ આપો છો ! પરંતુ એ વખતે પણ તેના પ્રેમનો પરિચય પ્રાપ્ત થતો નથી ત્યાર પછી કાંઈ અશુભ ક્ષણે તેનું હૃદય અસલ્ય વેદનાથી ઉડી જાય છે ત્યારે—” આ વખતે દેવદાસના મુખ તરફ તીવ્ર દષ્ટિપાત કરી ચંદ્રમુખીએ ઉમેર્યું, “ત્યારે તમે ખૂબ પાડી બોલી ઉઠો છો કે, ‘કલકિની !’ દરિ-દરિ !”

આ વખતે દેવદાસે ચંદ્રમુખીના મહો ઉપર હાથ દબાવી કહ્યું—“ચંદ્રમુખિ ! આ શું ?”

ચંદ્રમુખીએ કીમેથી તેનો હાથ ખમોડી કહ્યું—“દેવદાસ ! બહીનાતુ કારણ નથી હું તમારી પાર્વતીની વાત કહેતી નથી !”

આટલું બોલી તે ચુપ રહી દેવદાસે થોડા સમય સૂંધી ચુપ રહ્યા પછી કહ્યું—“પણ કર્તવ્ય છે કે નહિ ? મર્માધર્મ છે કે નહિ ?”

ચંદ્રમુખીએ કહ્યું—“એ તો છે જ અને એટલા માટે જ જે ખરી રીતે વ્હાય છે તે સહન કરે છે કેવળ અતરમા વ્હાવાથી પણ કેટલું સુખ તથા તૃપ્તિ છે એ જે જાણે છે તે વિના કારણ સસારની અદગ દુઃખ અને અશાન્તિ લાવવા ઇચ્છતુ નથી દેવદાસ ! હું તમને એક વખત કહી ચુકી છું તથા મહારી એવી ચોક્કસ ખાતરી છે કે, પાર્વતીએ તમને રૂખા નથી, તમેજ તમને પોતાને

હયા છે હુ ગાળુ છું કે, આજે આ વાત સમજવાની તમારામાં તાકાત નથી, પરંતુ જો કદાચ વખત આવશે તો તમે જોઈ શકશો કે, મહે ખરી વાત કહી હતી”

દેવદાસના બંને નેત્રોમાં આગુ ભરાઈ આવ્યા આજે તેના મનમાં કોણુ ગળુ શાથી એમજ થવા લાગ્યું કે, ચંદ્રમુખીનું કહેવું ખરું છે એ આગુ નજરે પડવા છતાં તેને લુગી નાખવાનો ચંદ્રમુખીએ પ્રયત્ન કયો નહિ મનમાં તે મનમાં તે કહેવા લાગી— “ મહે તમને વણી વખત લિન્ન લિન્ન મિથિતિમાં ત્યેયા છે હુ તમારા મનને ગાળુ છું હુ સમજી શકી છું કે, સાધાગળુ પુરૂષની માફક તમે ગળગળા થઈ જઈ પ્રેમ દસાંની રાકા તેમ નથી રૂપને કોણુ નથી રહાવું પરંતુ તમારૂં આટલું બધું તેજ રૂપના ચરણોમાં આત્મ વિસર્જન કરો એમ હુ કોઈ પણ રીતે માની શકતી નથી પાર્વતી કદાચ વણી રૂપવતી હશે એમ છતાં હુ તરફ જુ કે, તેણે જ પ્રથમ તમારા ઉપર પ્રેમ કયો હશે તેણેજ તમારી પાસે પ્રથમ પોતાના અંતરનો પ્રેમ પ્રકટ કર્યો હશે ”

આ વખતે ચંદ્રમુખીથી એકએક અસ્પષ્ટ સ્વરે બોલી જવાયુ— “ મહારા ઉપરથી જ હુ સમજી શકું છું કે એ તમને કેટલા બધા રહાય છે । ”

દેવદાસે ઝડપથી ડાઘ મેડા યદ્ય કહ્યું — “ તું કહ્યું ? ”

ચંદ્રમુખીએ કહ્યું — “ કાંઈ નહિ હુ એમ કહેતી હતી કે, એ તમારા અર્પી બૂલી નયો તમારામાં રૂપ છે ખરું, પણ તેથી જૂન થાય તેમ નથી. આ તોન રહ રૂપ સાહુની નજરે પડવાનો સંભવ નથી છતાં જેની નજરે પડ તે આખા ફરરી જકે તેમ નથી ”

આમ કહી એક ગાદ નિઃશ્વાસ સૂઈ તે બોલી — “ તમે કેવું આકર્ષણ છો એ જે તમને રહાય છે એજ ગળુ છે આવા સ્વર્ગમાંથી હિંજાપૂર્વક પાછો ચાલી જાય એવી સ્ત્રી પૃથ્વીમાં હોય ખરી કે ? ”

પુનઃ થોડા સમય સુધી દેવદાસના મન તરફ ચુપકાતીથી જોઈ રહી ચંદ્રમુખી નજરે કહેવા લાગી — આ રૂપ કાંઈ એકલી નજરેજ પડતું નથી, પરંતુ હૃદયના અંતરતમ પ્રદેશમાં તેની ગંભીર

છાયા પડે છે ત્યાર પછી દિવસ પૂરા થતા અગ્નિની સાથે ચિતામાં બરમ થઇ જાય છે”

દેવદાસે વિલવળ દાઢિથી ચદ્રમુખના મુખ તરફ જોઈ કહ્યું—
“આજે તું આ બધું શું કહે છે?”

ચદ્રમુખીએ મૃદુહાસ્ય કરી કહ્યું—“દેવદાસ ! આની વિષદ ભાગ્યેજ ખીજ હશે જેને સ્થાના નથી તે કદાચ બળાત્કારે પ્રેમની વાત સંભળાવે તો ! હું કેવળ પાર્વતી માટે જ વફાનાત કરતી હતી—મ્હારે માટે નહિ”

દેવદાસે ઉકવાની તેમની કરી કહ્યું—“હવે હું જાઉં છું”

‘હજી યોડા વખત ખેસો મારી હાલનમાં તમારી સાથે વાતચિત કરવાનો પ્રસંગ મ્હને કદાપિ પ્રાપ્ત થયો નથી કદાપિ આની રીતે તમારા બંને હાથ પડી હું તમારી સાથે વાતચિત કરી શકી નથી આજે કરી તૃપ્તિ છે।’ આટલું બોલી ચદ્રમુખી હસી પડી

દેવદાસે આશ્ચર્ય પામી પૂછ્યું—“હસે છે કેમ?”

“કાંઈ નહિ, એક જુની વાત મ્હને યાદ આવી છે એ દશ વર્ષ ઉપરની વાત છે પ્રેમમાં પડી વર છોડીને હું ચાલી આની એ વખતની વાત છે એ વખતે મ્હને એમ લાગતું હતું કે, પ્રેમને માટે હું પ્રાણ સુધ્ધા અર્પણ કરી શકું તેમ છું ત્યાર પછી એક તુચ્છ વરેણા માટે એક દિવસે એની બચક તકરાર થઈ કે, પછાયા કોઈએ કોઈનું મ્હો જોયું નહિ એનો મ્હારા ઉપર બિદકન પ્રેમ નથી નહિ તો તે એક તુચ્છ વરેણું ન લાની આપે કે, એમ વિચારી મ્હો મનને શાન્ત કર્યું”

ફરી એક વખત ચદ્રમુખી હસી પડી ખીજજ લાણે શાન્ત તથા ગંભીરમુખે તેણે કહ્યું—“એ વખતે હું જાણતી નહોતી કે સાધારણ માયુ હું ખતું મટાડવા માટે સહેલાઈથી હસતા હસતા પ્રાણ સુધ્ધા આપી નકાચ છે ! એ વખતે સીતા દમયંતીની વાતને હું માનતી નહોતી કીધું, દેવદાસ ! આ જગતમાં બધું સંભવિત છે ને?”

દેવદાસ કાંઈ બોલી શક્યો નહિ હતબુધ્ધિની માફક એકાગ્ર દાઢિથી થોડી લાણ સૂંતી જોત રહી તે બોલ્યો—“હું જાઉં છું—”

“બહીવાનું દારણું નથી હજી થોડી વાર ખેસો હવે હું

તમને ભુલાવી રાખવા ઈચ્છતી નથી મહારા એ દિવસો ચાલ્યા ગયા છે હવે તમે મહારો જોટલો તિરસ્કાર કરો છો, તેટલો જ તિરસ્કાર હું મહારો પોતાનો કરૂ છું પરંતુ દેવદાસ ! તમે વિવાહ કેમ નથી કરતા ? ”

આટલી ક્ષણ પછી દેવદાસે નિઃશ્વાસ મૂકી હસીને કહ્યું — “ વિવાહ કરવાની મહારી ઇચ્છા થતી નથી ”

“ ઇચ્છા ના થતી હોય તો પણ કરો બાળ બચ્ચાના મ્હો જોઈ ધણી શાન્તિ મેળવી શકશે તે ઉપરાંત મહારે માટે પણ એક રસ્તો નીકળશે. તમારા સસારમા દાસીની માફક રાત્રીને પણ સુખમા હું મહારા દિવસ વીતાડી શકીશ ”

દેવદાસે હાસ્ય મુખે કહ્યું — “ ઠીક છે, એ વખતે તને બોલાવી મગાવીશ ”

ચંદ્રમુખી જાણે તેનું હાસ્ય જોઈ શકી નહિ તે બોલી — “ દેવદાસ ! તમને ખીજ એક વાત પૂછવાની મહારા ઇચ્છા છે ”
“ શી ? ”

“ તમે અત્યાર સુધી મહારી સાથે શા માટે વાતચિત કરી ? ”

“ કાઈ ગુન્હો થયો છે કે ? ”

“ એ હું જાણતી નથી ! પરંતુ આ નવીન પ્રકાર છે ! નશો કરી બેભાન બન્યા સિવાય, પહેલા તમે મહારી સાથે વાત કરતા નહોતા ! ”

આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપ્યા સિવાય દેવદાસે વિષજ્ઞ મુખે કહ્યું — “ હમણાં દારુને સ્પર્શ કરી શકાય તેમ નથી—મહારા પિતાનું મૃત્યુ થયું છે ”

ચંદ્રમુખીએ ધણા સમય સુધી કર્ણ દૃષ્ટિથી જોઈ રહી કહ્યું — “ હવે પછી દારુ પીશો કે ? ”

“ કાઈ ચોક્કસ કંઈ શકતો નથી ”

ચંદ્રમુખીએ દેવદાસના બન્ને હાથ વિશેષ આગળ ખેંચી રૂધિરભર્યા કંઠે કહ્યું — “ જો બની શકે તો એ વ્યસન છોડી દેજો જાણી જોઈ આવી કચન જેવી કાયાનો અકાળે નાશ કરશે નહિ ”

દેવદાસે એકાએક ઉઠી ઉભા થઈ કહ્યું — “ હું જાઉં છું. ”

• તુ જો સ્થળે જાશ એ સ્થળ મ્હને લખી જણાવજો વળી કોઈ પણ પ્રકારની જરૂર પડે તો મહારાથી શરમ રાખીશ નહિ ”

ચત્રમુખીએ પ્રણામ કરી ચરણગળ વધ કર્યું — “હું સુખી થાઉં એવો આશીર્વાદ આપો વળી બીજી એક ભિક્ષા માગુ છું કે, ન ડરે નારાયણ અને જો કદાચ દામીની જરૂર પડે તો મ્હને યાદ કરજો ”

“વા. !” કહી દેવદાસ ચાલ્યો ગયો ચત્રમુખીએ બન્ન હાથ જોડી રહી પડીને કહ્યું — “ભગવાન ! ફરી એક નખત દસાન દરાવજો ”

— ૦ —

પ્રકરણ ૧૪ મું .

મનોરમાના પત્ર

એ વર્ષથી પાર્વતી મરે ડોનો વિવાહ કરી ગણા અશે નિશ્ચિત થઈ હતી જલદગ્ધાલા બુદ્ધિમતી તથા કામકાજમાં હોશિયાર હતી પાર્વતીને બદલે સસારતું ઘણું ખરું કામકાજ તેજ કરતી હતી પાર્વતીએ હવે બીજી તરફ યાન આપ્યું હતું આજે પાંચ વર્ષથી વિવાહ થવા છતાં તેને સત્તાન થયું નહોતું પોતાને સત્તાન નહિ હાવાથી બીજાના સત્તાને તરફ તેની ઘણી માયા હતી ગરીબ દુઃખીની માયા તો દૂર રહી પરતું જેમની સ્થિતિ કંઈક સારી હોય તેમના હોકરાઓનું ખર્ચ પણ તે જ વેડી લેતી હતી એ કપરાત દેવમંદિરનું કામકાજ ન્હી, માથું સન્યાસીની સેવા કરી, અથ ગોળી પરિચર્યા કરી તે પોતાના દિવસો પસાર કરતી હતી રના માંને સમજાવી પાર્વતીએ એક અતિયિશાળા ખોલી હતી તેમાં આશ્રય મિતના ગરીબ લોક ઈચ્છાનુસાર રહી શકતા હતા જમીન-દારના નસારમાંથી જ તેમને ખોરાકી પોષાકી મળતી હતી બીજું એક કાર્ય પાર્વતી ઘણી છુપી રીતે પોતાના ખર્ચની રકમ-માંથી કરતી હતી એ કાર્યની તેના સ્વામીને પણ ખબર નહોતી દરિદ્ર ભદ્ર દુઃખોને તે ખાનગી રીતે પેસાની મદદ કરતી હતી પતિ પામેથી હરેક મહિને તેને ખાનગી ખર્ચ માટે જે રકમ મળતી હતી તેમાંથી જ તે આ સમગ્ર ખર્ચ કરતી હતી આમ કરતાં એ કાર્ય કચેરીના મુખ્ય કારભારીથી અગ્નિચુ રહ્યું નહિ તથા તેના હાથ નીચેના માણસો તે એ વા તકેપર અદરખાને

અર્થાં કરવા લાગ્યા. સસારનું ખરૂં આજ્ઞાકાલ બ્રહ્મણું થઈ ગયું છે એ વાત દાસીઓ પણ છુપી રીતે સાબળી આવતી હતી સિદ્ધકર્મા વિશેષ રકમ રહેતી નહોતી સસારમાં નકાસું ખરૂં વધે છે તો તે દાસ દાસીઓથી જોઈ શકાતું નથી દાસીઓને મુખે જલદબાલા એ સધળી વાત સાબળી શકતી હતી એક દિવસે રાત્રે તેણે પતિને કહ્યું—તમે આ ધરના કોઈ નથી કે ?”

મહેન્દ્રે પૂછ્યું —“ કેમ, શું છે ?”

સ્ત્રીએ કહ્યું —“ દાસ દાસીઓ બધું જોઈ શકે છે અને તમે આખો મીચીને ફરો છો કે ? બાપાજી તો નવી બાને કાંઈ કહી શકે તેમ નથી, પરંતુ તમારે કહેવું જોઈએ ”

ખરી વાત સમજી નહિ શકાવાથી મહેન્દ્રે ઉત્સુક બની કહ્યું — “તું શી વાત કહે છે ?”

જલદબાલા ગભીર બની સ્વામીને સલાહ આપવા લાગી કે “નવી બાને હેંચા છોકરા નથી તેથી સમાર તરફ તેમનું લક્ષ્ય ક્યાંથી રહે ! તેઓ ઘટ્ટા હાથે પૈસા ઉડાવે છે એ તમે જોઈ શકતા નથી કે ?”

મહેન્દ્રે બ્રહ્મણી ચલાવી કહ્યું —“ શામા પૈસા ઉડાવે છે ?”

જલદે ઉત્તર આપ્યો —“આખો હોત તો જોઈ શકત આજ્ઞાકાલ ધરનું ખરૂં બ્રહ્મણું થઈ ગયું છે સદાવ્રત, દાન, ફકીર અતિથિ વગેરે પાછળ મરજી મુજબ પૈસા ખરચાય છે ઠીક છે, તેઓ તો જાણે કે, પરલોક સુધારે છે, પરંતુ તમને બાળબચ્ચા થશે તેમનું શું ? તેઓ શું ખાશે ? પોતાની વિષયસ પતિને ઉડી જવા દઈ છેવટ તેઓ બીજા માગશે કે ?”

મહેન્દ્રે બિજાનામા બોલ્યું —“ તું કોની વાત કરે છે ? બાની કે ?”

જલદે કહ્યું —“ બધી વાત હું ચોખ્ખી ચોખ્ખી ન કહું ત્યાં સુધી તમે કાંઈ સમજી શકો તેમ નથી કે ?”

મહેન્દ્ર બોલ્યો —“ તું બાના નામ ઉપર ફરિયાદ કરવા આવી છે ?”

જલદબાલાએ ક્રોધે ભરાઈ કહ્યું —“મહારે ફરિયાદ કરવાની શી જરૂર ? જે ખરી વાત હતી તે મહે તમને કહી સાબળાવી છે, નહિ તો છેવટે ક્યાંય તમે મહેને જ દોષ દેત ”

મહેન્દ્રે ઘણા સમય સૂધી ચુપ બેસી રહ્યા પછી કહ્યું —
 “તુ કગલની કન્યા અતિથિ શાળાનું મહત્વ કયાથી સમજી શકે ?”
 જલદ બોલી ઉઠી — “ત્યારે તમારી નવી બાના બાપને ઘેર ફેટલી
 અતિથિશાળાઓ છે ?”

મહેન્દ્ર વિશેષ બોલાબોલી નહિ કરતાં ચુપકીદીથી પડી
 રહ્યો રહવારે ઉઠી પાર્વતી પાસે જઈ તેણે કહ્યું — “બા ! આ
 તુ કેવી વહૂ લાવી ? એની સાથે કોઈ પણ રીતે સસાર માડી શકાય
 તેમ નથી હું કલકતા ચાલ્યો જાઉં છું”

પાર્વતીએ આશ્ચર્ય પામી પૂછ્યું — “શું થયું છે, બાઈ ?”

“એ ત્હારા નામે ગમે એવા કંટુ વચનો ઉચ્ચારતી હોવાથી
 હું એનો ત્યાગ કરું છું”

પાર્વતી છેલ્લા થોડા દિવસથી મ્હોટી વહૂના વ્યવહાર તરફ
 ધ્યાન આપતી હતી, છતાં એ ભાવને દબાવી દષ તેણે કહ્યું —
 “ભાઈ એ તો શાણી છોકરી છે” ત્યાર પછી તેણે જલદબાવાને
 એકાતમાં બોલાવી પૂછ્યું — “વહૂ ! તકરાર થઈ છે કે શું ?”

પતિને રહવારથી કલકતા ચાલ્યો જવાની તૈયારી કરતો
 જોઈ જલદબાવા મનમાં ધણે બધા પામી હતી સાસુનો પ્રશ્ન
 સાંભળી રડી પડીને તેણે કહ્યું — “બા ! મ્હારો જ વાક છે
 વળી દાસીઓ સુદાં ખરચપત્ર સળધી બોલચાલ કરે છે”

પછી પાર્વતીએ સઘળી હકીકત સાંભળી પોતે શરમાઇને
 વહૂની આખો લુછી તેણે કહ્યું — “વહૂ ! ત્હાર કહેવું ખરૂં છે
 હું સસારકાર્યમાં નિપુણ નહિ હોવાથી જ ખરચપત્ર તરફ મ્હાર
 ધ્યાન નહોતું”

ત્યાર પછી પાર્વતીએ મહેન્દ્રને બોલાવી કહ્યું — “ભાઈ !
 વિના દોષે તુ કોષ કરીશ નહિ તુ સ્વામી છે ત્હારા કત્તાણીની
 કામના આગળ સ્ત્રીએ બીજું બધું તુચ્છ સમજવું જોઈએ વહૂ
 મ્હારી સાક્ષાત લક્ષ્મી છે” પરંતુ તે દિવસથી જ પાર્વતીએ હાથને
 સમેટી લીધેા પછી અતિથિશાળા અને દેવમ દિરની પ્રથમના જેવી
 સેવા થઈ નહિ ઘણાં અનાથ, અપંગ, ફકીર વગેરે માણસો
 પાછા ફરવા લાગ્યા એ વાત જમીનદારના જાણવામાં આવતાં
 તેમણે પાર્વતીને બોલાવી કહ્યું — “કેમ લક્ષ્મીજીને બહાર ખૂટી
 ગયો કે ?”

પાર્વતીએ હસતે મુખે કહ્યું - “કેવળ આપ આપ કરવાથી ક્યાં સૂધી ચાલી શકે? થોડા દિવસ સૂધી એકદુ પશુ કરવું જોઇએ અરય કેટલુ બધુ વધી ગયુ છે એ જોઇ શકતા નથી?”

“અરય વધી ગયુ છે તેથી શુ થઇ ગયુ? હવે કેટલા દિવસ બાકી રહ્યા છે? આ છેલ્લા દિવસોમાં સત્કર્મ કરી પરલોક સુધારવો જોઇએ”

પાર્વતીએ હસીને કહ્યું - “આ કેવળ પોતાના સ્વાર્થની વાત છે કેવળ પોતાનો પરલોક સુધારવા માટે બાળખચ્ચાને દુઃખના દરિયામાં હડસેલી મુકવા કે? થોડા દિવસ સુપ બેસી રહો ત્યાર પછી પાછુ બધુય થશે”

ચૌધરી મહાશયને સુપ થયુ પડ્યુ બીજી તરફથી પાર્વતીનું કામ ઓછુ થયુ એટલે એની ચિંતા વધી ગઈ તેની સત્તણી ચિંતા કેવળ એકજ વિષયમાં ગુચાપલી હતી જેને આજ્ઞા હોય છે તે જૂદી રીતની ચિંતા કરે છે તથા જેને આજ્ઞા નથી હોતી તે પશુ વળી જૂની રીતની ચિંતા કરે છે પહેલી આજ્ઞાવાદીની ચિંતામાં સજીવતા છે, સુખ છે, તૃપ્તિ છે, દુઃખ છે અને ઉત્કંઠા છે તેથી તે મનુષ્યને થકવે છે—વિશેષ સમય સૂધી ચિંતા કામ્ય રહેતી નથી, પરંતુ નિરાજ્ઞાવાદીને સુખ નથી, દુઃખ નથી, ઉત્કંઠા નથી, છતાં તૃપ્તિ છે આખોમાથી આસુ ટપકે છે, પરંતુ હમ્મેશા જૂના જૂના ભાવથી એ ચિંતા હૃદયને બેદી નાખતી નથી હલકા મેધની માફક આમ તેમ તે તણાય છે જ્યાં પવનના ઝપાટા નથી લાગતા ત્યાં તે સ્થિર રહે છે, તથા જ્યાં ઝપાટા લાગે છે ત્યાંથી ખસી જાય છે તન્મય મન ઉદ્દેગદીન ચિંતાથી એક પ્રકારની સાથકતા મેળવે છે પાર્વતીને પશુ આજ્ઞાકાલ એવુજ થયુ હતુ સધ્યાપૂજા કરવા બેસતાં અસ્થિર, ઉદ્દેશદીન, નિરાજ મન વિજળીની ઝડપથી એક વખત તાલસોનાપુરના આંખાવાડીઆ, વાસના ઝાડ, નિશાળ, નદીનો ઘાટ વગેરે સ્થળે ફરી આવતુ હતુ વળી એ મન એવા કાંઈ સ્થળે છુપાઇ જતુ કે, પાર્વતી પોતે પશુ તેને શોધી બહાર કાઢી શકતી નહિ કવચિત્ ઓખના ખુણા ઉપર હાસ્ય દેખાઇ આવતુ તો કાણુ કાળ પછી અબ્બુ એક બિંદુ ટપ કરતુ પૂજના જળપાત્રમાં પડતુ હતુ આમ છતાં દિવસો પસાર થતા હતા કામકાજ કરવામાં, મધુર વાતચિતમાં, પૌરોષકાર તથા

સેવા-સુશ્રુષા કરવામાં પણ દિવસો વીતી જતા હતા. વળી એ બધું ભૂલી ધ્યાનમગ્ન યોગિનીની માફક દિવસો પસાર થઈ જતા હતા કોઈ તેને લક્ષ્મીસ્વરૂપિણી અન્નપૂર્ણા કહેતું તો કોઈ અરિથર ચિત્તવાળી ઉદાસિની કહેતું હતું

ગઈ કાલથી પાર્વતીનામાં બીજો એક પ્રકારનો ફેરફાર જોવામાં આવતો હતો એનામાં જાણે કે તીવ્રતા અને કઠોરતા દેખાતીહતી એ જળથી ઉઠાળા મારતી ભરગગામાં જાણે કે એકાએક ઓટ આવ્યો હતો એ ફેરફારનું કારણુ ધરનું કોઈ માણસ જાણતું નહોતું ફક્ત અમેજ જાણતા હતા મનોરમાએ તાલસોનાપુરથી ગઈ કાલે એક પત્ર લખ્યો હતો તેમાં તેણે નીચે પ્રમાણે હકીકત લખી હતી,-

“ પાર્વતી ।

ધણા દિવસથી આપણે બન્નેએ એક બીજાને પત્ર લખ્યો નથી એ મારે બન્ને જણીએ ગુન્હો કબૂલ કરી અભિમાન ઓછું પ્રીએ એ ઉત્તમ છે હું મ્હોટી હોવાથી માનસિક્ષા માગી લઉં છું આશ્વા રાખુ છું કે, તું જલ્દી ઉત્તર આપીશ આજકાલ કરતા લગભગ એક માસથી હું ઘેર (પિયર) આવી છું આપણા જેવી ગૃહસ્થ ધરની સ્ત્રીએ શારીરિક આરોગ્ય તરફ ખાસ લક્ષ્ય આપતી નથી મૃત્યુ થતાં કહીએ કે, છુટકારો થયો અને જીવતાં કહીએ છીએ કે, ઠીક છે તેથી હું પણ કહું છું કે, મ્હાર શરીર ઠીક છે આ બધી નકામી વાત છે ઉપયોગી વાત પણ લખવાની છે, છતાં છેલ્લા બે દિવસથી તને એ વાત લખવી કે નહિ તે વિચાર્યાં કરતી હતી, એ વાત લખી જણાવું તો તને દુઃખ થશે કે કેમ એ હું વિચારી શકી નહોતી દેવદાસની વાત સાંભળી તને દુઃખ થશે જ, પરંતુ તે સાથે ત્હારી વાત યાદ આવતાં હું મ્હારા અશ્રુજળને રોકી શકતી નથી પ્રથમે જે કંઈ છે તે સાફ જ કંઈ છે, નહિ તો દૈવયોગે ત્હારા જેવી રીસાળ સ્ત્રી તેને પનારે પડી હોત તો અત્યાર સૂધીમા હૂબી મરીને અથવા ઝેર ખાંધને જરૂર આત્મઘાત કરત વળી જે વાત સંધળા માણસો જાણે છે તે બે દિવસ પછી પણ ત્હારા જાણવામાં

આવે તેમ હોવાથી ત્હારાથી તે છુપાની રાખવાની જરૂર મ્હને લાગતી નથી

“આજ છ સાત દિવસથી દેવદાસ અત્રે આવ્યો છે જમીનદારના ગૃહિણી કાશી રહેવા આત્યા ગયા છે અને દેવદાસ કલકત્તાવાસી થયો છે એ તો તુ પણ જાણે છે તે કેવળ ભાષ સાથે તકરાર કરવા તથા રૂપિયા લેવાને જ અહીં આવ્યો છે એમ સાબળ્યુ છે કે, વચ્ચે વચ્ચે આટલા માટે જ તે આવે છે જ્યાં સુધી રૂપિયાની જોગવાઈ નથી થતી ત્યાં સુધી રહે છે, જોગવાઈ થતાં કલકત્તા આવ્યો જાય છે

‘અહીં વર્ષથી તેના પિતાનું મૃત્યુ થયું છે તને સાબળી ને અન્યથાની લાગશે કે, આટલી ટુક મુદતમાં તેણે લગભગ અડધી મિલકત ઉઠાવી દીધી છે દિજદાસ વ્યવહારચતુર માણસ હોવાથી કોઈ પણ રીતે તેણે પોતાની મિલકત સાચવી રાખી છે દેવદાસ દાર અને વેશ્યામાં પોતાનું સર્વસ્વ ગૃમાવી બેઠો છે, કાણુ તેનું રક્ષણ કરશે ? યમદેવતા સિવાય કોઈ તેનું રક્ષણ કરી શકે તેમ નથી એ વખત પણ હવે નજીક આવ્યો છે તેણે વિવાહ કર્યો નથી એ સંતોષની જ વાત છે

‘સાથે સાથે દુ ખ પણ થાય છે પહેલાની એ કચન જેવી ગયા નથી, એ રૂપ નથી, એ તેજ નથી, જાણુ કે એ કોઈ બીજો જ દેવદાસ છે ! રૂક્ષ વાળ હવામાં ઉડે છે, આખો ઊંડો ઉતરી ગય છે એ કેવો ઝડપો બની ગયો છે તેનું વર્ણન કરવા જેવા શબ્દો મ્હારી પાસે નથી તે નજરે પડતા તિરસ્કાર ઉપજે છે અને ભય લાગે છે આખો દિવસ બહુક હાથમાં લઈ નદીના કિનારા ઉપર ફરે છે તથા પખીઓનો સિકાર કરે છે પછી જ્યારે મધ્યાહ્નકાળ થતાં માથું તપી જાય છે ત્યારે નદીના બાંધ પાસે આવેલા વડના ઝાડ નીચે નીચું જોઇ બેસી રહે છે સંધ્યા કાળ પછી રાત્રે ઘેર જઈ પુષ્કળ દાર પીએ છે રાત્રે જીંધે છે કે નહિ તે ઇશ્વર જાણે !

“વચ્ચે એક દિવસે સંધ્યાકાળે હું નદી ઉપર પાણી બરવા ગઈ હતી ત્યાં મ્હે દેવદાસને હાથમાં બહુક લઈ આવ્યો જતો જોયો, મ્હને આજખી તે મ્હારી નજીક આવી ઉભો રહ્યો. ભયને

લીધે જાણે મ્હારો જીવ ઉડી જવા લાગ્યો ! નદીના ઘાટ ઉપર એકે માણસ નહોતું ઈશ્વરે સારું કયું કે, તે દિવસે એણે કાંઈ બદમાશી કરી નહિ સરળ સભ્ય માણસની માફક શાન્ત લાવથી તેણે પૂછ્યું, “ મનુ બહેન ! સારી છે ને ? ”

“ કાંઈ ઉપાય નહિ હોવાથી બહીતા બહીતા માયુ હલાવી મ્હે કહ્યું, ‘હા’

“ પછી એક ગાઠ નિશ્વાસ મૂકી તેણે કહ્યું — “બહેન ! સુખી રહે તને જેઠ ઘણો આનંદિત થાઉ છું ” પછી તે ધીમે ધીમે ચાલ્યો ગયો હું ઝડપથી પલાયન કરી ગઈ સારું થયું કે એણે મ્હારો હાથખાથ પકડ્યો નહિ ! જવા દે એ વાત એ દુરાચારીની હકીકત લખતા પત્રનો અત આવે તેમ નથી

“ બહેન ! મ્હે તને ઘણું દુઃખ દીધું છે કે ? આજે પણ જો તેને નહિ ભૂલી શકી હોય તો તને દુઃખ થશે જ, પણ ઉપાય શો ? જો ત્હારો અપરાધ કરેલો લાગે તો ત્હારી આ સ્નેહમયી મનુ બહેનને ક્ષમા આપજે ”

ગઈ કાલે પત્ર આવ્યો હતો પાર્વતીએ આજે મહેન્દ્રને બોલાવી કહ્યું — “ જો પાલખી અને બત્રીસ મંજુર જેઠએ હું હમણા જ તાલસોનાપુર જવાની છું ”

મહેન્દ્રે આશ્ચર્ય પામી પૂછ્યું — “ પાલખી તથા મંજુરોનો બદોબસત કરે છું પણ એ પાલખીની શી જરૂર છે ? ”

“ પાર્વતીએ કહ્યું — “ ત્હારે સાથે આવવાનું છે રસ્તામાં જો કદાચ મ્હારે મૃત્યુ થાય તો અગ્નિ મૂકવા માટે મ્હોટા દીકરાની જરૂર પડે ”

મહેન્દ્ર બીજી કાંઈ બોલ્યો નહિ પાલખીઓનો બદોબસત થતા બન્ને જણોએ પ્રયાણ કર્યું

એ બંધર જાણવામાં આવતાં જમીનદારે દાસદાસીઓને ઘણી પૂછપરછ કરી, પરંતુ કેાઈ કાંઈ કારણ જણાવી શક્યું નહિ પછી જમીનદારે બુદ્ધિ વાપરી બીજા પાંચ દરવાન અને દાસ દાસીઓને રવાના કરી દીધા

એક દરવાને પૂછ્યું — “ રસ્તે મેળાપ થતા પાલખીઓ પાછો વાળીએ કે ? ”

• જમીનદારે વિચાર કરી કહ્યું —“ ના, એમ કરવાની જરૂર નથી તમે સાથે સાથે જળે અને રસ્તામાં સકટ ન આવી પડે તે સલાળાએ ”

એ દિવસે સધ્યાકાળ પછી બન્ને પાલખીઓ તાલસોનાપુર જઈ પહોંચી હતી, પરંતુ દેવદાસ ગામમાં નહોતો તે દિવસ દ્વિપ્રહરે એ કલકત્તા ચાલ્યો ગયો હતો

પાર્વતીએ કપાળ ઉપર હાથ પછાડી કહ્યું —“ હાય ભાગ્ય ! ”

પછી તે મનોરમાને મળી મનુએ પૂછ્યું —“ પાડ ! દેવદાસને મળવા આવી હતી કે ? ”

પાર્વતીએ કહ્યું —“ના, મ્હારી સાથે તેડી જવા આવી હતી અહીં કોઈ એમનું પોતાનું માણસ નથી ”

મનોરમા ચુપ થઈ ગઈ થોડા સમય પછી તેણે કહ્યું —
“ તું શું બોલે છે ? ” સાથે લઈ જતા તને શરમ ન આવત ? ”

“ એમાં શરમ આવવા જેવું શું હતું ? પોતાની વસ્તુ હું લઈ જઈ એમાં શરમ શાની ? ”

“ રામ રામ, આ તું શું બકે છે ? ત્હારે ને તેને કોઈ પણ પ્રકારનો સબંધ નથી—આવી વાત તું મુખમાં લાવીશ નહિ ”

પાર્વતીએ મ્હાન હાસ્ય કરી કહ્યું —“ મનુબહેન ! સમજાવ્યું આવ્યા પછી જે વાતે મનમાં વાસ કર્યો છે તે કોઈ વખતે મુખની બહાર નીકળી પડે છે હું તને બહેન માનું છું તેથી જ તું એ વાત સાંભળી શકી છે ”

બીજે દિવસે પ્રભાતકાળે પાર્વતી માતાપિતાના ચરણોમાં પ્રણામ કરી પુનઃ પાલખીમાં બેસી શ્વસુરપક્ષ તરફ ચાલી ગઈ

પ્રકરણ ૧૫ મું

કેવળ સ્નેહને માટે !

આજઢાલ કરતાં બે વર્ષથી અશયજુરો નામક ગામડામાં ચદ્રમુખીએ ઘર બાંધ્યું હતું ન્હાની નદીને તારે એક ઉચી જગ્યાએ તેણે માટીની બે ઓરડીઓ તૈયાર કરાવી હતી નજીક એક બાપરી તીરે ગાય બાંધેલી હતી બે ઓરડીમાંની એકમાં તનુ રસોડું હતું તથા બીજીમાં તે શયન કરતી હતી આગણુ ચન્દ્ર હતું આગણુ નજીક તુળશી રોપવામાં આવી હતી રહામે નીતો ઘાટ હતો કેટલાક લોડા પામે ખજુરીના ઝાડ કપાવી સીડી તૈયાર કરાવી હતી ચદ્રમુખા સિવાય એ ઘાટનો ઉપયોગ ખજુ ટાઇ કરતું નહિ વર્ષાઋતુમાં નદી જ્યારે ભરાઇ જતી ત્યારે ચદ્રમુખીના મકનથી જળ થોડું જ તીચું રહેતું વર્ષાઋતુમાં ગામ લોક આવી આગણુમાં પુષ્કળ માટી નાખી તેને ઉચું કરી જતા હતા એ ગામડામાં ભદ્ર લોકોનાં સખ્યા ખિલકુલ નહોતી ખેડૂત, ગોવાળીઆ, ગંધારી, મોચી વગેરે નિમ્ન વર્ગના મનુષ્યો નો જ એ ગામમાં વાસ હતો ચદ્રમુખીએ આ ગામમાં આવી દેવદાસને ખબર મોકલી હતી ઉત્તરમાં દેવદાસે બીજા યોગ રૂપિયા મોકલી આપ્યા હતા એ રૂપિયા ચદ્રમુખી ગામ લોકોને ઉછીના આપતી હતી આપદ વિપદમાં એ લોકો ચદ્રમુખી પાસે દોડી આવતા હતા તથા રૂપિયા મેળવી પ્રજુલ્લ મુખે ઘેર ચાલ્યા જતા હતા ચદ્રમુખી કોઈની પાસે વ્યાજ લેતી નહિ વ્યાજના બદલામાં લોક શાકભાજી, ચામ વગેરે રાજી ખુશીથી આપી જતા હતા ધીરવામાં આવેલી રકમ માટ પથ્થુ ચદ્રમુખી કડક ઉત્તરાણી કરતી નહિ જેનાથી અસન રકમ ન આપી શકાય તે નહોતું આપતું એવા વખતે ચદ્રમુખી હમીને કહેતી - “હવે તને કદાપિ કાંઈ આપીશ નહિ ”

દેણુદાર મનુષ્ય નત્ર લાવે કહેતું કે “આ ! આ વખતે માનમમાં સારો પાક થાય એવો આશીર્વાદ આપો. ”

ચંદ્રમુખી આશીર્વાદ આપતી વળી પાછો કદાચ પાક સારો થતો નહિ જમીનદારના મહેસુલ માટે જખરો તગાદો થતો—ફરીથી દેણદાર આવી રડી પડી હાથ લખાવતુ, ચંદ્રમુખી ફરી પૈસા આપતી તે હસીને મન સાથે કહેતી કે, “ ગામ લોક જીવતા રહે, મહેને પૈસા માટે શી ચિંતા છે ? ”

પરંતુ તે ક્યાં હતો ? લગભગ છ માસથી ચંદ્રમુખીને તેના અર્થાન્ દેવદાસના કાંઈ સમાચાર મળ્યા નહોતા. પત્ર લખવામા આવતા ઉત્તર મળતો નહિ, રજીષ્ટર્ડ પત્ર રખડી રજળી પાછો આવતો એક ગોવાળીઆના કુટુંબને ચંદ્રમુખીએ પોતાના પાટો શર્મા રાખ્યુ હતુ તેણે એ ગોવાળીઆના પુત્રના લગ્નમા સારી મદદ કરી હતી તેને ખેતીના ઓળરો ખરીદી આપ્યા હતા એ કુટુંબ ચંદ્રમુખીનું આપ્રિત અને અનુગત હતુ એક દિવસે રહવારે ચંદ્રમુખીએ એ ગોવાળીયા ભેરવને બોલાવી કહ્યુ “ ભેરવ ! તાલસોનાપુર અહીંથી કેટલુ દૂર છે એ જાણુ છે ? ”

ભેરવે વિચાર કરી કહ્યુ —“એ જમલ વટાવીએ એટલે કચેરી આવે છે ”

ચંદ્રમુખીએ પ્રશ્ન કર્યો—“ ત્યાં જમીનદાર રહે છે, કેમ ? ”

ભેરવે કહ્યુ —“ હા, તેઓ, આખા દેશના જમીનદાર છે આ ગામ પશ્ચુ તેમનુ જ છે ત્રણ વર્ષથી જમીનદાર સ્વર્ગવાસી થયા છે જમીનદારીમાના સંઘળા માણસોને એ વખતે એક મહિના સંધી મિષ્ટાન્ન જમાડવામા આવ્યુ હતુ હમણા જમીનદારના બે છોકરાઓ છે એ ધણા મોટા—રાજા જેવા લોક છે ! ”

ચંદ્રમુખીએ કહ્યુ —“ ભેરવ ! મહેને તુ ત્યાં લઈ જઈ શકીશ ? ”

ભેરવે કહ્યુ —“ હા, જે દિવસે જવાની ઇચ્છા થાય તે દિવસે કહેજો ’

ચંદ્રમુખીએ ઉત્સુક થઈને કહ્યુ —“ ભેરવ, ચાલને, આપણે આજે જ જઈએ ”

ભેરવે આશ્ચર્ય પામી કહ્યુ —“ આજે જ ? ! ” ધણી ચંદ્રમુખીના

મ્હો તરફ જોઈ તે બોલ્યો --“બા! તમે જલ્દી રસોઈ કરી જમી લ્યો, હું પણ થોડું કાચું કોર ખાવાનું બાકી લઉં”

ચંદ્રમુખીએ કહ્યું --“ ભૈરવ ! મ્હારે રસોઈ બનાવવી નથી, તું ત્હારે જે બાકી હોય તે બાકી લે.”

ભૈરવે ઘેર જઈ એક વસ્ત્રને હોડે કાચું કોર ખાવાનું બાકી લીધું પત્રી માથે ફાળાકે બાકી હાથમાં ડાગ લઈ ચંદ્રમુખી પાસે આવી તેણે કહ્યું --“ ચાલો, પણ બા ! તમે કાંઈ નહિ ખાઓ ?”

ચંદ્રમુખી બોલી--“ના, હજી મ્હો સ્નાન સંખ્યા કર્યા નથી, જો વખત મળશે તો ત્યાં જ પરવારી લઈશ ”

ભૈરવ રસ્તો બતાવતો આગળ ચાલવા લાગ્યો પાછળ ચંદ્રમુખી મહાકળે ચાલવા લાગી અભ્યાસ નહિ હોવાથી બંને પગ ક્ષત વિક્ષત થઈ લોહીથી ભીજવા લાગ્યા મધ્યાહ્નના પ્રખર તાપથી તેનું આંખુ મ્હો લાલચોળ થઈ ગયું સ્નાનાહાર કરેલો નહિ હોવા છતાં ચંદ્રમુખી ખેનરો પછી ખેતર વટાવી જવા લાગી ખેડૂતો આશ્ચર્ય પામી તેના તરફ જોઈ રહ્યા

ચંદ્રમુખીએ એક લાલરંગનું ગવન પહેર્યું હતું હાથમાં બે જોડ બગીચો હતી માથા ઉપર કપાળ સુધી ધુમરો ખેંચ્યો હતો તથા આખા દેહને તેણે મિઠાનાની લાખી ચાદરથી ઢાંકી દીધો હતો સૂર્યનો અસ્ત થવાને બ્યારે વિશેષ વિલંબ નહોતો ત્યારે બંને જણાં ગામમાં જઈ પહોંચ્યા ચંદ્રમુખીએ સહજ હમીને કહ્યું --“ ભૈરવ ! ત્હારા બે ખેતર હવે પૂર્ણ થયા કે ?”

ભૈરવે એ પરિહાસને સમજી નહિ શકતાં સરળ ભાવથી કહ્યું-- “ માજી, અહીં આવી તો પહોંચ્યા, પરંતુ તમારે સુખી શરીર અત્યારે પાછું ફરી શકશે કે ?”

ચંદ્રમુખીએ પોતાના મન સાથે કહ્યું --“ આજે તો શું પણ કાલે સુદા એ રસ્તો ચાલી શકું તેમ નથી ” પ્રકાશમાં તેણે કહ્યું -- “ ભૈરવ ! અહીં બળદગાડી મળશે ?”

“ હા, બળદગાડી ભાડે કરી લાવું ?”

ચંદ્રમુખીએ સમતિ દર્શાવી જમીનદારના મકાનમાં પ્રવેશ કર્યો બરવ ગાડી નકળી કરવા બીજી દિશા તરફ ચાલ્યો ગયો જમીન

દારના મકાનમાં ઉપરને મળ્યે અદરના ભાગમાં આવેલા છત્તમાં મ્હોટી વહૂ (આજકાલ જમીનદારની ગૃહિણી) બેઠી હતી એક દાસી ચદ્રમુખીને ત્યાં લઈ ગઈ ઉભયે ઉભયનું નિરીક્ષણ કર્યું ચદ્રમુખીએ નમસ્કાર કર્યા. મ્હોટી વહૂ કનકના અંગ ઉપર પુષ્કળ અલકારો હતા નેત્રોના ખુણાઓમાંથી અહકાર પ્હાર ફાટી નીકળતો હતો બન્ને ઓળખ તથા દાંત વિશેષ પાનતમાકુ ખાવાની ટેવથી કાળા પડી ગયા હતા એક તરફનો ગાલ ફુલેલો હતો. તેમાં કદાચ પાનતમાકુ ભરેલા હશે ચોટલો એટલો બધો બેચીને—કસીને બાધ્યો હતો કે અબોડો માથા ઉપર ચઢી ગયેલો દેખાતો હતો કાન તથા નાક ધરેણીથી ભરેલાં હતાં

ચદ્રમુખીએ જોયું કે, કનકનો દેહ ભરાવદાર હોય તેનો વહૂ કાળાશ્વ પડતો હતો મુખાકૃતિ ગોળાકાર હતી તેનો પહેરવેશ જોઈ ચદ્રમુખીને તિરસ્કાર ઉપજ્યો વળી કનકે જોયું કે, ચદ્રમુખી ના અંગમાં રૂપ શ્વમાતૃ નહોતું બન્નેની ઉમ્મર સરખી લાગવા છતાં એ વાતનો કનકે પોતાના મનમાં સ્વીકાર કર્યો નહિ આ મામમાં પાવતી સિવાય આવી સૌદર્યવતી સ્ત્રી બીજી કોઈ તેણે જોઈ નહોતી આશ્ચર્ય પામી તેણે પૂછ્યું —“ તમે કાણુ છો ?”

ચદ્રમુખીએ કહ્યું —“ હું આપની જ રૈયત છું થોડી મહેસુલ બાકી રહે છે તે આપવા આવી છું માફ કરાવશો તો તમારો ઉપકાર થશે ”

મ્હોટી વહૂએ મનમાં ખુશી થઈને કહ્યું —“એ મારે અહીં આવવાની શી જરૂર હતી ? કચેરીમાં જ જવું હતું !”

ચદ્રમુખીએ મૃદુ હાસ્ય કરી કહ્યું —“ બા ! અમે હું ખી માણસ છીએ બધું મહેસુલ ભરી શકવા જેવી અમારી સ્થિતિ નથી. એમ સાંભળ્યું છે કે, તમે ધણી દયાળુ છો તેથી જ તમારી પાસે આવી છું થોડું મહેસુલ માફ કરાવશો તો તમારો ઉપકાર થશે ”

આવા પ્રકારની વાત કનકે પોતાના જીવનમાં આજે પ્રથમ સાંભળી તેનામાં દયા છે, તે મહેસુલ માફ કરી શકે તેમ છે એવું સાંભળી મનમાં પ્રસન્ન થઈ ચદ્રમુખી તેની પ્રિયપાત્રી થઈ પડી

કનકે કહ્યું —“ જાહેન ! રોજ અમારે એવા ધણા રૂપિયા માફ કરવા પડે છે, ધણા માણસો મહારી પાસે આવી કરગરે છે મહારા-થી કોઇને ના કહી શકાતી નથી એ માટે તેઓ (દિબ્દાસ) મહારા ઉપર ધણો ક્રોધ કરે છે હીક છે, તમારુ કેટલુ મહેસુલ પાકી છે ?”

“ વધારે નહિ, ફક્ત એ રૂપિયા પણ એ એ રૂપિયા મહારી આગળ પહાડ જેવા છે આજે આખો દિવસ ચાલીને હું અહીં આવી છું ”

કનકે કહ્યું —“અરે ! તમે હું ખી માણસ છો મહારે દયા કરવી જોઇએ એ બિંદુ ! આ બાઈને જ્યાર લઈ જા કરભારી મહાશયને મહાર નામ દઈ કહેજો કે, એમના એ રૂપિયા માફ કરે હીક જાહેન ! તમારુ ધર કયા છે ?”

ચંદ્રમુખીએ કહ્યું —આપના રાજત્વમાં—અશયજીરી ગામ માં હીક બા, હમણા જમીનદારીના એ ભાગ છે ને ?”

કનકે કહ્યું —“ એ ભાગ જ્ઞાના ? થોડા દિવસમાં બધું અમારુ જ થશે ”

ચંદ્રમુખીએ ચિતાતુર બની પૂછ્યું —“ નહાના ભાઈ બહુ દેવાદાર છે કે ?”

કનકે વિસ્મય હાસ્ય કરી કહ્યું —“ એમની મિલકત અમારા કબજામાં છે નહાનાભાઈ છેક બગડી ગયા છે કલકતામાં પુષ્કળ દારૂ પી રાડોને ત્યાં પડી રહે છે હિસાબ ગણી ન શકાય એટલા બધા રૂપિયા ઉડાવી દીધા છે ”

ચંદ્રમુખીનું મોં લેવાઈ ગયું થોડી લાંબુ પછી તેણે પૂછ્યું —“બા, નહાનાભાઈ ઘેર આવતા જ નથી કે ?”

કનક બોલી —“ ના કેમ આવે ! રૂપિયાની જગર પડે છે ત્યારે આવે છે ફેબુ કરે છે, પોતાનો ભાગ છોડી રૂપિયા લઈ ચાલ્યા જાય છે એ મહિના ઉપર અહીં આવી બારહજાર રૂપિયા લઈ ગયા છે તેઓ વિશેષ કાળ સૂધી જીવે એવી આશા નથી—આખા શરીરે ખરાબ રોગ થયો છે—રામ-રામ !”

ચંદ્રમુખી કે પી ઉઠી મલિન મુખે તેણે પૂછ્યું —“ કલકતામાં તેઓ ક્યાં રહે છે ?”

કનકે કપાળ ઉપર સહજ હાથ પછાડી હાથ્યમુખે કહ્યું -
 “ક્યા પડી રહે છે એ કાઈ જાણતું નથી ગમે તે હાટેલમા ખાય
 છે અને મરણમા આવે એ રાડને ત્યા પડી રહે છે એ થુ કરે
 છે અને થુ નહિ તે તેમનો જમ જ જાણે છે”

એનાએક ઉભી થઈ ચંદ્રમુખીએ કહ્યું —“ હું જાઉં છું —”

કનકે સહજ આશ્ચર્ય પામી કહ્યું —“ જશો ? અરે
 એા બિદુ—”

ચંદ્રમુખી વચ્ચે જ બોલી ઉઠી —“ માણસની જરૂર
 નથો હું એકલી કચેરીમાં જઈ શકીશ ” આમ કહી તે
 બહાર ચાલી ગઈ મકાનની બહાર નીકળતા ભૈરવ બળદગાડી
 સાથે રાહ જોતો તેના નજરે પડ્યો એ રાત્રે જ ચંદ્રમુખી
 ઘેર પાછી ફરી સહવારે ફરીથી ભૈરવને બોલાવી તેણે કહ્યું —
 “ ભૈરવ ! આજે મ્હારે કલકત્તે જવું છે ત્હારાથી આવી શકાય
 તેમ નહિ હોવાથી ત્હારા દીકરાને સાથે લઈ જઈશ ”

ભૈરવ —જેવી તમારી ઇચ્છા કલકત્તે કાઈ જરૂરી કામ છે કે ?

ચંદ્રમુખી —હા, ભૈરવ ! વાણુ જરૂરી કામ છે

ભૈરવ —માણ, ક્યારે પાછા આવશો ?

ચંદ્રમુખી —ચોક્કસ કહી શકતી નથી કદાચ જલ્દી પાછી
 આવું અને કામ ન થાય તો વાર પણ લાગે વળી હું પાછી ન
 આવું તો આ ઘરબહાર ત્હારા છે

પ્રથમ તો ભૈરવ અવાકું બની ગયો ત્યાર પછી તેની
 બન્ને આંખોમા જળ ભરાઈ આવ્યું તેણે કહ્યું —“ માણ, તમે
 પાછા નહિ આવો તો ગામનું એક પણ માણસ બચશે નહિ ”

ચંદ્રમુખીએ સજ્જનતથને મૃદુહાર્ય કરી કહ્યું —“ ભૈરવ ! હું
 કેવળ બે વર્ષથી જ અહીં આવી છું એ પહેલા ગામના
 માણસો કેવી રીતે બચતા હતા ? ”

આ વાક્યનો ઉત્તર ચૂપ્સ ભૈરવ આપી શક્યો નહિ, પરંતુ
 ચંદ્રમુખી પોતાના મનમા સઘળું સમજી શકી. ભૈરવનો છાકરો
 કેવળાઓ ફક્ત તેની સાથે જવાનો હતો ગાડીમા જરૂરી સામાન
 ભરી તેમાં બેસતી વખતે ઘણા સ્ત્રી પુરુષ ચળવા આવ્યા તેમની

સહુની આખો આસુથી ભીજાયલી હતી ચદ્રમુખીના નેત્રોમાંથી પણ અત્રુજળની વૃષ્ટિ થતી હતી ખળ્યુ કલકતા ! જે દેવદાસ માટે જવાનું ન હોત તો કલકતાની રાણીગિરી મેળવવા માટે પણ ચદ્રમુખી આટલા ધધા સ્નેહને તુચ્છ કરી જઇ શકત નહિ

ખીજે દિવસે તે ક્ષેત્રમણિને ઘેર જઈ પહોચી ચદ્રમુખી પહેલા જે મકાનમાં રહેતી હતી તેમાં ખીજુ ભાડુત આવ્યું હતું. ક્ષેત્રમણિએ વિસ્મિત બની પૂછ્યું — “ જ્ઞેન ! આટલા દિવસ સૂધી ક્યા હતી ? ”

ચદ્રમુખીએ ખરી વાત છુપાવી કહ્યું — “ અદ્દહાબાદમાં હતી ”
ક્ષેત્રમણિએ તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિથી તેના સર્વાંગને જોઈ કહ્યું —
“ તારા ધરેણાગાહા ક્યા ગયા ? ”

ચદ્રમુખીએ હસીને દૂકમાં કહ્યું — “ બધુંય છે ”
તે દિવસે ચદ્રમુખીએ પેલા મોદીને મળી પૂછ્યું — “ તમારી પાસે મ્હારા કેટલા રૂપિયા લેણા પડે છે ? ”

મોદીએ માથું ખજવાળતા કહ્યું — “ પચાસ સાઠ રૂપિયા હશે જેએક દિવસ પછી જોગવાઈ કરી આપીશ ”

“ તમારે કંઈ આપવાનું નથી ફક્ત મ્હાર થોડું કામ તમારે કરવાનું છે ”

“ શું ? ”

“ જે દિવસ મહેનત કરવાની છે અમારા લતામાં એક ભાડાનું મકાન જોઈએ, સમજ્યા ? ”

મોદીએ હસીને કહ્યું — “ ખરાબર સમજ્યો ! ”

“ મકાન સારું હોવું જોઈએ સુદર બિછાનું, ગાદી તકીઆ, ખત્તી, બે ખુરસી એક ટેબલ એ સઘળાની વ્યસ્થા હોવી જોઈએ, સમજ્યા ? ”

મોદીએ મસ્તક હલાવી સમતિ દર્શાવી

“ આરસી, કાસકી અને બે ફેન્સી ગવન જોઈએ વળી ગિલ્ટ કરેલાં ધરેણાં ક્યા મળે છે એ જાણો છો ? ”

મોદીએ ઠેકાણું કહ્યું ચદ્રમુખી બોલી — “ એક શેટ સારા ધરેણાં પણ ખરીદવાના છે. હું સાથે આવી પસંદ કરીશ. ” પછી

તેણે હસીને કહ્યું — “બહેને જે કાંઈ જોઈએ તે કહ્યું, — એક દામીને પણ રાખવી પડશે ”

મોદીએ પૂછ્યું — “ આ બધી વ્યવસ્થા કેટલા વખતમાં કરવાની છે ? ”

“ બંને તેટલી ઝડપથી એ ત્રણ દિવસમાં બધી વ્યવસ્થા થઈ જવી જોઈએ ’ આમ કહી ચંદ્રમુખીએ મોદીના હાથમાં ના રૂપિયાની નોટ આપી કહ્યું — “ સારી વસ્તુઓ લેજો, મનની કામમાં નહિ આવે ”

ત્રીજે દિવસે તે નવીન મકાનમાં ચાલી ગઈ કેવળરામની મદદથી આખો દિવસ મકાનને સુસજ્જિત કરવામાં તેણે વીતાડ્યો. સંધ્યાકાળ થતા પૂર્વે તે પોતાના દેહને નુસજ્જિત કરવા લાગી સાબુથી મ્હો ધોઈ તેના ઉપર પાઉડર લગાવ્યો, પગને આલતાથી રગ્યા પાન ખાઈ ઓળકને રગ્યા ત્યાર પછી સવાગે ઘરેણા પહેરી, નવીન, ફેન્સી વસ્ત્ર પહેરી, આજે ઘણા દિવસ વાળ સમારી કપાળમાં ટિપકી કરી, આયનામાં મ્હો જોઈ મનમાં ને મનમાં હસી તેણે કહ્યું — “ હજી આ ભાગ્યમાં શું શું લખાયલું હશે ! ”

ગામડીઓ છોકરો કેવળરામ આ અભિનવ સાજસગજ જોઈ બહીને બોલ્યો — “ માણ, આ બધું શું છે ? ”

ચંદ્રમુખીએ હસીને કહ્યું — “ કેવલા ! આજે મ્હારા વર આવવાના છે ”

કેવળરામ આશ્ચર્ય પામી જોઈ જ રહ્યો સંધ્યા સમયે ક્ષેત્રમણિએ ફરતા ફરતા ચંદ્રમુખી પાસે આવી કહ્યું — “ બહેન ! આ વળી પાછું શું છે ? ”

ક્ષેત્રમણિએ થોડા સમય સૂધી જોઈ રહી કહ્યું — “ બહેનની હામર વધે છે તેમ રૂપ પણ વધતું જાય છે ? ”

ક્ષેત્રમણિના ચાલ્યા ગયા પછી ચંદ્રમુખી ઘણા દિવસ પહેલાં જેવી રીતે બારી પાસે બેસતી હતી તેવી રીતે બેઠી એકાગ્રદષ્ટિથી તે રસ્તા તરફ જોઈ રહી આજ તેનું કાર્ય હતું, આ કાર્ય કરવા તે આવી હતી જ્યાં સૂધી કલકત્તામાં રહેશે ત્યાં સૂધી તે આ કાર્ય કરશે કોઈ નવીન માણસ તેની પાસે આવવાની ઈચ્છાથી

ખારણા હલતો તો કેવલરામ તેને શીખવવામા આવ્યા પ્રમાણે
'અહી નહિ' કહેતો હતો

કોઇ જુનો ઝોળખાતો માણસ આવતા ચંદ્રમુખી તેને
એસાડી તેની સાથે હસીને વાત કરતી હતી વાતમાને વાતમાં તે
દેવદાસની હકીકત પૂછતી, તેના તરફથી સતોપકારક ઉત્તર મળતો
નહિ એટલે ચંદ્રમુખી પોતે ખ્હાર નીકળી પડતી હતી તે ગલીએ
ગલીએ અને ખારણે ખારણે ફર્યા કરતી હતી છુપી રીતે ખારણા
પાને ઉભી રહી કાન માડી અદરની વાત સાલળતી હતી વિવિધ
માણસો વિવિધ વાતચિત કરતા સમજાતા હતા, પરંતુ જે વાત
સામળવાની ધ્વજ હતી તે સાલળવામા આવતી ન હતી કોઇ
કોઈ પાછળથી એક એક આવી ચંદ્રમુખીનો હાથ પકડવાનો
પ્રયત્ન કરતુ, પણ ચંદ્રમુખી તત્કાળ દૂર ખસી જતી હતી
અપોરે ચંદ્રમુખી તેની ખ્હેનપણીઓને ઘેર જતી હતી તથા વાતમાને
વાતમા પૂછતી કે, 'કોઈ દેવદાસને ઝોળખે છે ?'

તેઓ રહામો પ્રશ્ન કરતી કે, "કયો દેવદાસ ?"

ચંદ્રમુખી ત્યુક યઈ જઈ ઝોળખાણુ આપતી કે, ધહુવાયુ
ચરીર છે, માથા ઉપર ઝક્ષ રાળ છે, કપાળની જમણી બાજુએ
એક ધાનુ ચિહ્ન છે, પેસાદાર માણસ છે, પાણીની માફક પૈસા
ઉગ્ર છે-વગેરે

આમ છતા કોઇ દેવદાસની ખબર આપી નકતુ નહિ
ધિરાલ બની ચિતાતુર મુખે ચંદ્રમુખી ઘેર પાછી ફરતી હતી
ગંબીર રાત્રિ સૂધી જાગી તે રસ્તા તરફ જોઇ રહેતી હતી ઉઘ
આવતા વિરકત થતી હતી મનમાં ને મનમાં તે કહેતી, "આ
ઉગ્રવાનો વખત છે કે ?"

ધામે ધામે એક મહિનો પસાર થઇ ગયો કેવલરામ પણ
અરીર બની ગયો દેવદાસ કલકતામાં નથી એવો સદેહ ચંદ્રમુખીને
પગ થતા સાવો આમ છતા આશાને પકડી રાખી, દેવતાના
નારજમાં એકાન્ત ચિત્તે પ્રાર્થના કરી તે દિવસો પસાર કરવા લાગી
કલકતા આવ્યા પછી દોઢ માસ પસાર થઇ ગયો હતો
અજો રાત્ર ચંદ્રમુખીનું લાગ્ય પ્રસન્ન થયુ એ વખતે રાતના

અગીઆર વાગ્યા હતા નિરાશ બની ચંદ્રમુખી ઘેર પાછી ફરતી હતી, એવામાં રસ્તાની બાજુએ એક માણસને પડી રહી પોતાની મરણ પડે એમ બકતો તેણે જોયો. ચંદ્રમુખીનું હૃદય એકાએક ધબકી ઉઠ્યું એ કંઈસ્વર પરિચિત હતો ! કરોડ લોકોની અદરથી પણ ચંદ્રમુખી એ અવાજને ઓળખી શકત એ સ્થળે સહજ અધકાર હતો. પેલો માણસ દારૂ પી બાનસાન શુભાવી જમીન ઉપર આડો પડ્યો હતો. ચંદ્રમુખીએ નજીક જઈ તેના શરીરને હાથ લગાડી કહ્યું — “તમે કોણ છો ? આવી રીતે અહીં કેમ પડી રહ્યા છો ?”

એ માણસે ચૂર કાઢી કહ્યું —

“સાબળ મ્હારી સજની, તું ક્યાં રમી આવી રજની ?”

ચંદ્રમુખીને સહજ પણ સદેહ રહ્યો નહિ તેણે કહ્યું —

“દેવદાસ ?”

દેવદાસે પડી રહીને કહ્યું — “હુ હુ ”

“અહીં શા માટે પડી રહ્યા છો ? ઘેર આવો છો ?”

“ના—અહીં સાફ છે ”

“થોડો દારૂ પીવો છે ?”

“હા,” કહી તે ચંદ્રમુખીના ગળામાં વળગી પડ્યો તથા કહ્યું, “આતુ ઉદાર રનેહી કોણ છે ?”

ચંદ્રમુખીનાં નેત્રોમાંથી આંસુ સરી પડવા લાગ્યાં. દેવદાસે માહા મહેનતે લથડીમાં ખાતા ખાતા ચંદ્રમુખીનું ગળું પકડી કોષ્ટ પણ રીતે ઉડી ઉભા થઈ થોડી ક્ષણ સુધી ચંદ્રમુખીના મ્હોં તરફ જોઈ કહ્યું — “વાહ ! આ તો ધણી સુદર વસ્તુ છે !”

ચંદ્રમુખીના રૂદનમાં હાસ્ય ભળ્યું તે બોલી — “હા, સુદર છે હરે મ્હારા ખભા ઉપર હાથ મૂકી આગળ ચાલો, એક ગાડી કરી લઈએ ”

દેવદાસે ચંદ્રમુખીના ખભા ઉપર હાથ મૂકી ચાલતાં ચાલતાં કહ્યું — “સુદર ! તું મ્હને ઓળખે છે કે ?”

ચંદ્રમુખીએ ઉત્તર આપ્યો — “હા, ઓળખું છું ”

ચંદ્રમુખી સાથે ગાડીમાં બેસી દેવદાસ તેને ઘેર ગયો દ્વાર નજીક ઉભા રહી લથડતાં લથડતા ખીસ્સામાં હાથ નાખી તેણે

કહ્યું, “સુદરી! તું ઉપાડી લાવી, પણ ખીસ્સુ ખાલી છે.”

ચંદ્રમુખીએ ચુપકીદીથી તેનો હાથ ખેંચી બિછાના પાસે લઇ જઈ તેમા તેને સૂવાડી દઇ કહ્યું —“ઉઘી જાઓ.”

દેવદાસે અસ્પષ્ટ સ્વરે કહ્યું —“કાંઈ મતલબ છે કે શું ? મહે કહ્યું તો ખરૂં કે, ખીસ્સુ ખાલી છે,—તને કાંઈ મળે તેમ નથી, સમજી કે રૂપસુદરી ?”

રૂપસુદરી એ સમજી હતી તેણે કહ્યું —“કાલે આપજો.”

દેવદાસે કહ્યું —“ઐયો બધો વિશ્વાસ ઉચિત નથી શું જોઈએ છીએ તે કહે ?”

ચંદ્રમુખીએ કહ્યું —“કાલે સાલજાજો,” આમ કહી તે પાસેના ખડમાં ચાલી ગઈ.

દેવદાસનો ઊંઘ ઉડી ત્યારે વેળા થઇ ગઇ હતી એ ઓગડામા કાંઈ નહોતું.

ચંદ્રમુખી સ્નાન કરી નીચે રસોઈ ખનાવતી હતી દેવદાસે જોયું કે, એ મકાનમા તે પ્રાપ્તિ આવ્યો નહોતો. ધરતી એક પણ વસ્તુને તે ઓળખી શક્યો નહિ. ગઈ રાતની કાંઈ પણ વાત તેને યાદ આવી નહિ કેવળ એક વ્યક્તિની આત્મિક સેવાનું તેને સ્મરણ થઇ આવ્યું. ઈશ્વરે જાણે ધણી સ્નેહથી ખેંચી લાવી તેને સૂવાડી નીચે હતો એવામા ચંદ્રમુખીએ એ ઓગડામા પ્રવેશ કર્યો રાતની સાજ સજ્જમા તેણે ઘણું ફેરફાર કરી નાખ્યો હતો. શરીર ઉપર ઘરેણાં જોડે હતાં, પરંતુ ફૂંમી ગવન, કપાળમાની ટિપકી, મુખ ઉપરના પાનના ડાઘ વગેરેમાંનું કાંઈ નહોતું. તદ્દન સાદું વસ્ત્ર પહેરી તે દેવદાસ પાસે ઉપસ્થિત થઇ હતી. દેવદાસે તેના મુખ તરફ જોઈ હસી પડી કહ્યું —“કાલે ક્યાં થયેને લૂટ કરી મૂંઢે ઉપાડી લાવી ?”

ચંદ્રમુખીએ કહ્યું —“લૂટ કરી નથી, કેવળ રગ્તામાથી ઉપાડી લાવી છું.”

દેવદાસે એકાએક ગભીર બની કહ્યું —“એ તો જાણે સમજાવો, પણ ત્હારામા આવો ફેરફાર ક્યાથી ? શરીર ઉપર ઘરેણાં પણ સમાતા નથી એ ઘરેણાં કોણે આપ્યાં ?”

• ચદ્રમુખીએ દેવદાસના મુખ તરફ તીવ્ર દષ્ટિપાત કરી કહ્યું,
“ પાછા—”

દેવદાસે હસીને કહ્યું —“ના ના, હું એમ નથી કહેતો સાધારણ મગ્ગ કરવામા પણ દોષ છે કે ? ક્યારે આવો ?”

ચદ્રમુખીએ કહ્યું —“ દોઢ માસ થયો ”

દેવદાસે મનમા ને મનમા કાંઈ દિસાળ કર્યો પછી પૂછ્યું —“મ્હારે ઘેર જઈ આવ્યા પછી તરત અહીં આવી છે, કેમ ?”

ચદ્રમુખીએ વિસ્મીત બની કહ્યું —“ હું તમારે ઘેર ગઈ હતી એ તમે કેવી રીતે જાણી શક્યા ?”

દેવદાસે ઉત્તર આપ્યો —“ તું ચાલી ગઈ પછીથી હું ઘેર ગયો હતો જે દાગી તને ભાભી પાસે લઈ ગઈ હતી તેને મુખે મ્હે એવી વાત સાંભળી હતી કે,—કાલે અશ્વઝુરી ગામથી એક ઘણી રૂપવતી સ્ત્રી આવી હતી એટલી વાત ઉપરથી હું બધું સમજી શક્યો હતો હીક, આટલા બધાં ઘરેણા ફરી કેમ ઘડાવ્યા ?”

ચદ્રમુખીએ કહ્યું —“વડાવ્યા નથી, બધા ગિલ્ટ કરેલા ઘરેણા છે કલકત્તા આવીને ખરીદ્યા છે વિચાર કરી જુઓ કે, તમારે માટે મ્હારે કેટલું નકામું ખર્ચ કરવું પડ્યું ! આમ જતા કાલે તમે મ્હને ઓળખી પણ ન શક્યા ”

દેવદાસે હસી પડી કહ્યું —“ તને નહોતો ઓળખી શક્યો, પરંતુ ત્હારી સેવાને ઓળખી શક્યો હતો ઘણી વખત એવો વિચાર આવ્યો હતો કે, મ્હારી ચદ્રમુખી સિવાય આટલી બધી સેવા ખીજી કોણ કરે ?”

આનંદની અધિકતાથી ચદ્રમુખીને રડવાની ઈચ્છા થઈ આવી યોડી ક્ષણ ચુપ રહ્યા પછી તેણે કહ્યું —“દેવદાસ ! હવે મ્હારો પહેલાના જેટલો તિરસ્કાર કરતા નથી, ખરૂં ને ?”

દેવદાસે કહ્યું —“ખરૂં છે હવે ઉલટો હું તને ચાહું છે ”

બપોરે દેવદાસ ગ્લાન કરતો હતો એ વખતે ચદ્રમુખીએ એના પેટ ઉપર ફલાનેલનો એક કટકો બાંધેલો જોયો લચબીત બની તેણે કહ્યું —“આ શું ? ફલાનેલ કેમ બાંધી છે ?”

દેવદાસે કહ્યું —“પેટમા થોડો દુખાવો થાય છે તું ચિંતાતુર કેમ બની ગઈ ?”

ચદ્રમુખીએ કપાળ ઉપર હાથ પછાડી કહ્યું—“સવ નાશ તો નથી કર્યો ને ? લીવરમાં દુઃખ નથી થયું ને ?”

દેવદાસે હસીને કહ્યું —“ચદ્રમુખી, લીવરનું દર્દ થયું હોય એમજ લાગે છે” તે દિવસે ડોક્ટરે આવી ઘણા સમય સૂધી પરીક્ષા કરી લીવરનું દર્દ હોવાનું જણાવ્યું તેણે ઔષધ આપ્યું તથા જો પૂરતી સાવધાનતા નહિ રાખવામાં આવે તો વિષમ અનર્થ થશે એમ કહ્યું એ શબ્દોનો અર્થ બંને સમજ્યાં । ઘેર બપોર મોકલી ધર્મદાસને તેડાવવામાં આવ્યો ચિકિત્સા માટે બંકમાથી રૂપિયા મંગાવવામાં આવ્યા એ દિવસ વીતી ગયા ત્રીજે દિવસે દેવદાસને તાવ આવ્યો તેણે ચદ્રમુખીને બોલાવી કહ્યું —“બરાબર વખતે આવી પહોંચી નહિ તો કદાચ મુલાકાત ન થાત ’

આંખો લુછી ચદ્રમુખી જીવ પાથરી ચાકરી કરવા લાગી બંને હાથ જોડી તેણે પ્રાર્થના કરી — ‘હે ભગવાન ! કે વખતે આટલા કામમાં આવીશ એવી આશા સ્વપ્નમાં પણ ન હોતી કરી તમે દેવદાસને સાજા કરો ”

લગભગ એક મહિના સૂધી દેવદાસ બિછાનામાં પડી રહ્યો ત્યાર પછી ધીમે ધીમે તેને આગમ થવા લાગ્યો, દર્દ ગભીર સ્વરૂપ ધારણ કર્યું નહિ

એવામાં એક દિવસે દેવદાસે કહ્યું —“ચદ્રમુખી, ત્હાર નામ બહુ મોટું છે હાંક મારતા અડચણ થાય છે હું એને નહાવું કરી નખવા ઇચ્છું છું ”

ચદ્રમુખીએ કહ્યું —“ભલે ”

દેવદાસે કહ્યું —“ ત્યારે આજથી હું તને વહુ કહીને બોલાવીશ ”

ચદ્રમુખી હસી પડી તેણે કહ્યું —“ ભલે તેમ કહેજો, પરંતુ કાંઈ અર્થ તો હોવો જોઈએ ।”

“ બધી વાતોના અર્થ હોય છે કે ?”

જો ઇચ્છા હોય તો વહુ કહીને બોલાવજો પરંતુ આ કારણથી એવી ઇચ્છા થઈ છે એ પણ નહિ નહો કે ?”

“ ના, એ કારણ કદાપિ પૂછીશ નહિ ”

‘ચદ્રમુખીએ મસ્તક હલાવી કહ્યું —“ ઠીક, નહિ પૂછુ ”

દેવદાસે ઘણા સમય સૂધી ચુપ રહ્યા પછી એકાએક ગર્બાર બાવથી પૂછ્યું —“વહુ ! તું મહારો કાણુ છે કે આવી રીતે તન તોડીને સેવા કરે છે?”

ચદ્રમુખી શરમાળ વહુ નહોતી અને અખોષ ખાળિકા પણ નહોતી દેવદાસના મુખ તરફ શાન્ત દષ્ટિથી જોઇ રહેજીવિત કંઠે તેણે કહ્યું —“ તમે મહાર સર્વસ્વ છો એ આજે પણ નથી સમજી શક્યા કે ?”

દેવદાસ દિવાલ તરફ જોઈ રહ્યો હતો, તે તરફ જોઇ રહી ધીમે ધીમે તેણે કહ્યું —“સમજી શક્યો છું, પરંતુ તેથી જોઈએ એવો આનંદ થતો નથી પાર્વતીને હું કેટલી બધી ચાહુ છું, એ મહને કેટલો બધો ચાહે છે, છતાં એમા કેટલું હું ખ છો ઘણું હું ખ મળતા એવા માર્ગે ફરી પગ નહિ મૂકવાનો મહે વિચાર કર્યો હતો, ઇચ્છાપૂર્વક મહે પગ મૂક્યો પણ નથી, છતાં તે શામાટે આમ કર્યું ? તે જોર કરી મહને શામાટે બાંધ્યો ?”

ચદ્રમુખી મહો ઉપર વચ્ચનો પાલવ દબાવી બિંછાનાને એક છેડે સુપડીદીથી બેસી રહી દેવદાસ ફરી મૃદુકંઠે કહેવા લાગ્યો— “તમારા બન્નેમા કેટલું મળતાપણુ છે અને કેટલી વિરોધતા છે. એક જથ્થુ અભિમાની અને ઉધ્ધત છે ત્યારે બીજુ શાન્ત તથા સચત છે ! એ કાંઈ સદન કરી શકતી નથી ત્યારે તું પુષ્કળ સદન કરી શકે છે ! તે યશવતી અને કીર્તિવતી છે ત્યારે લોકો તને કલકિની તરીકે ઓળખે છો સહુ એને ચાહે છે ત્યારે તને કોઈ ચાહતું નથી છતાં હું તો તને ચાહુ છું જ અને ચાહીશ”

આમ કહી એક ગાઢ નિવાસ મૂકી તે ફરીથી બોલ્યો — “પાપપુણ્યનો ન્યાય કરનાર તારો શો ન્યાય કરશે એ હું જાણતો નથી, પરંતુ મૃત્યુ પછી જો ફરીથી મેળાપ થશે તો હું તારાથી કદાપી દૂર રહી શકીશ નહિ”

ચદ્રમુખીએ સુપડીદીથી રડી હૃદયનો ભાર હલકો કર્યો
 * મનમાં ને મનમાં તે પ્રાર્થના કરવા લાગી —“ભગવાન ! જો કોઈ કાળે, કોઈ જન્મે આ પાપિષ્ઠાનું પ્રાયશ્ચિત્ત થાય તો મહને એજ પુરસ્કાર આપજો !”

એ મહિના પસાર થઈ ગયા હતા દેવદાસ આરોગ્ય મેળવ્યું હતું, પરંતુ શરીર બરાબર સુધર્યું નહોતું, હવાફેર કરવાની ખાસ જરૂર હતી કાલે તે પશ્ચિમ તરફ ફરવા જવાનો હતો તથા સાથે એકલા ધમદાસને લેવાનો હતો.

ચંદ્રમુખી આગ્રહપૂર્વક કહ્યા કરતી હતી કે, ‘તમારે એક દાસીની પણ જરૂર છે, મહેને સાથે આવવા યા.’

દેવદાસે કહ્યું—“એમ તો નજ બને બીબુ ગમે તે કરે પણ મહારાથી એટલા બધા બેશરમ નહિજ થઈ શકાય.”

ચંદ્રમુખી સુપ થઈ ગઈ તે મૂર્ખ ન હોતી તેથી સવળ સમજી ગઈ બાબુ ગમે તેમ હો, પણ આ દુનિયામાં તેને ઇજ્જત ન હોતી તેના સહવાસથી દેવદાસને સુખ મળે તેમ હતું, નવા મળે તેમ હતી, પરંતુ સન્માન મળે તેમ ન હોતું આખો લુછી તેણે કહ્યું—“ફરી ક્યારે દર્યાન થશે?”

દેવદાસે કહ્યું—“કાઈ નડકી કહી રાકતો નથી છતાં જીવતો હોદ્દશ ત્યાં મૃધી એક દિવસને માટે પણ હું તને બલીશ નહિ તને જોવાની મહારી તૈયારી કદાપી મટશે નહિ.”

પ્રજ્ઞામ કરી ચંદ્રમુખી દર બમી ગઈ ધીમે ધીમે તે બોલી—“એજ પુરતું છે એથી વિશેષ આશા હું રાખતી નથી.”

જતી વખતે બાબુ એ હજારરૂપિયા ચંદ્રમુખીના હાથમાં આપી કહ્યું—“ત્હારી પાસે રાખ મનુષ્યના શરીરનો કાઈ ભરોસો નથી તું ભવિષ્યમાં સુખમાં રહી શકે એવી મહારી ઇચ્છા છે.”

ચંદ્રમુખીએ અદરનો અર્થ સમજી એ રૂપિયા લઈ લીધા આખો લુછી તેણે પૂછ્યું—“એક વાતનો ઉત્તર મહેને આપતા બન્યો.”

દેવદાસે તેના સુખ તરફ જોઈ કહ્યું—“બેલાશક પુછ.”

ચંદ્રમુખીએ કહ્યું—“તમારાં બાબા એમ કહેતા હતા કે, તમાર શરીરે બરાબર રોગ થયો છે, એ શું ખરૂં છે?”

આ પ્રશ્ન સાંભળી દુઃખિત થઈ દેવદાસે કહ્યું—“બાબા જે ન કહે તે જોણું, પરંતુ તું શું નથી જાણતી? મહારી કઈ વાત ત્હારાથી અજાણી છે? એક વિષયમાં તું પાર્વતી કરતા પણ વિશેષ છે.”

ચદ્રમુખીએ ફરી એક વખત આખા લુછી કંથ — સમજી, પરંતુ ઘણા સાવધ રહેજો તમારૂં શરીર બીમાર છ માટે ભૂલ કરી બેસતા નહિ” ઉત્તરમાં દેવદાસ કેવળ હસ્યો તે કાર્તી મોદ્યો નહિ

ચદ્રમુખીએ કહ્યું — “બાજી એક બિલા માગુ છું, ગરીબ સહજ પણ બગડે તો તરત મ્હને બખર પહોચાડજો”

દેવદાસ તેના મુખ તરફ બોધ મસ્તક દવાવી થ્યુંક — “વહુ બખર પહોચાડીરા”

ફરી એક વખત પ્રણામ કરી સજ્જાનયને ચદ્રમુખી પોત્ત બડમા ચાલી ગઈ

પ્રકરણ ૧૬ મુ

જીવન નારકના હૃદયવિહારક અત

નડના છોડ્યા પછી થેંડા દિવસ માટે દેવદાસ ન્યારે અલ્લાખાદ રહ્યો હતો ત્યારે એકાએક એક દિવસ તેણે ચંદ્રમુખીને પાસે લખ્યો હતો કે, “વહુ ! ફરીથી કદાપિ પ્રેમમાં નહિ પડનાનો મહે નિચાર કર્યો હતો પ્રેમ ક્યા પછી તેમથી નીકળતુ મુરિકલ છે તે ઉપરાંત ફરીથી પ્રેમ કરવા જનુ એના જેવી વિડખના સમારમાં બીજી એક પણ નથી’

પ્રત્યુત્તરમાં ચંદ્રમુખીએ તુ લખ્યું હતું એ જાણવાની જ ન હતી પરંતુ દેવદાસને એ વખતે એવું થયા કંટુ હતું કે, “એક વખત એ આવે તો કેવું ?”

બીજી જ દાણે ભયસહિત તે વિચારતા કે, ‘ના-ના, ગર્ભ જન્મ નથી કોઈ દિવસે એ વાત પાર્વતીના જાણવામાં આવે તો ?’ આવી ગીતે એક વખત પાર્વતી અને બીજી વખત ચંદ્રમુખી દાસના હૃદય ગંભીરમાં વાસ કરતી હતી કવચિત્ બન્નેના મુખ સાથે સાથેજ તેના હૃદયપટ ઉપર તરી આવતા હતા જાણે કે બન્ને વચ્ચે પુષ્કળ પ્રમત્તાવ કેમ ન હોય !

મનની અદર બન્ને જણીઓ પાસે પાસે વિરાગ્યા કરતી હતી નાર દિવસે એકાએક દેવદાસને એમ લાગતું કે, એ બન્ને ગાંધીઓ જાણે કે પેલી ગઈ છે એ વખતે તેનું મન એક નાત નાર ગંભીર બની જતું હતું કે, કેવળ એક નિર્જીવ અતૃપ્તિ તો જ મનની અદર મિથ્યા પ્રતિધ્વનિની માફક કર્યા કરતી પછી તો નાહોર ચાલ્યો ગયો ત્યાં સુનીયાવ નોકરી કરતો હોઈ ત્યાં મળતા તે દેવદાસને મળવા આવ્યો ત્રણ દિવસ પછી બન્ને બધા એક બોળને જોઈ ગરમાયા તથા મુખી પણ થયા પુનઃ ત્યાં સુગને અપજા કર્યો ચંદ્રમુખીએ નિષેધ કરેલો હોવાથી તે ત્યાં આવતી હતી ! તેને એમ લાગતું હતું કે, ‘એ કેવી બુધ્ધિ હતી !’ તો જોઈ મન પ્રેમથી ગાળે છે’ હવે આવતી હતી તો હતી મુઠ્ઠાજી જવ આવસ ‘પરિખાના માફક કવચિત્

કવચિત્ તે પ્રકાશી નીકળતી હતી લાહોરના હવા પાણી દેવદાસને માફક આવ્યાં નહિ વચ્ચે વચ્ચે દર્દ થતુ હતુ, પેટની નળક પાછુ જાણે કે દુખ થતુ હતુ ધર્મદાસે એક દિવસે રડવા બેસુ મ્હોં કરી કહ્યુ —“દેવતા ! તમારે શરીર પાછુ અગડે છે-ચાલો, બોળ કોઇ સ્થળે જઈએ ’

દેવદાસે અસ્થિર ભાવથી ઉત્તરમાં કહ્યુ - -“ભલે, જઈશુ ”

દેવદાસ ખાસ કરીને પોતાના મુકામે દારૂ પીતો નહિ ચુની વાલ આવતો ત્યારેજ પીતો અને કોઇ દિવસે બહાર ચલ્યો જતો રાત્રિ વીતી જવા આવતાં મુકામે પાછો ફરતો, તથા કોઇ રાત્રે બિલકુલ પાછો ફરતો નહિ આજે બે દિવસથી એકાએક તે અદસ્ય થઈ ગયો હતો ધર્મદાસ રડયા કર્યો તેણે અન્નજળને પણ અપર્શ કર્યો નહિ ત્રીજો દિવસે તાવ લઇ દેવદાસ પોતાના મુકામ ઉપર આવ્યો તે બિજાના વશ થયો તેનાથી કંડી નકાલુ નહિ નહ્યુ ચાર ડોક્ટરો આવી દવા કરવા લાગ્યા

ધર્મદાસે કહ્યુ —“દેવતા ! કાશી બાને ખબર મોકલીશુ ?”

દેવદાસ તત્કાળ બોલી ઉઠ્યો —“ના-ના, બાને આ કાળ મ્હોં હુ હવે કેવી રીતે બતાવી શકુ ?”

ધર્મદાસે પ્રતિવાદ કરી કહ્યુ —“રોગ શોક સહુને વાગેજે છે આવા ભીષણ સકટ વખતે માતાથી મ્હોં કુપાવનુ ઉચિત છે ? દેવતા ! તમારે શરમાવાનુ કારણુ નથી, કારણ ચાલો ”

દેવદાસે મ્હોં ફેરવી કહ્યુ —“ના ધર્મદાસ ! આ વખતે તેમની પાસે આવી શકીશ નહિ આરામ થયા પછી જઈશુ ’

એક વખત ચંદ્રમુખીનો ઉલ્લેખ કરવાની ધર્મદાસને ઇચ્છા થઇ, પરંતુ તે પોતે એની એટલી બધી વૃણા કરતો હતો કે, તેવ મ્હોં યાદ આવતાં જ ચુપ રહ્યો

દેવદાસને પોતાને પણ ઘણી વખત એ વાત યાદ આવતી હતી, પરંતુ કોઇ વાત કહેવાની ઇચ્છા થતી નહિ આમ હોવાથી કોઈ આવ્યુ નહિ ત્યાર પછી ઘણા દિવસ વીતી ગયા અને દેવદાસ ધીમે ધીમે સાજો થવા લાગ્યો એક દિવસે કંડી બેઠા થઇ તેણે કહ્યુ —“ચાલ ધર્મદાસ ! હવે બીજા કોઈ સ્થળે જઈએ,”

“બીજા કોઈ સ્થળે જવાની જરૂર નથી ઘેર ચાલો અગર
ખા પાસે ચાલો”

અરસામાન ખાધી ચુનીલાલ પાસે વિદાય લઈ દેવદાસ પાછો
અલ્હાબાદ ઉપસ્થિત થયો—શરીર ધણા અશે સુધર્યું હતું થોડા
દિવસ ત્યાં રહ્યા પછી એક દિવસે તેણે ધર્મદાસને કહ્યું —“ધર્મદાસ ?
કોઈ નવી જગ્યાએ જઈએ તો કેમ ? મુબારક કદિ જોયું નથી,
ત્યાં જઈશું ?”

દેવદાસનો આગ્રહ જોઈ નામરજી હોવા છતાં ધર્મદાસે હા
પાડી જ્યોત માસ ચાલતો હતો મુબારક શહેરમાં વિશેષ ગરમીનો
અનુભવ થતો ન હોતો મુબારક આવી દેવદાસ ધણા અશે આ-
રોગ્ય મેળવી શક્યો.

ધર્મદાસે પૂછ્યું —“દેવતા ! હવે ઘેર જઈશું ?”

દેવદાસે કહ્યું —“ના, અહીંજ રીક છે ના, અહીંજ યોગ
દિવસ રહેવાને ઇચ્છું છું”

* * *

એક વર્ષ પસાર થઈ ગયું હતું ભાદ્ર માસની રહવારે એક
દિવસે દેવદાસ ધર્મદાસને ખબરે હાથ રાખી જે જે હૉસ્પિટલની
જહાર નીકળી ગાડીમાં બેઠો ધર્મદાસે કહ્યું —“દેવતા ! હું કહું
કે, ખા પાસે જવું જ સારું છે”

દેવદાસની જાનને આખમા આંસુ ભરાઈ આવ્યા આજે
કેટલાક દિવસથી તેને માતાનું રમણ થયા કરતું હતું હૉસ્પિટલમાં
ગંધી વારવાર તેણે માતાને જ યાદ કરી હતી આ સંસારમાં
નવળા સગા હોવા છતાં જાણે તેનું એક પણ સંબંધ ન હોતું !
માતા હતી, મોટો ભાઈ હતો, જ્ઞેન કરતાં પણ અધિક પાવર્તી
હતી, ચંદ્રમણી હતી—સહુ હોવા છતાં તે હવે જાણે કે કોઈના
ન હોતા ધર્મદાસ રડતો હતો તેણે કહ્યું —“દેવતા ! ખા
પાસે જઈનો વિચાર નહીં છે ને ?”

દેવદાસે મોટો ફેરવી આખો લુછી તેણે કહ્યું —“ના
ધર્મદાસ, આ મોટો ખાતે ખતાવવાની ઇચ્છા નથી હજી મહારો
એ વખત આવ્યો હોય એમ લાગતું નથી”

• વધુ ધર્મદાસે હાઉ હાઉ કરી રડી પડીને કહ્યું — “ભાઈ! મદાર કહેતું માનો.”

એ શબ્દોમા કેટલી બધી લાગણી ભરેલી હતી એ બંને જાણી પોતાના અંતરમા સમજ્યા દેવદાસની સ્થિતિ ઘણી ખરાબ થઈ ગઈ હતી આખું પેટ લીવરના વધવાથી ફૂલી ગયું હતું તે ઉપરાંત તાવ આવતો હતો તથા ખાસીતું જોર હતું શરીરનો રંગ ગાદ સ્યામ થઈ ગયો હતો, શરીર હાડકાના માળા જેવું સંકાઈ ગયેલું નજરે પડતું હતું બંને આખો ઘણી ઉડી ઉતરી ગઈ હતી કેવળ એક પ્રકારની અસ્વાભાવિક ઉન્નવળતાથી તે અકચર કરતી હતી માથા ઉપરના વાળ ખરછટ થઈ ગયા હતા યત્ન કરતા ગળી શકાય એમ લાગતું હતું હાથની આંગળીઓ તરફ જોતા ત્રણા ઉપજતી હતી તેના ઉપર ખરાબ રોગનાં ચિહ્ન જણાતા હતા સ્ટેશને જઈ પહોંચ્યા પછી ધર્મદાસે પૂછ્યું — “દેવતા! ધ્યાની ટિકીટ આવું?”

દેવદાસે વિચાર કરી કહ્યું — “ચાલ ઘેર જઈએ પછી બધું થઈ રહેશે.”

ગાડીનો વખત થતા તેઓ હુગલીની ટિકીટ લઈ મેડા ધર્મદાસ દેવદાસની પાસે જ રહ્યા સંધ્યાકાળ પૂર્વેજ આખો બળના લાગી અને દેવદાસને ફરીથી તાવ આવ્યો ધર્મદાસને તેણે કહ્યું — “ધર્મદાસ! આજે ઘેર પહોંચી શકાય એમ લાગતું નથી!”

ધર્મદાસે બધા પામી પૂછ્યું — “આમ કેમ કહો છો?”

દેવદાસે હસવાનો પ્રત્યન કરી કહ્યું — “પાછો તાવ આવ્યો છે.”

કાશીનો રસ્તો પસાર થઈ ગયો ત્યારે દેવદાસ તાવથી ખેલોડાગ હતો પટના નજીક જઈ પહોંચતાં તે શુધ્ધિમા આવ્યો તેણે કહ્યું — “ધર્મદાસ! બાની પાસે જવાનું ન જ બન્યું.”

ધર્મદાસે કહ્યું — “દેવતા! ચાલો, આપણે પટના ઉતરી પડી ડોક્ટરને શરીર બતાવીએ.”

ઉત્તરમા દેવદાસે કહ્યું — “ના, ઘેરજ જઈએ.”

ગાડી જ્યારે પાણડયા સ્ટેશને જઈ પહોંચી ત્યારે મળસ્ક

થયુ હવુ આખી રાત વરસાદ પડયો હતો તથા હમણાંજ યમ થયો હતો દેવદાસ ઉઠી ઉભો થયો નીચે ધર્મદાસ ઉઠી ગયો હતો ધીમે ધીમે દેવદાસે એક વખત તેના લલાટને સ્પર્શ કર્યો, લગ્નગથી તેને જગાડી શક્યો નહિ ત્યાર પછી ડબ્બાનુ બારણુ ઢિલાડી ધીમે ધીમે ખુલાર નીકળી પડયો મુઠ રહેલા ધર્મદાસને લઈ ગાડી ચાલી ગઈ કપતા કપતા દેવદાસ સ્ટેશનની ખુલાર નીકળ્યો એક ઘોડાગાડીના ગાડીવાનને બોલાવી તેણે કહ્યું — “ભાઈ ! મહેને હાતીપોતા ગામે લઈ જઈ શકીશ ?”

તેણે એક વખત દેવદાસના મુખ તરફ અને પછી આડુ અવળ નેત્રુ પછી તેણે કહ્યું — “ના બાપુ ! રસ્તો સારો નથી આવા વરસાદના નિસમા ઘોડાગાડી ત્યા જઈ શકશે નહિ ”

દેવદાસે ચિતાતુર બની પૂછ્યું — “પાલખી મળી શકશે ?”

ગાડીવાને ઉત્તર આપ્યો — “ના ”

આ શકાથી દેવદાસ ખેંસી પડ્યો ત્યારે શુ જરાનુ નહિ બની શકે ? તેના મુખ ઉપર તેની અતિમ અવસ્થા ગાદ મંદિત હતી એ અંધ મુઠ્ઠા વાચી શકે તેમ હવુ

ગાડીવાને આદ્ર થઈ કહ્યું — “બાપુ ! એક બળદગાડી નફા કરી આપુ ?”

દેવદાસે પૂછ્યું — “ગાડુ કેટલા વખતમાં પહોંચશે ?”

ગાડીવાન બોલ્યો — “રસ્તો સારો નથી એમ લાગે છે કે, બે દિવસ થશે ”

દેવદાસ મનમાં ને મનમાં હિસાબ કરવા લાગ્યો — “બે દિવસ જીવતો રહી શકીશ કે ? કોઈ પણ રીતે પાર્વતી પાસે જતુ જ નેત્રુએ ” પછી પોતાની વણી અસત્ય વાતો અને અસત્ય આચર-ચુનુ તેને સ્મરણ થઈ આવ્યું છેવટા દિવસનો કચ્છલત પાળવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો હતો જીવનની મુક્ત પુરી થવા આવી હતી એ જ ભયની વાત હતી !

દેવદાસ જ્યારે ગાડામાં બેઠો ત્યારે માતાની વાત યાદ આવતા તેની આખો ફાટી જળ પડવા લાગ્યું બીજા એક સ્નેહ પ્રેમળ મમે આજે જીવનની છેલ્લી ક્ષણે અત્યંત પવિત્ર થઇને

દર્શન દીધું, — એ મુખ ચદ્રમુખીનું હતું । પાપિષ્ઠા કહીને હમ્મેશા
જેનો તેણે તિરસ્કાર કર્યો હતો તેને જ આજે જનની પાસે ગારવ
સહ પ્રકાશી નીકળતી જોઈ આખોમાથી ઝર ઝર કરતું જળ
વહેવા લાગ્યું આમ છતાં પાર્વતી પાસે જવું જ જોઈએ । દેવનામ
ફરી એક વખત તેને મળવાની પ્રતિજ્ઞા ફરી હતી । આજે એ
પ્રતિજ્ઞા તેને પૂર્ણ કરવી હતી । રસ્તો સારો ન હોતો કોઈ કાન્વ
કીન્વચ્ચથી ભરાઈ ગયો હતો ખાડા ટેકરાઓનો પાર ન હોતા
ગાડુ ‘હટરે હટરે’ અવાજ કરતું ચાલવા લાગ્યું કોઈ સ્થળે
ગાડીવાનને નીચે કિતરી પેડા ધકકેલવા પડ્યા તથા કોઈ સ્થળે
બન્ને બળદને નિર્દય રૂપથી પ્રહાર કરવો પડ્યો ગમે તેગીતે
એ સોળ ગાઉનો રસ્તો પસાર કરવાનો હતો । ‘હુ હુ’ કન્તો
કરતો ંડો પવન ટુકતો હતો આજે પણ સધ્યાકાળ પડી
દેવદાસને પુર જોરથી તાવ આવ્યો તેણે ભયભીત બની પૂછ્યું —
“ ગાડીવાન ! હજી કેટલો રસ્તો બાકી છે ? ”

ગાડીવાને ઉત્તર આપ્યો — “ હજી આઠ દશ ગાઉ છે, બાપુ ”
“ ભાઈ ! જલ્દી લઈ ચાલ હુ તને ધણા રૂપિયા બક્ષિસ
આપીશ ”

ખીરસ્ત્રામાં સો રૂપિયાની એક નોટ હતી તે મતાવાન
કહ્યું — “ હુ તને સો રૂપિયા આપીશ જલ્દી લઈ ચાલ ”

ત્યાર પછી કેવી રીતે આખી રાત વીતી ગઈ એ દેવદાસ
જાણ્યા પણ શક્યો નહિ આખી રાત તે ખેશુદ્ધ દાલતમાં હતો
રદવારે યુદ્ધિમા આવતા તેણે કહ્યું — ભાઈ ! હજી કેટલું દુર
‘ક’ રસ્તો નહિજ ખૂટે કે ? ”

ગાડીવાને કહ્યું — “ હજી છ ગાઉ છે
દેવદાસે ગાઢ નિવાસ ખૂંટી કહ્યું — “ ભાઈ ! જરા કિતાવળથી
દાંકે હવે વિશેષ વખત નથી ”

ગાડીવાન સમજી ગયો નહિ, નવીન કિસાહથી બળદોને
રાંકા ને ગાળાગાળી કરવા લાગ્યો ગાડુ બનતી કિતાવળથી
પાગ” વધતું હતું, અદ” દેવદાસ પધીરતાથી અસ્સોત્ત કરતો
કન્તો નેને કેવળ એમજ થય કરતું હતું કે મુલાકાત થશે ।

અનનો છેલ્લો ત્રાસ નીકળતાં પહેલા પહેલો રાકાગે કે ?”

બધેરે ગાડી ઉભી રાખી, ગાડીવાન બળદોને ત્રાસ સાગી માત આહાર કરી પાછો ગાડુ હાકવાની તયારી કર્યા સાગ્યો તમે કહ્યું — “બાબુ ! તમે કાંઈ નહિ ખાઓ ?”

“ના ભાઈ ! તરસ ચણી લાગી છે થોડું પાણી લાગી આપીશ ?”

રસ્તા પામની તળાવડીમાંથી ગાડીવાન પાણી લઈ ગયા ત્યાં આજે સધ્યાકાળ પછી તાવની સાથે દેવદાસના નાકમાંથી લોહીના મિદુઓ નીકળવા લાગ્યા બધા જોરથી દેવદાસ નાક દબાવી રાખ્યું ત્યાર પછી દાંતમાંથી પણુ લોહી નીકળતું હતાં એમ લાગ્યું ત્રાસ વધુ જોરથી ચાલ્યા તાગ્યો હા તો હાકતાં તેણે પૂછ્યું — “હજી નેતુ છેડું ?”

ગાડીવાને કહ્યું — “જો ગાડી રાત વગમગ દગ તાગ્યો પહેલો રાકાગે”

દેવદાસે મહાક્રોડે ઉચ્ચ જોઈ રસ્તા તરફ જોઈ ઉચ્ચ — “હા ભગવાન !”

ગાડીવાને પૂછ્યું — “બાબુ ! આમ કેમ કરો છો ?”

દેવદાસ આ વાતનો ઉત્તર આપી શક્યા નહિ, ગાડુ ચાલતા લાગ્યું પરંતુ દગ વાગ્યાને બદલે રાતના આગ વાગ્યે ગાડુ હાલી ચોતાના જમીનદારના ઉચ્ચ તથા વિશાળ મહાલયની સદામ આવેલા વૃત નીચના ચણુતરા પામે ઉપસ્થિત થયું ગાડીવાન કહ્યું — “બાબુ, હવે ઉતરો”

કાંઈ ઉત્તર મળ્યો નહિ તેણે ફરીથી હાક મારી તો પણુ ઉત્તર મળ્યો નહિ પછી ભય પામી દીવાને મુખ પાસે લાગી તાગું પૂછ્યું — “બાબુ ! ઉઘી ગયા કે ?”

દેવદાસ જોઈ રહ્યો હતો એજો હલાવી તે કાંઈ બોલ્યો, પરંતુ ઉચ્ચાર ન થયે, ગાડીવાને ફરીથી કહ્યું — “બાબુ !”

દેવદાસ હાથ ઉચ્ચે કરવા ગયો, પણુ ની શક્યો નહિ કેવળ એની જાગ્યો જ ને મુલામાંથી એ અનુભવિતું પહેલ નીકળી પડ્યા પછી ગાડીવાને શુદ્ધિ વાપરી, ચણુતરા ઉપર ઘાસ

નાખી એક મિછાનુ તૈયાર કર્યું પછી મહાકળે દેવદાસને ઉચકી જઈ તેના ઉપર સૂવાડયો. એ સ્થળે બીજુ કોઈ હાજર ન હોતુ જમીનદારનુ લવ્ય મકાન નિસ્તબ્ધ તથા નિદ્રિત હતુ દેવદાસે મહાકળે ખીસ્સામાથી સો રૂપીયાની નોટ બહાર કાઢી આપી ફાનસના પ્રકાશમા ગાડીવાને જોયુ કે દેવદાસ એના તરફ જોઈ રહ્યા હતા, પરતુ તે કાંઈ બોલી શકતો ન હોતો તેની સ્થિતિની કલ્પના કરી ગાડીવાને નોટ લઈ ફાળીઆના છેડા માથે બાધી દીધી સાતથી દેવદાસના દેહને ઢાંકવામાં આવ્યો હતો રહામે ફાનસ સળગતુ હતુ ગાડીવાન દેવદાસના પગ પાસે બેસી ચિંતા કર્યા કરતો હતો.

મળગુ થયુ રહવાર થતા જમીનદારના મહાલયમાથી માણસો બહાર નીકળવા લાગ્યા કેવો આશ્ચર્યજનક દેખાવ ! ચબુતરા ઉપર એક ગ્રહસ્થ પુરુષ મરવા પડ્યો હતો ! શરીરે શાલ, પગમા વિલાયતી સ્લીપર અને હાથ ઉપર વીટી હતી ! થોડા સમયમાજી પાર્વતીના પતિ ભુવન બાબુના કાને એ વાત ગઈ ડોક્ટરને બોલાવવાનો બદોબસ્ત કરી તેઓ ચબુતરા પામે આવી પહોંચ્યા દેવદાસે સહુના મુખ તરફ જોયુ, પરતુ તેની વાચા અટકી ગઈ હતી તે એક પશુ શબ્દનો ઉચ્ચાર કરી શક્યો નહિ તેના નેત્રમાથી કેવળ અશ્રુજળ સરી પડવા લાગ્યુ ગાડીવાન જે કાંઈ જાણતો હતો તે તેણે કહ્યુ, પરતુ તેથી કાંઈ ચોક્કસ બાતમી મળી નહિ ડોક્ટરે આવી કહ્યુ — “શ્વાસ ચાલુ થઈ ગયો છે, જલ્દી મૃત્યુ થશે”

સહુનાથી બોલી જવાયુ — “અરેરે !”

જમીનદારના અત પુરમા બેસી પાર્વતીએ પશુ આ વાત સાંભળી કહ્યુ — “અરેરે !”

કોઈ એક જણુ દયા કરી મુખમાં એક બિંદુ જળ નાખી મયુ દેવદાસે કંઈ દૃષ્ટિથી એક વખત તેના તરફ જોયા પછી આખો મીચી ત્યાર પછી થોડો સમય તે જીવતો રહ્યો અને પછી તેના જીવનનો અંત આવ્યો હવે અગ્નિ કોણ મૂકે, સ્પર્શ કોણ કરે, શી જાતે છે વગેરે પ્રશ્નો ઉપર તર્ક ચાલુ થયો ભુવન બાબુએ નજીકના પોલીસ સ્ટેશને બબર પહોંચાડી ઇન્સપેક્ટર

આવી તપાસ કરવા લાગ્યો લિવરના દર્દી મૃત્યુ થયું હતું નાક તથા મુખ ઉપર લોહીના દાગ હતા ખીસ્સામાંથી બે કાગળ બહાર નીકળ્યા એક પત્રમાં તાલસોનાપુરના દિબ્દાસ મુખે પાધ્યાયે મુબઈના દેવદાસને લખ્યું હતું કે “હમણા રૂપિયા મોકલવાનું બની શકે તેમ નથી ’ બીજા એક પત્રમાં કાશીની હરિમતી દેવીએ ઉક્ત દેવદાસને લખ્યું હતું, “શરીર કેમ છે ?”

ડાળા હાથ ઉપર અગ્રેજી અક્ષરમાં નામના આદ્યક્ષર લખેલા હતા ઇન્સપેક્ટરે તપાસ કરી કહ્યું —“આ માણસ જ દેવદાસ છે ।”

હાથ ઉપર આસમાની રંગની રત્નવાળી વીડી હતી, તેની કિમ્મત આશરે દોઢસો રૂપિયા હતી, શરીર ઉપર શાલ હોઇ તેની કિમ્મત આશરે બેસો રૂપિયા હતી વજ્રાદિ વગેરે સઘળી વસ્તુઓની ઇન્સપેક્ટરે યથા રીતિ નોંધ કરી લીધી ભુવનપાળુ તથા તેમનો પુત્ર મહેન્દ્રનાથ ’એ વખતે પણ ત્યાં હાજર હતા તાલસોનાપુરનું નામ સાંભળી મહેન્દ્રે કહ્યું, “ન્હારી નવી બાના ગામનો માણસ છે, તેઓ બુએ તો—”

ભુવનપાળુ બોલી ઉઠ્યા —“એ અહીં મડદું કબજે લેવા આવે કે ?”

ફોજદારે હસીને કહ્યું —“ગાડો છે ગાડો !”

બાલિયુનો મૃતદેહ હોવા છતાં એ ગામડામાં કોઈએ તેને સ્પર્શ કરવાની ઈચ્છા દર્શાવી નહિ તેથી ચડાગો આની બાધીને શયદેહ લઈ ગયા પછી કોઈ સુકાઈ ગયેલા તળાવના કિનારે ચડાગોએ શયદેહને અર્ધદગ્ધ કરી પડી રહેલા દીધો કાગડા, સમઝીઓ તેના ઉપર આવી બેઠા શીયાળ તથા કૂતરાએ ચમનો કપડાં લેવા કલહ કરવા લાગ્યા આમ જના ને કોઈએ એ વાત સાંભળી તે ‘અરેરે !’ બોલી ઉઠ્યું દાસ દામીએ કહેવા લાગ્યા, “કોઈ ધનવાન માણસ હતો! બેસો રૂપિયાની કિમ્મતની શાલ તથા દોઢસો રૂપિયાની કિમ્મતની વીંટી હતી ! એ બધું હમણું ફોજદારના કબજામાં છે. બન્ને કાગળ પણ તેમણે પોતાની પાસે રાખ્યા છે”

આ બચ્ચર સહવારેજ પાર્વતીના સંભળવામાં આવી હતી, પરંતુ આજ્ઞાકાંક્ષ કોઈ પણ વિષયમાં તે વિશેષ લક્ષ્ય આપતી

ન હોતી તેથી એ પ્રકારને બરાબર સમજી શકી ન હોતી આમ છતાં બધાં માણસોને એ એકજ વાત કરતા જોઈ સધ્યા પૂર્વે એક દાસીને બોલાવી તેણે પૂછ્યું —“ શું થયું છે ? કાણ મરી ગયું છે ?”

દાસીએ કહ્યું —“ બા ! એ વાત કોઈ જાણતું નથી પુર્વ-જન્મના સસ્કાર લખાયા હશે તેથી જ અહીં મરવા આવ્યો હશે ફડીમાં આખી રાત ચતુતરા ઉપર પડી રહ્યો હતો આજે મહારે નવ વાગ્યે મરી ગયો છે ”

પાર્વતીએ ગાદ નિ શ્વાસ મૂકી પૂછ્યું —“ એ કાણ હતો તે માલુમ ના પડ્યું કે ? ”

દાસીએ કહ્યું —“ મહેન્દ્રભાઈ બધું જાણે છે, હું વિશેષ કંઈ જાણતી નથી ”

મહેન્દ્રને બોલાવવામાં આવ્યો તેણે કહ્યું —“ બા ! એ માણસ તમારા ગામનો દેવદાસ મુખોપાધ્યાય હતો !”

પાર્વતીએ મહેન્દ્રની તદ્દન પાસે જઈ તીવ્ર દષ્ટિપાત કરી પૂછ્યું —“ કાણ, દેવભાઈ ? કેવી રીતે જાણ્યું ?”

“ ખીરસામા એ પત્રો હતા, એક દ્વિજદાસ મુખોપાધ્યાયે લખ્યો હતો

પાર્વતીએ વચ્ચે જ કહ્યું —“ હા, તેમના મ્હોટા ભાઈ ”

“ બીજો પત્ર મળીથી હરિમતી નામની બાઈએ લખ્યો હતો ”

“ બરાબર, એ તેમના માતા થાય છે ”

“ હાથ ઉપર અચેળ નામ લખેલું હતું —”

“ પહેલ વહેલા કલકત્તા ગયા ત્યારે લખાવ્યું હતું ”

“ એક આસમાની રતનવાળી વીટી —”

“ જનોઈ દેતી વખતે કાકામહાશયે આપી હતી હું જાઉં છું —”

આટલું બોલતાં સાથે પાર્વતી ત્યાંથી દોડી નીચે ઉતરી પડી મહેન્દ્રે ક્રિકેટ વ્યવિમૂઢ બની પૂછ્યું —“ બા ! ક્યાં જાઓ છો ?”

“ દેવભાઈની પાસે ”

“ હવે તેઓ નથી-ચડાણો લઈ ગયા છે ”

“ ઓ મારે ! ઓ મારે ! ” બોલી રહતી રહતી પાર્વતી દોડવા લાગી મહેન્દ્રે આગળ દોડી જઈ તેની રહામે ઉભા રહી કહ્યું —

“બા ! તમે ગાડા બની ગયા કે શુ ? કયા જાઓ છો ?”

પાર્વતીએ તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિથી મહેન્દ્રના મુખ તરફ જોઈ કહ્યું -
“શુ તુ મ્હને ગાડી સમજે છે ? રસ્તો મૂક”

તેની આખો તરફ જોઈ મહેન્દ્ર રસ્તો છોડી તેની પાછળ પાછળ જવા લાગ્યો. પાર્વતી બહાર નીકળી પડી એ વખતે બહાર કારભારી કામ કરતો હતો. જુવનપાણુ ત્યાં હાજર હતો. યસમા ઉપરથી જોઈ તેમણે કહ્યું “કોણ જાય છે ?”

મહેન્દ્રે કહ્યું -- “બહાર બા”

“એ શુ ? કયા જાય છે ?”

મહેન્દ્રે કહ્યું -- “દેવદાસને જોવા”

જુવનપાણુ ઉચ્ચ કંઠે બોલી ઉઠ્યા -- “તમારી સહુની અકક-લમા આગ લાગી છે કે, શુ ? પકડો--પકડો, એને જલ્દી પગી લાવો. એ ગાંડી બની ગઈ છે ! ઓ મોહન ! ઓ ન્હાની વડુ !”

ત્યાર પછી દાસ દાસીઓએ દોડી જઈ પાર્વતીના મુન્દિત દેહને મકાનની અંદર ખેંચી આણ્યો. બીજે દિવસે તેની મુચ્છાનો અગ થયો, પરંતુ તે કાંઈ બોલી નહિ. તેણે એક દાસીને બોલાવી પૂછ્યું -- “રાત્રે બિલકુલ આવ્યા નહોતા ને ?”

પછી પાર્વતી સુપ રહી

હવે આટલા દિવસે પાર્વતીનું શુ થયું, તે કંઈ છે એ અમે જાણતા નથી, તેની ખબર લેવાની ઈચ્છા પણ થતી નથી. દેવદાસ માટે ધણું દુઃખ થાય છે ! તમે જે કોઈ આ વાર્તા વાંચશો તે કદાચ મારી માફકજ દુઃખી થશો, તો પણ જો કદાચ દેવદાસ જેવા હતકાગી, અસહ્ય પાપિષ્ઠ સાથે પરિચય થાય તો તેને માટે એક વખત પ્રાર્થના કરજો બીજા માટે નહિ તો તેના જેવું મૃત્યુ ન થાય એ માટે તો જરૂર પ્રાર્થના કરજા ! મરણથી નુકશાન નથી, પરંતુ એ વખતે જાણે કે એક સ્નેહપૂર્ણ હસ્તસ્પર્શ એના લલાટે પહોંચે--જાણે કે, એક કર્ણપૂર્ણ સ્નેહમય મુખ જોતા જોતા જીવનનો અંત આવે--મરતી વખતે જાણે કે, કોઈની આખમાં એક બિંદુ જળ જોઈ તે મરી શકે.

મોજ-મળાહ

મુંબઈની પ્રજાનું માનીતું પત્ર.

વાર્ષિક લવાજમ મુંબાઈમાં રૂ. ૪-૦-૦

બહારગામ રૂ. ૪-૪-૦

મોજ-મળાહ.

મુંબઈની પ્રજામાં માનીતું થઈ પડેલું પત્ર છે દરેક વર્ગમાં ઉલ્લસભર વચાપ છે અને ફેલાવો કોઈપણ અડવાડીક કરતાં વધુ છે

મોજ-મળાહ

જે વર્ગમાં તમારા ધધાનો ફેલાવો ઈન્જો છો તે વર્ગમાં ઘેર ઘેર તે વચાતુ હોવાથી તમારા ધધાનો ફેલાવો કરવાનું જખરદસ્ત સાવન છે

મોજ-મળાહ.

તમારા હજારો સેક્સમેનતુ કામ દેશ પરદેશમાં તેમજ સમસ્ત અલખેલા મુંબાઈ શહેરમાં કરે છે

મોજ-મળાહ

જેવું જાહેર ખચરને માટે કોઈ પણ ઉત્તમ સાધન, તેના જેવું અસરકારક, સસ્તું અને સરલ નથી

મોજ-મળાહ કાર્યાલય

ખૂટાઉ મેન્શન ગીરગામ મુંબઈ-૪.

